

1996
1996/6

الطريق

الطريق
6
1996

Ўзбекистон

Р 496

6
1996

Ижтимоий-сиёсий, илмий-оммабоп
ва бадий-безакли журнал

Журнал икки ойда
бир марта чиқади.

МУАССИС:

Ўзбекистон Республикаси
Маданият ишлари
вазирлиги

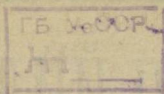
Бош муҳаррир:

Тилаб МАХМУДОВ.

Таҳрир ҳайъати:

Рустам АБДУЛЛАЕВ,
Абдумўмин БОЙМАТОВ,
Ўзғанижа ЖАББОРОВ,
Асқар МАҲКАМ
(бош муҳаррир ўринбосари),
Тоҳир МИРЖАЛИЛОВ,
Жасур РАСУЛТОВ,
Маъсура НАБИЕВА
(масъул котиб),
Мухсин ҚОДИРОВ,
Турсунали ҚЎЗИЕВ,
Тўхтасин ҒОФУРБЕКОВ.

Журнал 1925 йилдан
чиқа бошлаган.

ИСЛОМ КАРИМОВ:

«Мустақиллик бизни мустабид ва мафкуралашган тузум кишанларидан озод қилди, ўзбек халқига ўз юртида бошини баланд кутариб юриш, ўз маданияти ва анъаналарини, қадр-қиммати, дини ва эътиқодини, она тили ва маънавиятини қайта тиклаш имконини берди.

Мустақиллик ва суверенитет жаҳон ҳамжамиятига кириб боришимизга, барча давлатлар билан тенг ҳуқуқли ва ўзаро манфаатли муносабатлар ўрнатишимизга имконият яратди.

Мустақиллик улкан табиий, минерал-ҳомашё, инсоний, ишлаб чиқариш ва интеллектуал ресурсларимиздан ҳамда юртимиз салоҳиятидан энг аввало ўз халқимиз манфаатлари йўлида оқилона фойдаланишимизга шароит яратди.

Мустақиллик иқтисодий, ижтимоий соҳаларни, жамият ҳаётининг барча жабҳаларини ривожлантиришга, ислоҳ қилишга катта туртки берди.

Фақатгина истиқлолнинг ҳаётбахш заминидан янги демократик қадриятлар илдиз отишга, инсон ҳақ-ҳуқуқлари ва унинг эрки асосий бойлиги бўлган ҳуқуқий давлат ва фуқаролар жамиятига мос келадиган янги замонавий сиёсий, ҳужалик ва жамоа тузилмалари қарор топишига имкон тугилди.

Бир сўз билан айтганда, истиқлол биз учун тараққиётнинг бутунлай янги, кенг уфқларини очди. Ўз келажагимизни ўз қўлимиз билан яратадиган бўлдик. Ҳаётимиз ва умумий хонадонимизни миллий манфаат ва қадриятларимизга, умумэтироф этилган демократик меъонларга монанд қилиб қуришдек ноёб тарихий имкониятга эга бўлдик. Бу жуда катта бойлик. Биз унинг қадрига етишимиз, куз қорачигидек асраб-авайлашимиз керак».

Президент Ислам Каримовнинг Олий Мажлис VI сессиясида сузлаган нутқидан.

Муқованинг 1-, 2-, 3-, 4-бетларида Ўзбекистон халқ рассоми Жавлон УМАРБЕКОВнинг Ўзбекистон тарихи давлат музейида кургазмага қўйилган асарларидан намуналар.

ТАРИХИЙ БЕШ ЙИЛЛИК ЯҚУНЛАРИ

ПРЕЗИДЕНТ ИСЛОМ КАРИМОВНИНГ ОЛИЙ МАЖЛИС VI СЕССИЯСИДА СЎЗЛАГАН
НУТҚИ АСОСИДА

МУСТАҚИЛЛИКНИНГ УТГАН беш йили халқимиз тарихида бутун бир даврни ташкил этади. Асрлар мобайнида эришилмаган сиёсий, иқтисодий ва маданий муваффақиятлар қўлга киритилди, зўравон империя ва мустабид тузум асоратлари тобора биздан узоқлашиб бормоқда. Ўз йули ва ҳаракат дастурига эга бўлган мамлакатимиз ислохотларни чуқурлаштириш ва инсонийлаштириш борасида жуда катта ишларни амалга оширмоқда.

Президентимиз Утган даврдаги ютуқларимизга яқун ясар экан, эришилган асосий натижа ва тамойилларга эътиборни жалб этади.

Ижтимоий-сиёсий соҳада:

— мамлакатимизда ижтимоий-сиёсий барқарорлик, тинчлик, миллатлараро тотувлик таъминланди, жамиятнинг кўпмиллатлилик асосида шаклланишига шароит яратилди. Ана шу тариқа халқнинг ҳаётий тажрибалари, миллий ва маданий анъаналарга мос тушадиган ҳақиқий демократия тамойиллари қарор топмоқда. Умуминсоний қадриятларнинг устуворлиги тобора мустақамланмоқда, янги демократик мезонлар ҳаётимизга тобора чуқурроқ кириб бормоқда, инсон ҳақ-ҳуқуқлари ва эрки Конституция билан қафолат топмоқда;

— ҳокимиятнинг тармоқларга ажратиш асосида миллий давлатчилик пойдеворини барпо этиш бўйича улкан ишлар қилинган давр бўлди. Маъмурий-буйруқбозлик тизимининг ҳокимият ва бошқарув органлари барҳам топиб, давлатнинг янги демократик, ҳуқуқий асослари яратилди. Давлат ислохотларининг бош ташаббускорига айланди. Халқимизнинг ўз хоҳиш-иродасини эркин ифода этишини таъминловчи сайлов тизими шаклланди ва қонун билан мустақамланди. Халқимизнинг тарихий анъаналари ва тафаккур тарзига мувофиқ, фуқаролар ўз-ўзини бошқарувининг муҳим жамоатчилик органи — маҳалланинг мавқеи қайта тикланди;

— барча фуқароларнинг қонун олдида ҳуқуқий тенглигини ҳамда қонуннинг ҳамма нарсадан устунигини қафолатловчи ҳуқуқий давлатни шакллантиришнинг мустақам асоси яратилди. Натижада инсон ҳуқуқлари ва эркинлигининг устунигидан келиб чиқадиган, халқаро миқёсда қабул қилинган янги юридик тамойил ва талабларга асосланган кенг ҳуқуқий муҳит вужудга келтирилди. Ўзбекистондаги ҳуқуқий ислохотларнинг асосий мақсади суднинг алоҳида ва мустақил ҳокимият тармоғи сифатидаги мавқеини қайта тиклаш гоёси бўлди;

— ҳақиқий демократиянинг зарур ва қонуний белгиси бўлган тўб маънодаги кўп партиялиликни шакллантириш учун жамиятимизнинг сиёсий тузумини мутлақо янгилаш асослари яратилди. Республикаимизда 4 та сиёсий партия ва ижтимоий ҳаракат фаолиятлари, 200 га яқин жамоатчилик биришмаларини рўйхатдан ўтганлиги бунга эркин мисол бўла олади. Шундай қилиб, И.А.Каримов айтганидай, «ислохотлар жараёнида республикада янги демократик сиёсий тузумнинг асослари яратилди. Бу тузум сиёсий ташкилотларнинг, мафкура ва фикрларнинг турли-туманлиги асосига қўрилган бўлиб, давлат ва жамиятни бошқаришда фуқароларнинг кенг иштирокини таъминлайди».

Иқтисодий соҳада:

— иқтисодий-муносабатларда, айниқса, мулк масалаларида тўб ўзгаришлар амалга оширилди. Мулкни ҳусусийлаштириш ва давлат тасарруфидан чиқариш дастури амалга оширилди;

— ҳужалик юришда маъмурий-буйруқбозлик усули ва тақсимлашнинг ўта марказлашган тизимига барҳам берилди;

— бозор инфраструктураси умуман шакллантирилди, ўзимизнинг миллий пул тизимимиз яратилди, иқтисодий ва молиявий барқарорликка эришилди, республиканинг ёнилғи-энергия мустақиллигига эришилди; ўзимизнинг ташқи бозорда рақобат қилишга қодир бўлган тайёр маҳсулотимиз улуши ошмоқда. Ўзбекистон автомобилсозлигининг тунгичи — «ЎзДЭА» ишга туширилди.

Ижтимоий-маънавий соҳада:

— миллий маънавият ва ахлоқнинг тикланиши учун барча шароит яратилди. И.А.Каримов ўз нутқида таъкидлаганидек, «Халқнинг тарихий руҳи уйғонмоқда, шу тўғрйли одамлар қалбида миллий гурур, она заминга меҳр-муҳаббат туйғулари камол топмоқда... Биз миллий маданиятимизнинг асл бойликларини қайтарибгина қолмай, айни пайтда бу билан бутун инсониятнинг маънавий дунёсини ҳам бойитяпмиз».

Халқимизнинг юзлаб буюк фарзандлари мероси — абадийлиги қайтариб берилди, миллатимизнинг урф-одатлари, қадриятларимиз, дину эътиқодимиз тикланиб, эъзозланмоқда, улугланмоқда. Амир Темурнинг 660 йиллигини, Бухоро ва Хеванинг 2500 йиллигини нишонлаш халқимиз маънавий ҳаётидаги тарихий воқеалардир;

— ижтимоий адолат тамойиллари қарор топмоқда. Аҳолининг энг муҳтож қатламларини ижтимоий жиҳатдан қўллаб-қувватлашнинг бутунлай янги тизими барпо этилмоқда. Собиқ шўролар ҳудудида мисли қўрилмаган воқеа рўй берди — аҳоли жамғармалари кенг миқёсда индексация қилинди;

— жамиятимиз асоси бўлган оила моддий ва ижтимоий жиҳатдан тобора мустақамланиб бормоқда. Республикаимизда оналик ва болаликни муҳофаза қилиш бўйича кучли қафолат яратилган. Шунингдек, жамиятимизнинг интеллектуал савияси ҳақида гамхўрлик қилиш ва уни қўллаб-қувватлаш, илм-фан ва таълим, маданият ва соғлиқни сақлаш, спортни ривожлантиришга алоҳида эътибор берилмоқда.

Ташқи сиёсий ва ташқи иқтисодий фаолиятимизда:

— Ўзбекистоннинг халқаро нуфузи, унинг жаҳон ҳамжамиятида тутган ўрни ва иштироки юксалиб, мустақамланди. Бугун Ўзбекистон кенг ҳуқуқли асосда БМТ ҳамда Европада Хавфсизлик ва Ҳамкорлик ташкилотларига аъзо, барча қитъалардаги унлаб мамлакатлар билан дўстона муносабатлар кучайтирилди;

— жаҳондаги 120 дан ортиқ давлатлар билан расмий дипломатик муносабатлар ўрнатилди; утган йилларда республикаимиз кўплаб муҳим халқаро конвенцияларга қўшилди;

— республикада биринчи марта ташқи алоқаларимизни таъминлайдиган ташкилий тузилмалар барпо этилди;

— Ўзбекистон иқтисодиётига жалб этилатган хорижий сармоялар ҳажми ортиди.

Бинобарин, «утган беш йилнинг энг муҳим натижаси халқимизнинг танланган йўлнинг тўғрилигига, ўз мамлакатининг буюк келажагига ишончи ортиб бораётганидир».

Бундай ютуқлар ва натижалар асоси бизнинг тўғри йўл танлаганимизда, ислохотларнинг асосий тамойилларини тўғри белгилаб олганимиз, янгиланиш ва тараққиётнинг Ўзбекистон модели узини тула-туқис оқлаб, муваффақият билан ҳаётга татбиқ этганимизда куринади. Энг муҳим хулоса шуки, Мустақилликнинг дастлабки боқичларида қўзланган мақсадларга эришилди, олдимиға қўйилган вазифалар бажарилди. Мустақилликнинг 5 йили мобайнида эришилган муваффақиятларга яқун асаш билан баробар бир нарсани унутмаслик керакки, демократлаштириш ва ислохотлар ўтказиш узоқ ва узлуксиз давом этадиган жараёндир.

Эндиги вазифа демократлаштириш йўлидан собитдалик ривожланишининг кейинги режаларини аниқлаб олишдан иборат.

Республикамизда сиёсий институтлар ва суд тизими ислохотларини янада чуқурлаштиришнинг асосий йўналишлари ва муаммолари қандай деган саволга Президентимиз ҳар томонлама жавоб беради:

— барпо этилган сиёсий институтлар шаклан демократик мезонлар ва Ғарб андозаларига ўхшаса-да, мазмун-моҳиятига қўра замон талаблари даражасида эмас, улар аслида халқимизнинг миллий ҳусусиятлари ва тафаккур тарзига мос бўлиши керак;

— талай муҳим қонунлар тегишли қонун ҳужжатлари билан мустаҳкамланмаган, қабул қилинган ҳуқуқий меъёрлар ва қарорларни рўёбга чиқаришнинг аниқ механизми етарли даражада ишлаб чиқилмаган;

— инсон ҳуқуқлари ва эркинликларини ҳимоя қилишнинг самарали механизминини таъминлаш юзасидан муайян тадбирларни амалга ошириш бу борадаги муҳим йўналишлардан биридир. Биз учун энг муҳим вазифа инсон ҳуқуқлари ва эркинликларини ҳимоя қилишдан иборат:

— республиканинг қонун ҳужжатларини инсон ҳуқуқлари соҳасидаги халқаро меъёрлар ва стандартларга мувофиқ ҳолга келтириш. Шунингдек, инсон ҳуқуқларига риоя этилиши устидан мониторинг ва назоратни таъминловчи идоравий тузилмаларни барпо этиш ҳам муҳим вазифа ҳисобланади. Ана шундагина инсон ҳуқуқларига ҳурмат-эҳтиромни ва уларга риоя этишни умуммиллат даражасида ривожлантиришга қаратилган маданиятга эришилади. Янги ҳуқуқий онгни шакллантириш ҳар бир кишида муайян бурч, мажбурият ва масъулият эркинлигини вояга етказиш самараси бўлмоғи даркор:

— аҳолининг сиёсий фаоллигини ошириш ҳам ҳозирги кундаги муҳим муаммолардан биридир. Маърузада таъкидлаб ўтилганидек, аҳолининг сиёсий маданияти талаб даражасида эмас. Фуқаролар ташаббусларини шакллантириш, одамларнинг ижтимоий фаоллигини ошириш ниятда зарур. Шунинг учун уртага қўйилган вазифаларни ҳал этишда жамоат, нодавлат тузилмаларини ривожлантириш бугунги кунда муҳим аҳамиятга эгадир.

Президентимизнинг нутқида оммавий ахборот воситалари, журналист шахси ва фаолиятига катта эътибор берилган. Унда матбуот, ахборот воситаларининг демократик ривожланишдаги ўрни таъкидлаб ўтилган. Шу билан бирга, демократлаштириш жараёнида ҳозирча оммавий ахборот воситаларининг фаол роли сезилмаётгани ҳам очик-ойдин кўрсатилади.

И.А.Каримов таъкидлаганидек, «Матбуот аҳолида янгича тафаккур ва онгни шакллантиришда таъсирчан қўрол бўлиши, кишиларнинг фикр ва ҳоҳиш-иродасининг эркин, аммо ҳолис ифодачиси, инсон манфаатларининг изчил ва фаол ҳимоячиси бўлиши керак». Оммавий ахборот воситалари мансабдорлар-

нинг тўрачилиги, коррупция, мустабилдик ва боқимандчилик психологияси йўлида мустаҳкам гов бўлиши, қонунчилик меъёрларини рўёбга чиқариш, ислохотларнинг бориши ва инсон ҳуқуқларига риоя этилиши устидан назорат қилишнинг таъсирчан воситаси бўлиб қолиши зарур.

Президентимиз нутқида матбуотимизнинг, радио ва телевидениенинг халқаро мезонларга мувофиқ келмаслиги, чуқур таҳлилий материаллар, жиддий сиёсий, иқтисодий ва халқаро шарҳлар йўқлиги, баҳс-мунозаралар ноқорлиги, профессионал журналист, сиёсатшунос, шарҳловчи кадрлар танқислиги кўрсатиб ўтилади.

Чўчиш ва лоқайдлик натижасида кўпгина журналистлар эскича фикр юриштидан халос бўлмайлаштилар, муҳим муаммоларни еритишда уларда қатъият ва принципиаллик етишмаяпти.

Матбуотимиз соҳасидаги галдаги вазифа оммавий ахборот воситалари фаолиятининг ҳуқуқий базасини мустаҳкамлаш, журналистларнинг шаъни ва қадр-қимматини ишончи тарада ҳимоя этишдир. «Эркин демократик ахборот маконини яратиш мақсадида, — деди И.А.Каримов, — давлатга қарашли бўлмаган, мустақил наشرлар ва ахборот органларнинг тармоғини кенгайтириш талаб этилади... Оммавий ахборот воситалари демократлаштириш йўлининг, ислохотлар йўлининг фаол тарғиботчиси бўлиб қолиши шарт. Аини пайтда уларнинг ўзи моҳият жиҳатдан демократик бўлмоғи зарур.

Ўзбекистонда яқинда тузилган Оммавий ахборот воситаларини демократлаштириш ва қўллаб-қувватлаш ижтимоий-сиёсий жамғармаси, назаримда, аини шу мақсадга хизмат қилади. Уни ҳар томонлама қўллаб-қувватлашимиз лозим».

Мамлакатимиз ижтимоий ҳаётидаги навбатдаги муҳим вазифа қонунчилик механизминини ва қабул қилинган қонун меъёрлари ижроси назоратини янада такомиллаштиришдан, республика қонунларини умумэътироф этилган халқаро меъёр ва қоидаларга мувофиқ ҳолга келтиришдан иборат. Бинобарин, суд ислохотини чуқурлаштириш, ҳокимиятнинг учинчи, мустақил ва қарам бўлмаган тармоғи сифатида бутун одил судлов тизимини демократлаштириш — ҳуқуқий давлатни мустаҳкамлашнинг яна бир муҳим йўналишидир. Суд жазолловчи органдан оддий одамларнинг ҳуқуқлари ва манфаатларини ҳимоя қилувчи органга айланиши мақсадга мувофиқ бўлади. Бунинг учун:

— халқ маслаҳатчилари тизимини ислох қилиш зарур;

— судларнинг таркибини такомиллаштириш, уларни янги тузилмалар билан тўлдирishi зарур. Шу мақсадни транспорт ва солиқ судларини тузиш, ҳолис ҳакамлар судлари Третейский суд имкониятларидан фойдаланиш лозим. Ўзбекистон судьялари уюшмасини тушқил этиш;

— суд қороларини ижро этиш тизимини қайта ташқил этиш ҳара-тадбирларини ишлаб чиқиш ва амалга ошириш зарур;

— судларнинг ижро этувчи ҳокимият ва аини аввало жойлардаги ҳокимлар ва прокуратура органлари билан ўзаро муносабатларини тўбдан қайта қўриб чиқиш ва ҳокимларнинг судларни камситишларига, ижрога ҳалал беришларига йўл қўймасликка эришиш керак;

— адвокатлар тизимининг мавқеи ва аҳамиятини кескин кўтариш лозим.

Юридик таълим тизимини жиддий тарада ислох қилиш, юридик олий ўқув юрталарига талабалар қабул қилишнинг кенгайтириш, юристларнинг малакасини ошириш ҳам шу куннинг долзарб вазифасидир.

Демак, мустақил Ватанимизда рўй бераётган ҳар бир янгиланиш, ўзгариш ва юксак жамятининг изчил демократлаштириш натижасидир. Юрбошимиз айтганларидай, «демократия жамятининг ҳар бир аъъоси ҳаётининг узвий бир қисмига айланган тақдирдагина, демократия ҳисобланади. Фарзандларимизни болаликдан оқ аини шу руҳда тарбиялаб бориш зарур».

ИСТИҚЛОЛ ВА МИЛЛИЙ ҚАДРИЯТ

Кейинги беш йил ичида Истиқлол даврида маънавиятимиз соҳаларида талай эзгу ишлар амалга оширилди, бунга ҳаммамиз гувоҳ бўлиб турибмиз... Бирок, бу жараён қандай амалга оширилаётганини ҳар биримиз ҳам чуқур идрок эта оляпмизми? Бу ҳақда жиддий уйлаб қурайлик. Зотан, тарихда биронта эзгулик иш осонликча амалга ошган эмас, ҳамisha курашлар, зиддиятлар, ҳатто ҳалокатли олишувлар билан жорий этилган...

Шуни аниқ айтиш мумкинки, буюк зотлар, даҳолар ҳар қандай тарихий давр, вазиятда ҳам Ватан, миллат, жамият манфаатларини ҳимоя қилишга бутун ҳаёт фаолиятларини бағишлаб, айнаи шу сабабли яхши ном қолдирганлар.

Тарихда ҳамisha Шахснинг роли юқори турган. Ҳамма ишга Шахс бош бўлади, омма ергашади. Бобомиз Амир Темури буюк Шахс эди. У Туркий халқ ва давлат қудратини дунёга танитди. Темуридан кейин Туркистон майда хонликларга бўлиниб, уртада тож-тахт, амал талашиб, ғуруҳбозликлар, зиддиятлар кучайди, бирини-бири қира бошлади, охири чор Россиясига етди...

1953 йилда Сталин вафотидан кейин шахсга сизиниш фаш этилди. Шундай бир жиддий тарихий шароитда юзага келган вазиятдан ўз халқи, миллати манфаати учун фойдаланиб қолиш имконияти туғилди. Ўша вақтдаги Ўзкомпартия Марказкуми биринчи котиби Мухидинов 1956 йилда утказилган Ўзбекистон зиёлилари курултойида Абдулла Қодирий, Чўлпон, Фитрат ва уларнинг барча сафдошлари номлари, қадриятлари, асарларини тиклаш масаласини кун тартибига қўйди ва ўзбек зиёлилари бу ишга кириша бошладилар. Шундан кейин 30 йил мобайнида бу ишларга турли тисқиллар қўйиб келганлар бўлди. Аммо Абдулла Қодирий, Чўлпон, Фитрат ва уларнинг қатор сафдошлари ҳақидаги каминанинг биринчи ишини юзга чиқаришда 60-йилларда Шароф Рашидов ҳал қилувчи рол ўйнади. Мана муваққиллик эълон қилинганга бешинчи йилдирки — қишлоқда, шаҳарда, иқтисодиётда, жаҳон халқлари, давлатлари билан дипломатик алоқалар боғлаш со-

ҳаларида, ниҳоят, маънавий мерос, миллий қадриятларимизни тиклаш соҳасида озмунча ишлар амалга ошдими?!

Ёшларни буюк аждодларимизнинг илгор аъаналари, миллий ва умуминсоний қадриятлар заминидан, ватанпарварлик руҳида тарбиялаш масалаларига ўзлуксиз эътибор берилаётгани ҳам куз олдимизда намоён бўлмоқда. Шу вақтгача республикамизда озмунча буюкларимиз маънавий мероси, оламшумул номлари тикландими? Утмишдаги қанча-қанча аждодларимизнинг таваллуд саналари тантанали нишонланди, асарлари босилиб чиқди, мақбаралари таъмирланди, уларга ёдгорликлар урнатилди. Бундай эзгу ишлар ҳамон кизгин давом этмоқда. Бу ишларнинг амалга оширилишида зиёлилар, хунарандлар, фуқаролар фаол иштирок этмоқда. Аммо, уларга ким раҳбарлик қилмоқда?! Президентимиз! Жумҳуриятимиздаги биринчи шахс раҳбарлик қилмоқда, бунда ҳеч қандай муболагага урин йўқ!

Миллий қадрият доирасига тарихий ёдгорликлар-у, миллий аъаналардан бошлаб, халқимизнинг урф-одатлари, энг қадимий давридан бугунги кунларигача бўлган маданият, маънавият оламидаги фазилатларига ҳақдордир. Биз шулардан фақат биттаси — XX аср бошларидаги адабий ҳаёт, унга кучли таъсир қўрсатган жадидчилик ҳаракати, уларнинг жамият тараққиётидаги ўрни, қолдирган бой маънавий мерос ва бу мероснинг ҳозирги тараққиётимиздаги ўрни ҳақидагина тўхтаймиз. Шу муносабат билан айрим ёзувчиларимиз меросини тиклаш жараёнида устидан ҳам фикр муҳолазаларимизни айтиб ўтамиз.

Шу кунларда республикамиз раҳбарияти Туркистон халқларининг тинч-тотув яшашлари, ўзаро дустона муносабатларини мустаҳкамлаш борасидаги ҳаракатларига Туркистон минтақасидаги барча республикаларнинг муваққиллигини таъминлашнинг бош омили деб қараётганини ҳаммамиз қузатиб турибмиз. Бу гоаянинг ҳаммамиз учун ута муҳимлигини таъдиримиздаги буюк аҳамиятини ортиқча шарҳлашга ҳожаз йўқ. Асримиз бошларидаги жадидчилик худди шу гоаяни кун тартибига

қўйган эди. XX аср бошларидаги Туркистонда рўй бераётган тарихий жараён бунга тақоза этган. Бехудий, Мунаввар қори, Фитрат, Абдулла Авлоний, Абдулла Қодирий, Чўлпон, Элбек, Боту сингари илгор зиёлиларимиз бунга дарҳол пайқаб олганлар, бирлашган Туркистоннинг қадимий мавқеини тиклашга ҳаракат қилганлар. Туркистон халқларини бирлаштирмай туриб чор Россиясининг мустамлақачилик зулмидан қутилиш мумкин эмаслигини чуқур тушунганлар. Ўзларининг адабий-бадийи, публицистик асарларида, илмий-назарий мақолаларида, шахсий фаолиятларида, мазкур гоаяни халқимиз онгига сингдиришга ҳаракат қилганлар. Зотан, XX аср бошларида Туркия, Эрон, Туркистон ва Россиянинг туркий миллатга мансуб халқлар ашайдиган барча ерларида жадидчилик ҳаракати, мустамлақачиликка қарши миллий уйғониш бошланган. Кун сайин кучайиб бораётган бу ҳаракатга ҳар ердаги маҳаллий миллатнинг илгор зиёлилари — жадидлар, тараққийпарвар табақалар етакчиликлари. Шундай қилиб, жадидчилик ҳаракати Туркистонда ва бошқа жойларда ҳам, аслида мустамлақачилик сиёсати қарши миллий муваққиллик гоаяларини қутариб қиқиш жараёнида шаклланди, ривожланди, кенг тарқалди. Улар ўз гоаяларини инқилобий йўл билан эмас, ислоҳот йўли билан амалга оширишга киришган эдилар. Яъни эл-юртга илм, маърифат, маданиятни кенг миқёсда ёйиш, минтақадаги турли миллат вақиллари билан тинч-тотув яшаш, жаҳондаги барча мамлакатлар ва давлатлар билан яхши муносабатлар урнатиш, савдо-тижорат ишларини кенгайтириш, мактабларда диний илмлар билан бирга аниқ фанларни ҳам ўқитиш, ривожланган мамлакатларнинг фан-техника ва бошқа соҳаларда эришган ютуқларидан ибрат олиш, ёшларга чет тилларини ўргатиб Россия, Англия, Франция, Германия сингари тараққий этган мамлакатларга юбориб ўқитиш, суз ва матбуот эркинлигига эришиш, солиқларни тартибга солиш, деҳқонга ер бериш... шу қадар кенг миқёсда муаммоларни қутариб чиқдиларки, уйлаб қурайлик, уларнинг қайси бири эскирган?! Жадидчилик ҳаракати на-

моёндалари ўзларининг барча фаолиятларида «Туркистон ҳаммамизнинг умумий уйимиз, уни биргалишиб асрашимиз керак!» деб қараганлар.

Мазкур мавзуда энг кўп илмий, назарий, публицистик ва бадий асар ёзган сиймо — Абдурауф Абдурахим ўғли Фитрат эди. Зотан, унинг ҳар сўзлари, ибораларида шу қадар қайноқ қалб олови ловуллаб турадики, ўқиганда ҳарорати имон-этиқодли киши вужудига уриб туради. Эътибор беринг, ма-на бу сатрларни ким титрамай-қақшамай ўқий олади... 1917 йил...

«ЮРТ КАЙҒУСИ»

Эй Улуғ Турон, арслонлар улкаси! Сенга не бўлди? Ҳолинг қалайдур? Нечук кунларга қолдинг?

Эй Темуларнинг, Ўғуларнинг оилаларининг шонли бешиклари! Қани у чикдигинг юксак уринлар? Қуллик чуқурларига недан тушдинг?

Дунёни «урхо»лари билан титратган йулбарс юракли болаларни қани? Ер тупрогини кўкларга учиратургон тоғ гавдали ўғлонларни қани? Нечун товушлари чиқмайдур?

Ер юзининг бир неча полвлонлари бўлган ботир туркларинг қани? Нечун чекиндилар? Кураш майдонларини ўзгаларга нечун куйдилар? Нечун?... Нечун?... Нечун?... Гапир менга, эй Улуғ Турон? Арслонлар улкаси! Сенга не бўлди?!

Ер юзининг буюк салтанатларини сен қурмадингми? Ҳиндистоннинг, Эроннинг, Оврупоининг улуғ хоқонларини сен юбормадингми? Эй хоқонлар ўчоги! Эй қаҳрамонлар тугийи! Қани у чақмоқ чопишли ботир хоқонларинг? Қани аввал(ги) ўқ юришли отли бекларинг? Нечун «урхо»лари эшитилмайдур?... Салтанатларинг нечун бўзилди?... Инсонлик оламини қанотлари остида олган хоқонлигинг нечун кучи ўлди? Кучингми кетди? Кимсасизми қолдинг?

Йуқ... Йуқ... Тангри ҳақи учун йуқ!... Сен кучсиз эмассан. Сен кимсасиз эмассан! Бугун Ер юзида саксон миллион боланг бор. Буларнинг томирларидаги қон Чингизларнинг, Темуларнинг қонидур!

Буларнинг кучлари сенинг кучларингдур!

Эй Улуғ Турон, арслонлар улкаси! Кайгурма! Эски давлатинг, эски салтанатинг, эски йигитларинг, эски арслонларинг ҳаммаси бор, ҳеч бири йуқолмашидур!

Ёлғиз... Оҳ... Ёлғиз... Тарқалмишдур!...

Жадидлар гарчи ислоҳот йули билан жамиятни ўзгартириш, инсонга ўзлигини танитиш, ўз Ватани тарихи, анъаналари, маънавияти билан гурурланиш ҳис-туйғуларини сингдиришга интилар эканлар, бу ҳаракатларнинг оқибат-натijasи Миллий мустақиллиқни қўлга киритиш, мустамаккачиликни қаҳрамонона фoш этишда жасорат кўрсатишга бориб тақалар эди. Мазкур гоё айни шу кеча-кундузда жаҳондаги барча ривожланган мамлакатлар, шу жумладан, энди-гина миллий мустақиллиқни қўлга олиб, ўз ривожланиш йўлига тушиб олган ва дадил олға қараб бораётган бизнинг республикамиз халқлари учун яшаш тарзи бўлиб қолгани маънавий меросимизнинг бугунги аҳамияти нақадар буюклигини намоён қилади.

Жадидчилик ҳаракатининг йирик намоёндаларидан бири — Мунаввар қори Абдурашидхон ўғлининг 1917 йиллардаги фаолияти Фитрат ва Бехбудийлар фаолияти билан шу қадар ҳамоҳанглик, улар мустамаккачилик сийсатини фoш этиш ва миллий мустақиллик учун курашда ҳамиша яқдил бўлиб, бир-бирларини қўллаб-қувватлаш билан иш олиб бoрганларни қурамиз... Мунаввар қорининг «Нажот» рўзномасида (1917 йил 26 март) эълон қилинган «Мақбул қурбонлар» сарлавҳали мақоласидан бир қучирма келтирамиз. Унда Туркистон халқларининг 1916 йилги миллий озодлик ҳаракатида қор Россияси мустамаккачилари томонидан улар бошига ёғдирилган фoжиалар шундай тасвирланади:

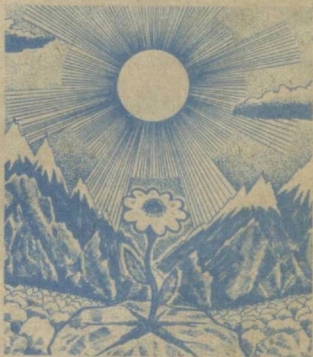
«...Туркистон мусулмонлари зулм панжасининг остида шул қадар эзилдилар ва ҳуррият, ҳуқуқ йўлида шул қадар кўп қурбон бердиларки, бир-икки ой ичида бошқа миллатларнинг 145 йил ичида берган қурбонларига қўллаб етишдилар... Бу фoжиада Тошкентда Калкин, Колесников ва Мочаловлар, Жиззахда Ивановлар, Семиречинский вилоятида, билмайман, тагин кимлар шул қадар «қаҳрамонлик» кўрсатдиларки, уйдаги хотун-қизлар, бешикдаги болалар, ҳеч нарса қўлидан келмайдурган чол ва кампирлар, тилсиз ҳайвонлар, жонсиз иморатлар ва моллар ҳар бири истисносиз суратда отилди. Кесилди, ёқилди, ёндурулди.»

Жадидчилик ва унинг етакчи арбоблари деганда Маҳмудхўжа Бехбудийнинг ушбу тарихдаги ўрни алоҳида кўзга ташланади.

Бехбудий имон-этиқодини мустақамлиги билан бирга фавқулодда жасоратли инсон ҳам эди. Туркистон аҳолиси урис босқинчилар қўлида эзлиб ётган бир пай-

да ўз ичимиздан чиққан сотқинлар «элимиз обод бўлди, бойлар кўпайди» ёки «маданият олиб келинди» қабилида жар солаётганларида, Бехбудий 1908 йилда «Хуршид» газетасида босилган бир мақоласида қаттиқ ғазаб ва нафрат билан бундай деган эди: «Туркистон обод бўлди. Илгари бой кам эди, миллионер йуқ эди. Яхши иморат ва бинолар йуқ эди... Бас, нима учун инсофсиз муҳаррирлар «харобимиз» деб жоҳилона ёздадилар... Бу саволга шундай жавоб бермоқ керак: 6 миллион туркистонликларга ўч миллионер борлиги маълум эмас. Бойман деганлар банк ва фабриканинг хизматчиси-дирлар. Шаҳарларда катта иморат ва корхоналар яҳудий ва овруполарникидир...» Бехбудий аҳолини тўғри ифодалаш билан қашланмай, маҳаллий аҳолининг қашшоқлашиб бораётгани илдизларини ҳам руй-рост очиб беради. Туркистон фақат хом ашё манбаи бўлиб қолган — қашшоқлашнинг бош омили эканини изоҳлаб беради.

Жадидчилик, уларнинг маърифатпарварлик фаолияти ислоҳотчилиги-ю, бутун фoлияти Туркистон халқларини тинч-тотувлик, яқдиллик заминиде тараққиётга бошловчи йирик бир сийсий оқим сифатида тарихимизда жуда ёрқин из қолдирган. XX аср ўзбек адабиётидаги буюк намоёндалар худди шу йўналишда майдонга чиқиб, бизга бой мерос қолдирдилар. Кейинги беш йил ичида адабий меросни тиклаш, уни ўрганиш, шарҳлаш борасида анча ишлар қилинди, қатор диссертациялар ёқланмоқда.

МЕЪМОРНИНГ ҲИЛЛАН КЎЗЛАРИ

СОҲИВҚИРОН СИЙМОСИ ШҲРО АДАБИЁТИДА

70-йилларда айрим шҲро миллий адабиётларида Амир Темур образи тасвирланган баъзи бир йирик насрий асарлар яратилди. Қозоқ ёзувчиси Абиш Кекилбоевнинг «Афсона интиҳоси» (1974), озарбойжон адаби Исо Ҳусайновнинг «Қиёмат куни» (1978) романларида буюк соҳибқирон тимсоли гавдалантирилган. Бу асарларда мозий манзараси, тарихий шахслар руҳий дунёси, фаолиятини ёритишда ҳар хил услубий-бадий оқимлар таъсирини кузатиш мумкин.

«Қиёмат куни» муайян тарихий материал асосида ёзилган бўлиб, унда аниқ тарихий вақт ва баъзи бир тарихий шахсларнинг фаолияти ифода топган.

«Афсона интиҳоси» романининг ифода усули, пафоси, бадий қурилишига йигирманчи аср суз санъатининг «Платонов мактаби» таъсири сезилиб туради.

Икки романда у ёки бу даражада шҲровий синфийлик руҳи, соҳибқирон образи талқинида «бородинча» анъана таъсири сезилиб туради. Шу билан бирга, уларда қаҳрамон образини бир қадар зиддиятли, мурраккаб чизиш, унинг ички оламини чуқурроқ очишга интилиш тамойилини ҳам кўриш мумкин.

Абиш Кекилбоев уз асари учун Бибиҳоним ҳақидаги ривоятни асос қилиб олади. Мазкур ривоят Ҳуршид Давроннинг «Бибиҳоним қиссаси ёки тугамаган дoston» бадиясида баён этилган. Унда ёзилишича, Темурнинг суюкли хотини сафардаги эри шарафига «пойтахт иморатларининг ҳаммасидан ҳам маҳобатлироқ бир мадраса тиклашни буюрди». Вино битиши олдида меъмор йигит

маликага ошиқ бўлиб қолиб, бундан хоним ҳам хабардор бўлади. Ақлли аёл тadbир ишлатиб, уз шаъни ҳам, меъморнинг обрўини ҳам сақлаб қолишга эришади.

Романининг асосий қаҳрамони аниқ номга эга бўлмай, Ҳукмдор (буюк Ҳукмдор) деб номланган. Шунингдек, асарда аниқ жой номлари, аниқ тарихий шахслар номи ҳам деярли учрамайди. Бадий матнда «бегона юрт пойтахти», «қумлар ичидаги қандайдир қабила», «олис юртлар» тилга олинади. Ҳукмдор атрофидаги персонажлар ҳам исмсиз — улуг хонойим, кенжа хонойим, вазир... Шунга қарамай, асарнинг баъзи уринлардаги тарихий тафсилотлар — улуг Ҳукмдорнинг икки дарё оралиги Мовароуннаҳрда ҳокимиятга эришиши, ислом байроғи остида кўп мамлакатни қўлга киритиш, оилавий аҳволи ва ниҳоят ривоят баънидан бу образ учун Амир Темур шахси ва фаолияти асосий манба бўлганини пайқаса бўлади. Бу ҳақда адабиётшунос М.Сатторов шундай дейди: «Абиш Кекилбоевнинг тарихий прозасида «Конец легенды» Амир Темур ҳукмронлиги даври ва ундан кейинги аср қамраб олинган. Шоҳаншоҳ образи заминидан Амир Темур биографиясидан олинган анчагина конкрет фактлар ётади. Аммо асосий материал бадий тўқима» (214, 39). Бу парчадаги соҳибқирон ҳукмронлигидан сўнги аср ҳақидаги фикр тўғри эмас. Чунки асарда фақат жаҳонгир яшаган замон ҳақида ҳикоя қилинади, фақат бу бадий вақт бирмунча умумлашиб, тарихий жараёнинг барча босқичларини ўзида қамрашга интилган.

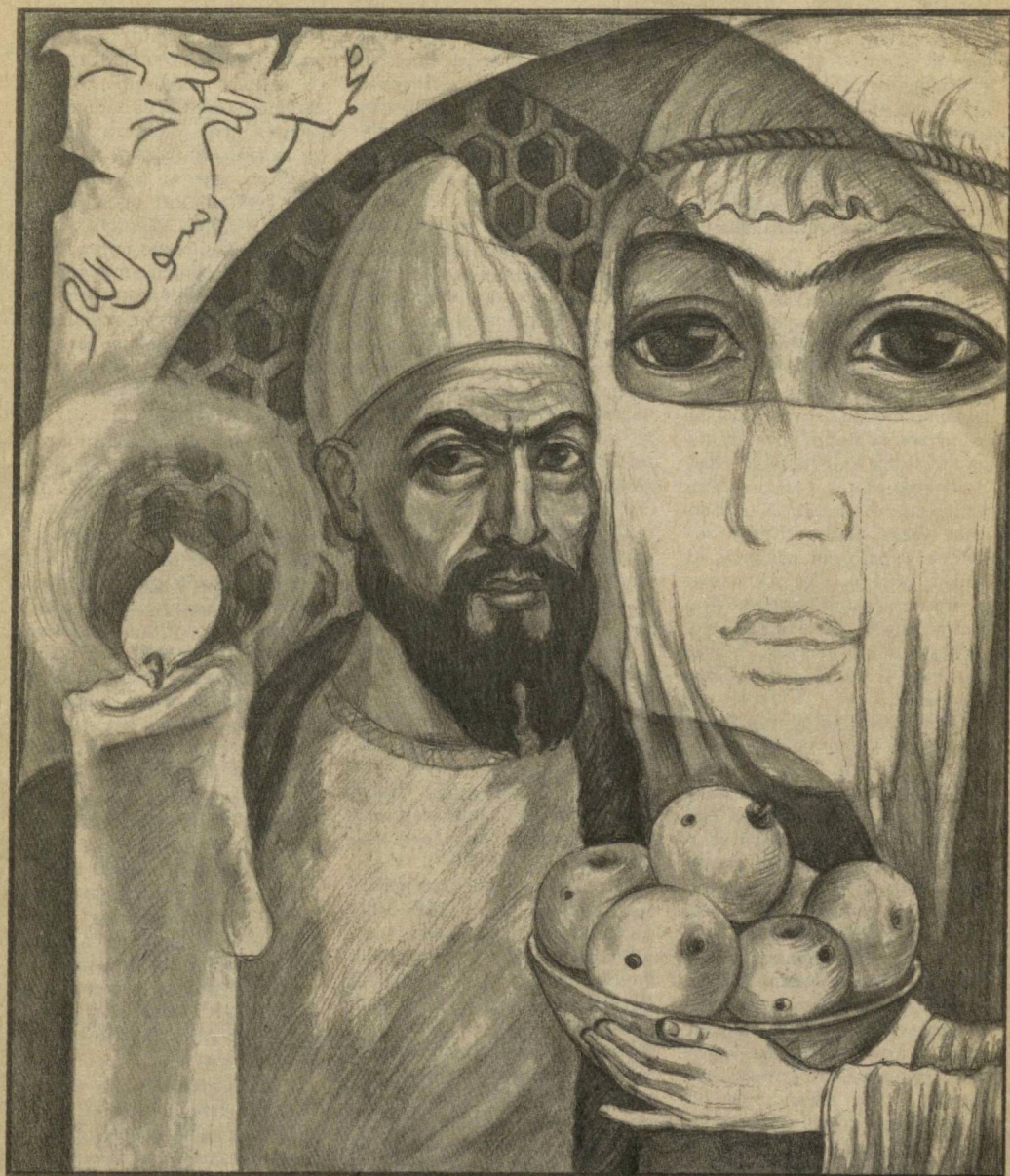
«Афсона интиҳоси» тарихий адабиётнинг роман-ривоят жанрига мансуб. Романининг мана шу тури талабларига мувофиқ, воқеа тизими, қурилиши, ритми халқ оғзаки ижоди жанрига хос айрим хусусиятларни ўзига сингдирган.

Роман воқеалари тасвири давомида Ҳукмдорнинг кўп қиррали, қарама-қаршилиқларга тўлиб-тошган руҳий дунёси анча батафсил очилиб беради. Абиш Кекилбоевнинг қаҳрамони — жаҳоннинг катта қисмини забт этган оламгир муттасил жумбоқли уй-фикрларга банд. У инсоният, ҳаёт моҳияти ҳақида бош қотириб, тарихий жараёнида инсоннинг, ҳукмдорнинг ўрни ва мавқеини белгилашга ҳаракат қилади.

Жаҳон адабиёти тарихида аниқ прототипли жаҳонгир ва умумлашма жаҳонгир образлари яратилган кўплаб асарлар мавжуд. Айрим асарларда А.Македонский, Чингизхон, Амир Темур, Наполеоннинг қиёфаси тарихий манбалар асосида ифода топган. Баъзи жанр намуналарида эса Жаҳонгир образи умумлашма хусусият касб этиб, муаллифнинг тарихий шахс, умуминсоний тарихий жараёнга булган фалсафий, ахлоқий, тарихий муносабатини ифода этади. Тугри, кейинги гуруҳга мансуб асарларда баъзан аниқ жаҳонгир номи келтирилиши, фаолияти, ҳаётининг айрим қирралари воқеа қурилмасида зуҳур топиши мумкин.

Асар ибтидосида қурт еган ширадор қизил олма — ёрдамчи рамз-тимсол, у бош рамз — тимсол — маҳобатли Минора моҳиятини очувчи калит.

Узоқ давом этган ҳарбий сафардан қайтган Ҳукмдор «те-

палик чуққидаги осойишта саройда» хилватга чекинади. У богдаги булоқ ёнида соатлаб елгиз утириб, келгуси юриш ҳақида бош қотиради. Аммо унинг хаёлини бутун «олмаган боглиқ сирли ҳодиса» банд

этган. Чури қиз гарқ пишиб етилган, аммо қурт еган қизил олмали патнисни икки марта кеча ва бугун соҳиб олдига қўяди.

Хукмдор — ақлли, тадбиркор, инсон ожизлиги ва нуқ-

сонларини куравериб, пишиб кетган шахс. Оламнинг ярмини фақат қиличу зулм билан эмас, фаросату мулоҳаза кумагида забт этган соҳибсалтанат. У мантиқий мушоҳада орқали

(Давоми 8-бетда.)

қурт еган олмада яширинган маънони илгайди.

Олмани Улуг хонойим юборган. Албатта, катта хотин учун асосий рақиб — Ҳукмдорнинг гузал ёш хотини. Демак, Кенжа хонойим уз эрига хиёнат қилганига ишора этиляпти.

Кенжа хонойимнинг уйқусида ҳумор тулганиши, эҳтиросли инграши Ҳукмдорнинг шубҳасини тасдиқлагандай бўлади.

Мустаҳкам сарой деворлари ичида номаҳрам кўзидан пинҳон этилган навқирон жувон қалбига ким муҳаббат чўгани ташлаган экан? Сарой аъёнларидан бирими? Хон саройидагиларнинг бари қартайган, улар ёш жувон қалбини ўрташга қодир бўлмаса керак. Унда ким?

Интиҳосиз зиддиятли уйлардан толиққан Ҳукмдорнинг ҳаёли ниҳоят Кенжа хонойим қўрдириган обидага келиб, тўхтайди. «Ҳа, ҳа, зангори минора ерқин, йўқотиб бўлмайдиган муҳаббат тажассумини пайқаш қийин эмас... Аммо бу кимнинг ишқи, кимга бахш этилган?»

Ишқ тимсоли бўлган минора — севги каби куп қатламли, сеҳрга уралган.

Ёш малика олис сафардаги ёстикдошига садоқати ва севгисини изхор этиш учун тенгсиз бир ёдгорлик бино эттирмақчи бўлади. Бу иш меъмор Жабборга топирилади. Минора қад кутара бошлайди.

Асар воқеа тизимига асос бўлган халқ ривоятда Аёл садоқати, унинг инсон сифатидаги устуворлиги улуғланади. Унда устанинг эрли хотинга мафтун бўлишига халқнинг куп асрлик ахлоқ мезонлари, ислом шариат қонуқларидан келиб чиқиб баҳо берилган.

Адибнинг гоёвий-шўровий концепциясига кўра ва китобнинг уз номидан ҳам келиб чиқиб ҳаётбахш руҳ билан тўлиб-тошган аёл заковати ва корфармолигини мадҳ этган «афсона интиҳо» тодб, унинг ўринини гайритарихий баёнлар эгаллайди.

Роман бадий матнининг асосий қисмида фикрловчи, тарих ва ҳаёт хусусида уз қарашларига эга Ҳукмдор сўнгги бобларга бориб жоҳил, буюк истеъдодни топтовчи кимса тарзида кўриниб қолган. У меъмор Жабборга нисбатан энг огир бир жазо уйлаб топади — уни кўзларидан жудо қилишга амр қилади.

Асарнинг сўнгги саҳифасида нодир салоҳият соҳиби меъморни хор-забун, узлигини йўқотган, иродаси синган афтодаҳол ҳолда кўрамиз. Бундай тасвир китобхонни ҳечам қониқтирмайди. Чунки истеъдодни жисмоний ноқислик, жисмоний жазо осонликча маҳв эта олмайди. «Кўзни юмгин, кўзга айлансин кўнги!» деган Жалолитдин Румий.

Роман хотимасида жулдуз кийимли мискин меъморга катта қўшинга бош бўлиб янги юришга асъасаю дабдаба билан йўл олган Ҳукмдор тазод воситасида қарши қўйилган.

Агар Ҳукмдор образи учун Амир Темур шахси, таржимаи ҳоли асос бўлганини эътиборга олсак, бу тасвирларда ҳам тарихийликдан чекинигани маълум бўлади.

Чунки соҳибқирон Темур истеъдодларни қадрлаган, халқ билан ўзини баробар кўрган шахс эди.

И.Хусайновнинг тарихий романи аниқ хронотоп (1386-1394 йиллардаги Озарбойжон ҳудуди) ичигади муайян тарихий воқеаларни/уз ичига олган. Шунга кўра асарда жаҳонгир Темур, Мироншоҳ, Фазлуллоҳ, Наимий, Насимий, Иброҳим Ширвоншоҳ каби тарихий шахсларнинг образи юзага келтирилган.

Роман марказида шоир Насимий ва унинг маънавий раҳнамоси Фазлуллоҳ образлари туради. Ижодкор бу тимсоллар орқали XIV-XV асрда ислом дунёсида анча кенг ёйилган хуруфийлар ҳаракатининг маънавий-ахлоқий, сиёсий-ижтимоий илдизларини бадий тадқиқ этишни асосий мақсад қилиб

олган. Жаҳонгир Амир Темурнинг маънавий қиёфаси, характер қатламлари кўпроқ мана шу оқим ҳаракати нуқтаи назаридан очиб берилган.

Асарда соҳибқирон Темурнинг жаҳоншумул юришлари даврида Озарбойжон ҳудудидаги сиёсий, маънавий ҳаёт, ҳокимият, давлат муаммолари, хуруфийларнинг орзу ва фаолият доираси кабилар ифода топган. Шу билан бирга, адиб мазийнинг бурилиш чорраҳаси марказида турган қудратли тарихий шахснинг ижтимоий жараёнидаги ўрни ва мавқеини ўз замонни қарашлари силсиласида кўрсатиб беришга ҳам уриниб кўрган.

Роман муаллифининг ижодкор ва шахс сифатидаги дунёқараш шўро тузумининг расмий-ҳукмрон гоёлар тизими — мафкура, сиёсий-маънавий усткурмаси асосида шаклланганидан бу шўровий қарашлар унинг тарихий романида кенг зуҳур топганини кўриш мумкин. Бундай ҳолни нафақат соҳибқирон Темур образи талқинида, шунингдек, дин арбоблари фаолияти, айрим тарихий воқеаларнинг бадий таҳлилида ҳам кўриш мумкин.

Асарда хуруфийлар ҳаракати аксар Темурнинг улкан империясини емиришга қодир куч, исломнинг расмий аҳкомларини буткул рад этувчи қудратли оқим сифатида кўрсатилган. Хуруфийлар гуруҳи вакиллари образини инқилоблаштиришга уриниш, уларнинг ҳаракатини XX аср пролетар мафкурасига яқинлаштириш ҳолатлари ҳам бор.

Исо Хусайнов ҳам Сергей Бородин каби жаҳонгир Темур шахси ва ҳарбий юришларини салбий баҳолаб, унинг тарихий жараёнидаги ўринини бир ёқлама талқин этади. Тугри, Македонский, Темур, Наполеон каби тарихий шахсларга муносабат ҳаммаша ҳам силлқ, ижобий бўлмаслиги аён. Лекин ҳар қандай ҳолда ҳам ижодкор та-

(Давоми 22-23-бетларда)

МИЛЛАТГА ХОС ИЙМОН

Одамдод яратилгандан буен дуневий ва илохий маърифатга, маданиятга интилиб келади. Бу — инсон узлигини англаш эҳтиёжидан туилган жараён.

Мустабид совет тузумида «сиёсий маданият» деган тушунчага кул ургу берилар ва бу тушунчанинг советча талқини ҳам мавжуд эди. Советча сиёсий маданият, аввало, сиёсий ҳушёрликни тақозо этар, ёт мафкура таъсирига берилмасликни талаб қилар эди. Яъни, уз мафкурасидан ташқари барча мафкураларга ишончсизлик билан қараш руҳида тарбия берарди. Ҳаммадан хавфсиз равиш, барчани душман деб билиш аслида маданият эмас, маданиятсизликдир. Негаки, маданиятга ижтимоий тузум ўзи нотугри деб билган дунёқараш ва мафкура моҳиятини синчиклаб урганиши, уз идеологиясига зид бўлгани тақдирда ҳам, унга ҳурмат билан муносабатда бўлмоғи зарур. Чунки, қарашлар, ғоялар, мафкуралар турли-туман бўлиши мумкин, аммо ҳақиқат ҳамма вақт ягона бўлади. Бинобарин, қайсиладир фикр ёки дунёқарашга ҳурматсизлик аслида уша ягона ҳақиқатга ҳурматсизликдир, яъни маърифатсизлик, жоҳилликдир. Хуллас, совет замониди сиёсий маданият деган тушунча замирида ғирт маданиятсизлик, маърифатсизлик яширин эди.

Мамлакатимиз мустақил тараққиёт йўлига қадам қўйиши билан утмиш замон иллатларидан халос бўда бордик. Дуневий ва илохий тушунчалар ҳам асл маъно касб эта бошладилар. Энциклопедия халқнинг ижтимоий-сиёсий фикри юқоридан берилган курсатмалар асосида эмас, эркин ҳаёт жараёни, миллий ва умуминсоний қадриятлар асосида шакллана бошладилар. Бутунги қунида мана бу дунёқарашдан эҳтиёт бўл ёки мана бу эътиқодга сизинг, деган таъйиқ йўқ. Сиёсий дунёқараш ва маънавий олами қандай шакллантириш — шахснинг уз иши. Аммо бу борада у узгилар эътиқоди, дунёқараш, фикр-мулохазаларига ҳам ҳурмат билан қараш талаб этилади. Бир суз билан айтганда, Ватанимиз мустақиллигидан сўнг мамлакатимизда инсонларнинг сиёсий онгида жуда катта юқалиш юз берди. Энди юртимизда янгича сиёсий маданиятга эга бўлган ёшлар вояга етиб келмоқда. Буни аввало, ҳар бир ёш фуқаро уз қадриятлари — тили, дини, санъати ва маданиятини теран билган ҳолда умуминсоний қадриятлар — халқаро тиллар, техника ва технология соҳасидидаги умуминсоний ютуқ ва тажрибалар, савдо-сотикни ривож-

лантириш, илм-фан борасидидаги билимларни ҳам эгаллашга зур иштиёк билан интилаётганида куришимиз мумкин.

Биз — мусулмон халқимиз. Маданиятимиз, санъатимиз, миллий тушунчаларимиз узок асрлар мобайнида исломий асосда шаклланиб келган. Маълумки, ислом диний инсоний камолот, дуневий ва илохий юқалишга ердам берувчи ҳар қандай илм ва ҳунарни, мафкура ва маданиятни урганишга даъват этади. Исломида, мусулмончиликта илмдан, ҳунардан бегонасираш тамойили йўқ. Чунончи, пайгамбаримиз Муҳаммад саллоллоҳу алайҳи вассаллам «Бешикдан то қабрга қалар илм урганиллар» ёки «Хитойга бориб бўлса ҳам илм урганиллар» деган ҳадиси шарифларни айтганлар. Еҳуд буюк боболаримиз имом Исмоил ал-Бухори, Замаҳшарий, ат-Термизий каби зотлар илм, ҳақиқат ишқиди Маккаи Мукаррамагача борганларини ёлға олайлик. Еҳуд буюк суз соҳиби ҳазрат Алишер Навоий асарларида, гарчи бошқа қавм ва дин вакиллари бўлса-да, Афлотун, Арасту, Сукурот сингари юнон алломулариға ҳурмату эътибор билан муносабатда бўлганини эслайлик. Демак, бутун бизнинг сиёсий қарашларимиз, сиёсий маданиятимиз дунёга яхлит тамаддун (цивилизация), яхлит тараққиёт деб қарашни тақозо этар экан, бу янгилик эмас. Бизнинг миллий халқимизда шундай фазилат азалдан камол топиб келган.

Бизнингча, узбекона миллий сиёсий маданият қандай бўлмоғи зарур, деган масала илк бор XX аср бошларида жалид маърифатчилари мафкурасида яққол кузга тапшланган эди. Бу масала баъзан олдиброқ қилиб «Овруподан нималарни олмоғимиз керак?» ёки «Руслардан нималарни урганса бўлади?» шаклида қуйилган. Таъкидлаш жоизки, жалидлар узлариди сиёсий маданиятини миллий асосда шакллантирган эдилар.

Туркистон жалидларининг пири Махмудхуҗа Бехбудий ҳазратларининг «Икки эмас, беш тил лозим» деган мақола-чақирини эътиборга олайлик. Ул зот ҳам миллиятимизга хос иймонни сақлаш, ҳам дуневий илмдан доимий боҳабар бўлиб туриш учун туркий, форсий ва арабий билан бир қаторда рус ҳамда Оврупо тилларидан бирини эгалламоқ зарур эканини уқтирадилар. Ёки жалид маърифатпарварларининг маҳаллий бойларни мактаб-маорифга пул бериш, янги дарсликлар чоп этиш; театр, музейлар, кутубхоналар қуриш борасидидаги саъй-ҳаракатлари-

чи? Буларнинг барчаси сиёсий маданият натижаси эмасми? Улар халқнинг сиёсий савиясини устириш учун ҳам филойилик қилдилар: газета-журналлар чоп этиб, маърифий тугарлар ташиқил этидилар. XX асрда маърифат асосида юксак тараққиётга эришган АКШ, Япония, Франция, Олмония сингари мамлакатлар тажрибасидан келиб чиқиб айтиш мумкинки, жалидлар дунё сиёсатини олдиндан кура билган уста стратег бўлган эканлар.

Яхши маълумки, сиёсий маданият инсоний маданият — аслоқ-одоб, муомаладангина иборат эмас. Юксак сиёсий маданият эгаси ҳам уз халқи, миллити, Ватанига ҳам қадрият ва ҳақиқатларни, ҳам умуминсониятга хос фикр ва маънавий неъматларни яхши билиши ва қадрлай олиши лозим. Бундай шахс ҳар қандай баҳсли, мунозарали масалаларда ҳам муроа йўлини топа билди — шеригига ҳам, узига ҳам зарар етмайдиган тарзда қуланган натижага эришадилар. Бутунги маърифатли дунё худди шундай йўлдан кетмоқда. Унинг асосий мақсади — шахс камолотини, шахс шаънини юксак тутиш. Бундай мақсадга фақат эркин, демократик жамият қуриш орқалигина эришилади. Шукрлар бўлинким, мамлакатимиз ҳам мустақилликдан сўнг шундай тараққиёт йўлига кирди. Аждодаларимизнинг минг йиллик орузи — ҳар жиҳатдан баркамол инсонни вояга етказишнинг амаёи ошпириш учун мана энди ҳақиқий ижтимоий шароит вуҷудга келди.

Илгари сиёсий маданият фақат раҳбар ҳодим ёки давлат хизматчисиға хос фазилат деб тушунилар эди. Бу — нотугри қараш. Демократик жамиятда ҳар бир фуқаро муайян даражада сиёсий фикрлаш қобилиятига эга бўлмоғи лозим. Чунки мамлакатдаги энг муҳим масалалар халқ хоҳиш-иродаси ифодаси — сайловлар ва умумий суровлар (референдум) воситасида ҳал этилади. Бундан ташқари, сиёсий шўарализм, куптартиявийлик шароитида фуқаронинг уз сиёсий қарашларига эга бўлиши гоёт муҳимдир. Бусиз жамиятда реал куп-фикрлик бўлмайдилар. Шу боисдан мамлакатимизда истиқлолдан сўнг фуқаронинг, айниқса, ёшларнинг сиёсий маданиятини шакллантиришга катта эътибор қаратилади.

Сиёсий маданият — чин маърифат самараси, дедик. Маълумки, инсон камол топиши сари, гузаллашиб, барча қуеур ва камчиликлардан холи бўла боради. Камолотга эса фақат маърифат воситасида эришилади. Демак, инсон, аввало, маърифат билан гузалдир.

Муҳаммадилҳом Йўлдошев,
тарих фанлари номзоди, доцент.

ЎТМИШИМИЗ КЎЗГУСИ

УЛКАН ТАРИХШУНОС, адабиётшунос олим ва жамоат арбоби Аҳмад Закий Валидийнинг номи яқин-қичнага пинҳона тилга олинар эди. Унинг маданиятимиз, ижтимоий ҳаётимиздаги ўрни ҳақида ломим дейилмасди. Сабаби, у собиқ империянинг биқик мафқурасига қарши бўлган кишилардан бири эди. Истиқлол шарофати билан она-Ватани Бошқирдистон, иккинчи ватани Қозоғистон ва Ўзбекистонда унинг номи қайта тилга олина бошланди.

Валидий ҳаёти ва фаолияти ҳақида дастлаб ватандоши Амир Йўлдошбоев ёзди. У «Ҳайкалларга муносиб шахс» мақоласида олимнинг таржимаи ҳолини баҳоли қудрат ёритди. Бу хайрли ишга ўзбек олим ва ёзувчиларидан Ўзбекистон халқ ёзувчиси Асқал Мухтор, профессор Бегали Қосимов, тарих фанлари кандидати Бахриддин Маннопов, фалсафа фанлари номзоди Абдуқодир Зоҳидовлар, қозоқ олмаси Назира Нуртазиналар ҳам ўз улушларини қўшдилар.

Хўш, Аҳмад Закий Валидий ким? У қандай асарлар яратган? Бу асарлар ичида унинг «Хотиралар» китоби қандай ўрин тутади? Бу саволларга жавоб бериш учун унинг таржимаи ҳоли ва «Хотиралар» китобини қисқача куздан кечиринининг узи қийофдор. Аҳмад Закий Валидийнинг асл миллати бошқирд бўлиб, у 1890 йил 10 декабрда Старлатамок уездининг Қозон овулида туғилган. 1908 йилда Қосимия мадрасасида таҳсил олди. 1913—1914 йилларида Қозон университети профессори Н. Катанов, Петербург Фанлар академияси академиклари В. В. Бартольд, В. В. Радловлар томонидан Фаргона ва Бухорога илмий сафарга юборилди. Олим Фарғонада бўлиш пайтида Марказий Осиё халқларининг қадимий қўлзма асарлари тарихини ўрганди, илгор маҳаллий зиёлилар билан танишди. Ашурали Зоҳирий ва Чулпон билан дуст туттунди. Чулпоннинг уйда меҳмон бўлди. Кейинчалик, 1917 йилда Оренбургда ишлаганида Чулпонни ҳам у ерга тақлиф қилди. Бошқирдистон, Туркистон ижтимоий-инқилобий ишларида фаол қатнашади. 1923 йил бошларида хорижга кетиб, Афғонистон, Эрон,

Ҳиндистон, Париж, Берлин кутубхоналарида турли қўлзмаларни ўрганади. 1923 йил Вена университетида докторлик диссертациясини ёқлаб, аввал Германиянинг Бонн, сунгра Геттенген университетида ишлади. 1927 йилдан то вафотига қадар Истамбул университетининг турк тарихи профессори сифатида маърузалар ўқиди, фан номзодлари ва докторлари тайёрлайди. Қўллаб илмий асарлар яратди. Жаҳоннинг қўллаб мамлакатларида ўтказилган илмий анжуманларда, Халқаро шарқшунослик ҳамда туркийшунослик конференцияларида мазкур фанларнинг энг долзарб масалалари бўйича маърузалар қилди, илмий анжуманларни бошқарди. Олимнинг «XVIII аср Фарғона тарихига доир баъзи бир маълумотлар» (1915), «Бухоро хонлигига саёхатим ҳисоботи» (1916), «Туркистоннинг маънавий маданияти» (1917), «Туркистон» (1925), «Туркистоннинг масаласи», «Туркистоннинг истиқлол ҳаракатига қарши», «Алишер Навоий (ҳаёти ва асарлари)» (1941), «Тарихда турклар ва форслар» (1943), «Темур ва Елдириш Боязид» (1948), «Буюк турк хукмдори Шохрух» (1949) ва «Хотиралар» (1969) сингари асарлари эълон этилган. Булар ичида ҳаётининг сунгги йилларида яратилган «Хотиралар» китоби диққатга сазовордир.

«Хотиралар»да олим ўзининг XX аср бошлари ва 20-йилларнинг дастлабки йилларида Қозон, Уфа, Оренбург, Петербург, Москвадаги фаолияти билан бирга, Бухоро, Фарғона, Тошкент ва Самарқандда олиб борган турли маърифий ва маданий ҳамда ижтимоий-сиёсий ишлари ҳақида батафсил фикр юртади. Йирик олимлардан академик В. В. Бартольд, В. Радлов, профессор Н. Катанов, атоқли олим ва давлат арбоби М. Бехбудий, Мунаввар қори Абдурашидхонов, Ф. Хужаев, Чулпон, Ашурали Зоҳирий, Мустафо Чўқаев, Н.Турақулов ва бошқалар билан бўлган ўрашувлар ҳақида хикоя қилади. Китобда Туркистон миллий истиқлоли йўлида курашганларнинг фидокорликлари, уларнинг дастлабки галабаси ва инқирозининг сабаблари ҳақида бевосита узи гувоҳ бўлган воқеаларни

руйи-рост баён қилади. Шунингдек, «Хотиралар»да Туркистон Мухторияти, Бошқирдистон Миллий Шўроси ва Қозоғистондаги Алаш Ўрда миллий ҳукуматларининг большевойлар томонидан йиқитилиши ҳақида батафсил маълумот беради. Большевойлар таъқибидан қочиб, Хоразм ва Туркман истиқлолчилари орасида юришлари, Бухоро ва Самарқандда олиб борган тарғибот ишлари ҳақида сўзлайди.

Москванинг миллий улқаларининг ёш ҳукуматларига қарши олиб борган риекорлик сиёсати, Бошқирдистон ҳарбий қучлари билан Туркистон ва Бухородаги миллий истиқлол ҳаракатлари уртасида боғланган алоқа ҳақида кенг фикр юртади.

«Хотиралар»да олимнинг хорижга чиқиб кетиш олдида Ленинга қарата қатъий норозилик билан ёзган хатлари ҳам айнан келтирилган: «Россияда Советлар ҳукмронлиги масаласи ҳозирги ички кураш сифатида тамомлангандан сунг, кейинчалик давлатлараро масалага айланажак, унинг билан кейинроқ буюк давлатлар шугулланажак. У келажакда буюк давлатлар масаласидан чиқиб бутун дунё масаласига айланажак. Руслар турк қавмларини бир аср ичидагина юта олмайди. Холбуки, руслаштириш сиёсатининг қурбони бўлган мамлакатлар ҳаракатсиз қолмажак. Руслар қўпайса, улар ҳам қўпаяжак. Биз чет элларда бу масала билан шугулланамиз, аммо ишонамизки, бизнинг аср уша озодлик кунларини қурмагунча тутамас» («Оқ эди», 1992 йил, № 1).

Закий Валидийнинг жуда ноеб маълумотларга бой «Хотиралар» китобини ўрганиш бутунги кунда миллий мустақилликка эришган Ўзбекистоннинг истиқлол учун кураши тарихини, бу йўлдаги маданий, сиёсий курашчилар, уларнинг тақдирлари, жадидчилик ва босмачилик ҳаракатлари, Туркистондаги миллий-озодлик курашининг фидойи ва, афсуски, хали мутлақо ўрганилмаган қаҳрамонларининг ролини билиш, қайта идрок этишда муҳим аҳамият касб этади.

Шерали ТУРДИЕВ,
филология фанлари номзоди.

Аҳмад Закий ВАЛИЙЕВ

ТУРКИСТОН ВА БОШҚА ШАРҚ ТУРКҲАЛАРИНИНГ МИЛЛИЙ МУСТАҚИЛЛИК ВА МАДАНИЯТ УЧУН ҚУРАШИ

МУҲИДДИН МАҒЗУМГА АЛДАНМАДИК

АНВАР ПОШО вакиллари Қозғистонга жўнамасдан бурун Самарқанд вилоятидаги босмачиларнинг бошқаларини бир ерга тўплаб, уларни учраштирмоқчи бўлди. Лекин шу орада руслар билан бўлган бир туқнашувда бизлар билан бирга юрган Охун: «Бу тўпланишни кейинроқ утказармиз, жўнашни чўсак, руслар Қозғистон сафаримизга халақит берад», — деди. Уша кунларда Зарафшон вилояти босмачиларининг бошқа гуруҳлари олдида қолган бошқирд ҳарбий одамлари Абхази Эшмурзин, Ҳабатулла Янбухтин, Ислом Очнев, Иброҳим Суяндик, Аюп Сақай-Горой, Аҳмад Борис олдимга келишди. Шундай қилиб, ҳаммамиз Очилбек олдида тўпландик. Минҳож билан Шохвали деган бошқирд йигитлари ҳам Тошкент билан бизнинг орамызда алоқани таъминлаб турар эдилар. Бир нечамиз улдирилам, ун киши қолдик. Бу ун одам юзлаб одамларни қақриб келиши мумкин эди-ю, лекин уларнинг хавфсизлигини қандай қилиб таъминлаб буларди? Шунинг учун келмоқчи бўлганларига ҳам «Шошмай туринлар», деб тайинладик.

Аммо бирор иш осон кўчмасди. Самарқандда Ақобир Мағзумдан ва Бухородан Мирзо Абдулқодирдан ёнимизда (яъни, Турк Миллий Бирлик марказида) вакил бўлган икки киши Самарқанд ва Бухоро теварагидаги ҳаракатни босмачиларнинг узаро келишибитига ҳал этила турган масаласи бўлиб қолишга қарши эди. Иккови ҳам Бухоро милицияси бошлиғи Муҳиддин Мағзумнинг хат-ҳаракатидан шубҳалананди.

Менга бошқирд қисмларини Совет ҳарбийларидан чиқариб, ҳозирнинг узидаёқ очикдан-очик босмачилар томонига утказиб, Зарафшон бўйида менинг раҳбарлигимда бир доимий армия тузиб, Самарқандни қўлга киритишни таклиф қилдилар. Зарафшон вилоятидаги ҳаракат жиддий тус олмаган тақдирда, Муҳиддин Мағзум советлар томонига утиб кетади, дейишмоқда. Совет армиясида хизмат қилатуриб, мен билан алоқада бўлган икки бошқирд Самарқандга келиб, Қўзи Ҳайдарнинг боғига қўшни ҳовлида (бизнинг учрашадиган еримиз) Абхази Эшмурзин ва мен билан учрашди. Улар, агар узим кутиб оладиган бўлсам, 250 киши Фарғона ва Уратепа ёнида босмачилар тарафига утишга тайёр бўлишини билдирди. Абхази босмачиларнинг нодонлиги, шу туфайли Суяндик ва унинг урқоқларини ўлдиришди, Совет—Польша урушида жанг руслар фойдасига ҳал бўлганлиги, энди улар Туркистонга кўп аскар юбора олишлари мумкинлигини айтиб, яна бир оз вақт сабр

қилиш кераклигини тушунтирди. Самарқандликлардан Ақобир Мағзум ва унинг урқоқлари бу аскарларни ҳозирнинг узидаёқ босмачиларга қўшилишини ташкил қилиш, менга Холбутабек олдида бориб, бу аскарларни кутиб олиш зарурлиги фикрини айтишди. Келган икки солдат «Аскарий қисмдаги урқоқларининг биз томонга утишига шошиб турганликларини билдирган бўлсалар-да, Абхази ҳам, мен ҳам яна 15—20 кун сабр қилиш керак, деган фикрда бўлди. Анвар Пошо Гузорга қараб юрадиган бўлса, уларга қабар қилишимизни айтиб, қисмларига қайтиб боришларини айтдик. Самарқандликлардан Қўзи Ҳайдар ва унинг урқоқлари Муҳиддин Мағзумнинг шубҳалилиги, бизнинг ҳақ бўлиб чиққанимиз урили эканини айтдилар. Қўзи Ҳайдар Мавлоно Жалолиддин Румийнинг ботир, аммо ҳақчил бир аскар бошлиғи ҳақидаги шеърини эслаб, мени кучоқлаб ўпди, Ақобир ҳам урқоқларининг оғзини ёпди. Шу гапларимиздан ун кун утиши билан ишларимиз бузила бошлади. Олдида ҳарбий мактабларни битирган кишилардан милиция уюштирилган, «сўнгги томчи қоним қолгунча сизга содиқ бўлиб қоламан» деган Муҳиддин Мағзумга бизаниқлар, айниқса, Абхази ишонар эди. Лекин бироздан сўнг Муҳиддин Мағзум советлар томонига ўтгач, урқоқларимизнинг қайфияти яна ҳам бузилди. Воқеалар шундай була бошлагач, Абхази: «ҳарбий ишни билмаган тожикларнинг аскарини ишга аралашуви ҳеч ҳам яхши эмас», — деди. Биз уз ихтиёримиздаги кучлар билан қизилларга қарши бир-икки марта муваффақиятли жанг қилиб, ғалаба қозонмасакда, Пошони ҳам узимиз билан бирга олиб Афғонистонга чиқиб кетишга мажбур эдик. Чунки у ҳам Самарқанд босмачиларининг Бухоро одамларига ишонмаслигини билар, бундай шароитда улар билан бирга жиддий уруш олиб бориш имконияти йўқлигига қўзи етарди.

САМАРҚАНД ВАТАНПАРВАРЛАРИ

Зарафшон бўйида Миллий Жамиятга қарашли қуйидаги отрядлари бор эди:

1) Очилбек, найман ўзбекларининг Қўштамғали деган жойида туғилиб ўсган ўттиз саккиз ёшли, ниҳоятда жасур, ахлоқ ва одобли, меҳрли, аввалдан ўғайла иш юритадиган, тугри бир киши. Россия ва дунё сийсати тугрисида газеталар ўқиб фикир қиладди. Даврон Очил деган ғайратли укаси ҳам ёнида эди.

2) Вахромбек, Самарқанд ёнидаги Дехнав қишлоғидан, тожиқлашган мўғул-барчин уруғидан. Русчаи ўқиб-ёзалиган даражада яхши биларди. Очилбек билан бирга Бухоро амирининг амакиси (Амир отасининг укаси) Саид Ақром тура ёнида Ғузорда бирмунча вақт хизмат этган. Иккови ҳам отрядларини Жамиятнинг буйруғи бўйича ташкил қилдилар. Очилбекнинг 1500 одами бор эди. Унинг ёнида Жамият вакили сифатида Самарқанд вилоятининг энг билимли зиёлиларидан бири, Жамият марказий қўмитаси аъзоси Қори Комил бўлди. Очилбек ёнида Самарқанд вилояти қорақалпоқларидан Очил Тўқсобо ва Желек қишлоғи уламаси наслидан Катта Маҳзум, Кичик Маҳзум деган обрўли кишилар бор эди. Вахромбекка Самарқанд ёнидаги Паст қишлоғидан Ҳамроқулбек номли бир киши ердამчи бўлди. У ҳам Очилбек сингари ориятли бир қаҳрамон, хат-саводи ҳам жойида, Самарқанд жадидларидан домла Шакурийнинг ўқувчиси эди. Кейинчалик Истамбулга келди (ҳозир Афғонистонда бўлса керак). Вахром ёнида Самарқанд зиёлиларидан Ҳамроқулбек, Абдулҳамид, Қори Мухаммад ва озарбойжон Озодбек бўлди. Вахромбек тожиқ навкарлари ўртасида шухрат қозонди.

3) Самарқанд гарбидаги Каттақўрғон теварагида Қорақулбек 500 кишилик отряди билан Зарафшоннинг шарқидаги тоғ ораларида ҳукмронлик қиладди. У қорлққ уруғидан, Бухородан келган зиёлиларнинг кўпчилиги унга қўшилди. Жом атрофидаги Оқбосбек номли бир киши ҳам унга бўйсинди. У сарой қабиласидан эди, ёнида юзга яқин одами бўлган: мардона табиатли, ахлоқи комил бир зот.

Ургут тожиқларидан Ҳожи Абдулқодир бўлди. Рус тилини биларди, советларга ҳам хизмат қилган, уқтам фиркли бир зот. Уртоғи муаллим Шакурий билан бирга Ургутда яширин тарзда отряд тузиб, у ердаги рус гарнизонини босиб, қўроллариини тортиб олиб, тоққа чиқдилар. Қадимги форсий ва туркий адабиётини жуда яхши кўради. Лекин иккиланатиргон одати бўлганлиги учун асқурининг жуда қадрига етавермасди.

Жиззах атрофидаги Очилбек отряди ихтиёрида Ниёзбек ва Тўробек номли икки зиёли босмачи бўлди. Улар Самарқандда русча урта маълумот олишган, коммунистлар партиясига кирган, милиция бошлиғи бўлиб ишлаган ёшлар. Иккови ҳам 1916 йилдаги қўғолойда қўл зарар кўрган ўзбек уруғларидан чиққан. Мамъурбек кикасаққ уруғидан, кейинроқ, Туркияга келгач, биргаликда «Янги Туркистон» тўплами-

ни нашр қилдик. Темури йул қўрилиши идораларида ишлади. 1929 йилда Кютаҳя Ташванлида вафот қилди. Тўробек — қадимги ўзбек ашрафларидан, 200 га яқин аскарлари бор эди. Самарқанд билан Фарғона орасидаги тоғлар улар қўлида эди. Эронга чиққан эди, лекин большевиклар уни Машҳаддан бекитиб олиб чиқдилар, жуда узок жазаолаб, Тошкентда ўлдирилди. Унинг Хуросондан менга ёзган жуда кўп хатларини сақлаб юрибман, улар Туркистон миллий кураш тарихининг қимматли хотираларини ташкил қиладди.

Шунингдек, Жиззахнинг Нурота томонларидаги тоғларда яшаган тожиқлардан Ҳамроқул мулла бўлди. Қўйтош деган жойини макон тутган. Шеърят билан ҳам қизиққан бир одам эди. Жамият раиси эканлигида меннинг ихтиёрида бўлди. Ҳамроқул одамлари Қизилқум орқали Сирдарё ва Хива томонлари билан алоқаларимизни боғлаб турди. Унинг тиришқоқлиги туфайли хат Хивага беш кун ичида бориб етар ва беш кунда жавоби қайтиб келарди. Шунингдек, Ҳамроқул ихтиёрида Оқсум ақинидаги тожиқлардан Мухаммад Яшар мулло, Оқтепа ўзбекларидан Қорақул мулло бор. Улар уша томоннинг изат-икромли одамлари, Қорақул муллонинг тарихдан хабари бор. Қўйтош тоғларида Ҳамроқул эгаллик қилган тоғ оралиги қадимий туркий дostonларидан «Эргенек» номи билан аталади. Толлиққан отларимизни уша ерга олиб бориб, дам бериб, боқтирардик. Бу ерга бир неча бор келиб-кетдим. Ўзбеклар қадимий дала ҳаёти урф-одатларига содиқ қолган, гаплари ҳам асл ўзбекча. Хотин-халалари ҳам қимтиниб, қочиб-писиб юришмайди. Халқнинг озгаски адабиёти ҳам яхши сақланган. Шу вақтгача ҳали ҳеч ким келиб ёзиб олиб, нашр қилмаган. Бу воқеалардан кейин Тошкент маориф идораси бу ерда яшаган дostonчи Эргаш Жуманбуллуни топиб, айрим дostonларини ёзиб олиб нашр қилди.

Самарқанд вилоятига обихаёт бериб турган Зарафшон сойининг Маҷай тоғларидаги тожиқлар бошлиғи Асрорхон билан Ҳамидбек, Сангаюр бўйи ўзбекларидан Абдулҳамидбек исмли кишилар ҳам Очилбек ихтиёрида эди.

Самарқанд ва Фарғона ўртасидаги Уратепа атрофидаги тоғлар Холбутабек қўрбосининг қўлида бўлди. 500 га яқин йигити бор эди. Ҳақиқий бир ботир, русга қарши бўлган бир ватанпарвар эди. Йигитлари ва яқинлари уни жуда яхши кўришарди. Ёнида Мустофоқул деган жуда ақлли, тадбиркор, олдиндан қуриб иш қиладиган, дунё аҳво-

лини тушунадиган ердამчиси бор эди, маънавий ишлар билан шугулланди, юз уруғидан эди, шекилли.

Руслар босмачиларнинг ҳаммаларини ҳам элни таловчи, босқинчи деб ҳисоблайди. Лекин Самарқанд вилоятидаги босмачиларнинг қўчилик раҳбарлари ватанларига содиқ, фидойи, дунё аҳволдан воқиф кишилар эди.

ЧЕЛАКДАГИ ЖАНГЛАР

Бу гуруҳларнинг ҳаммасини вазифаси совет аскарларини вилоятларга йўлатмаслик, келганларини босиб, қўроллариини, уруш аслахаларини тортиб олишдан иборат эди. Бундан ташқари, вилоятнинг турли томонларида халқни тўплаб, курашга отлантириш, Шарқий Бухородаги кураш муваффақият қозона бошласа, Самарқанд вилоятларида темир йўллари кесиб ташлашга тайёрланиш эди. Июнь ойида Жарқўрғон, Янгиқўрғон, Чоршанба деган ерларда қаттиқ жанглар бўлиб ўтди. Шундай қилиб, бир пайт Зиевуддин шаҳрида олишиб бошланди. Бу эса қадимдан, араблар замониданоқ, Дебўсма номи билан маълум бўлган жойдир. Жанг давомида мен ҳам яқинларим билан бирга бир қабристонда жойлашдик. Қуфий ёзувидаги қабр тошларини ўқиб юрсам, дўстим Абдулқодир (Фатҳилқодир) ўқтеғи деб бақардим. Қарасак, (нозик жойидан арабланган экан)... Абдулқодир хотиним Нафисани Сирдарё бўйидаги Туркистон (Яси) шаҳрига олиб келди. У биздан бир хабар олгангача уша ерда туриши керак. Бир вақт Самарқанднинг Жомбой деган жойига келдик. Советлар Очилбекка сулҳ тузиш учун гаплашишга Самарқанд уламасини юборган. Улар: «Большевиклар бординлар, учрашининг, деганларидан кейин сизларнинг олдингизга келдик, лекин нима иш қилсаларингиз ўзларингиз биласизлар», — деди. Улар билан советларга яқин аралашиб юрган бир имом Қоъи Исо ва Эшонхўжа номи Самарқанднинг таниқли уламолари ҳам келишган эди. Биз билан баъзи бир диний масалалар ҳақида гаплашгандан кейин, номозда босмачиларга имомлик қилишни хоҳлашди, аммо ҳеч ким уларга яқинлашмади. Уларни Самарқанд волийси (беги) қозоқ Ширазиев жўнатган эди...

... Рус армияси қўмондонлиги бир офицерни жўнатиб, Очилбек билан гаплашмоқчи эканликларини билдирилди. Очилбек менга: «Хоҳласанг, бориб гаплаш», — деди. Самарқанд комитети аъзолари эса меини у ерга боришимни хавфли, деб ҳисобладилар. Учрашув Челақ ва

Кумушкон қишлоқлари орасида бўлиши керак. Икки томондан ҳам беш одамдан келиши керак. Маҳзумдор деган босмачилар гаплашадиган жойни қўриқлаб, ўраб турдилар, руслар ҳужум қилмаса, ҳеч кимга тегмаёқжаклар. Очилбек билан Баҳромбеклар русча билган Абдулҳалим билан яна бир одами беришди. Мен ҳам бордим. Рус офицери билан гаплашмайман, узимни русча билмаган киши қилиб курсамаман. Шундай ҳам қилдик. Офицер: «Жангни тўхтатиб, советлар билан келишинглар», — деди. Учрашувдан натижа чиқмади. Гаплашилган жой тарихда Темури билан амири Ҳусайнинг яқинлари яраш тузиш учун учрашган ер эди. Уша замонда ҳам гаплашув натижасиз бўлганди. Шундай қилиб, руслар аҳволи билмоқчи бўлган эдилар, лекин бундан бирор натижа чиқмаслигини улар очик кўрдилар.

ҚИРГОҚ ЯЙЛОВДАГИ ЙИГИЛИШЛАР

Анвар пошо олдида келган Охун Юсуф, Усмон Човуш ва Бурқут ога Қозогистонга Сирдарёнинг қуйи оқими-гача борганлар, фақат ҳамма тарафда рус аскарлари бўлганлигидан бирор иш чиқара олмасдан, ҳатто Кийки ботар номли маълум қозоқ босмачиларига Анвар Пошо томонидан юборилган қилич ва бошқа совгаларни ҳам топширмай, қайтиб келдилар. Охун Юсуф менга: «Сиз, албатта, бу юртини бизга нисбатан яхши биласиз, бориб келдик, у ерда бирор иш қилиб бўлмайди», — деди. Польша урушида аҳвол руслар фойдасига ўзгариши сабабли, Анвар Пошого ҳам Афғонистонга чиқшдан бошқа чора йўқ. Шунинг учун Чоршанба яқинида бошқир армияси ҳам иштирок қилган бир жангдан кейин бундан сунг нима қилиш кераклиги тугрисида маслаҳатлашдик. Абҳази Эшмуризи раҳбарлигида бошқирларга, Маъмур ва Туроббекка Мачай тоғига қараб кетишга, ундан Анвар пошого қўшилишга, менга Туркменистоннинг гарбида штаб-квартира тузиб, зарур бўлса, Эронга ўтишга, ҳаммамиз ҳам Афғонистонда биларлишга қарор қилдик. Лекин бунгача, Тошкентда тулпанажак Конгрессда қатнашим керак.

Қори Қомил ва Очилбек билан гаплашиб, Охун Юсуф билан Усмон Човушни, Анвар пошо олдида бормасдан аввал, август бошларида Сангзордаги Самарқанд босмачилари олдида бориб, ҳатто Уртатепадagi Холбутабекни қақриб, тоғ орасида

ги яйловларда дам олдиришга қарор қилдик. Июнь охириларида Самарқанд вилоятининг гарбий қисмидаги отрядларининг бир тудасини Богдон деган ерга йигиб, кейинроқ ҳаммамиз ҳам бирга Сангзор дарёси бошидаги қиргоқларга бормоқчи бўлдик. Бу эса Афшин, Темури ва Бобур тарихларида кўп мартаб аслаб ўтилган машҳур жой. Бу ерда Туркистон Мачай тоғларининг қорли тепаликлари қаршисидаги Алп тўғайзорида тандир кабоб пиширадилар. Ерни қабрга ухшатиб чуқур қазиб, четларига тошлар тегиб, бир неча тандир қурдилар, ичига кўп олов ёқдилар. Янги суйилган қўйлар, бир от гўштига мурча, пиез, қалампир ва бошқа хушбўй қукалар аралаштириб, қоринларга ўраб, оловдан қизарган тандирга солилар. Кейин устини япроқлар билан бекитиб тупроқ билан қўмиб ташладилар. Ниҳоятда таъмили бўлган бу гўштни бизлар эртаси туш пайтида тановул қилдик. Уша куни Охун Юсуф, Абҳази учовимиз икки ўзбек қозағувида отда, кўринишда яқин кўринган тоғнинг қорли чуққиларида оқаётган бир шаршарани бориб кўрдик. Ботиб бораётган қуёш нурули бу шаршарага ранг-баранг тус бераётди. Табиат гўзаллиги менга шамончи ота-боболаримизнинг тоғларга, дарёларга сикиниб, уларга хайр-эхсон қилишларининг сиру асрорларини тўшунтирди. Ҳайрат ичида бошимни ерга эгдим, Охун Юсуф: «Агар ибодат қилсанг, маъжусий бўлдинг», — деди. Бироздан кейин аскарларимизнинг бир қисми ҳам келишди.

Шундай қилиб, умримда унутиб бўлмайдиган дамни кечирдим. Самарқанддан шоир Васлий, Тошкентдан бир муҳаррир бор эди, балки у ҳали ҳам ҳаётди. Самарқанд босмачиларида кузда кўринганларининг ҳаммаси ҳам шу ерда. Бошқирдистондан келган уртоқларимнинг бари ёнимда. Қашқардан келган Ҳаким Тура номли бир қария Шарқий Бухорода ривоятга айланиб кетган шеърларни ўқийди ва улар бу тоғларда кишида нафис ҳислар уйғотди.

*Ётлларга қўл бўлиб,
Қолмади армонимиз.
Эрк учун бўлсин фидо, эй
Молимиз ва жонимиз.
Бошимизда соябон,
Турган бўлиб ййонимиз.
Бу ватанни долазор этгай,
Туктилган (ҳар) қонимиз.*

Халқимизнинг озоδικка интилуви ва шу туфайли бир-биримизга нисбатан бўлган самимий ақилик туйғуси, аскарларнинг бизга садоқати, табиатнинг нафосати, бу ерларда тарихдан ўқиб билган маш-

ҳур марҳумлар кўнглиларимизни юксакликларга кўтарди.

ДОВУЛ ЖАНГЛАРИ

Сангзор бўйларидан кетган куними кечаси руслар етиб ҳам келганлар ва бизнинг Зомин томонга кетганлигимизни билганларидан сунг, кечаси Довул томонга йўл олганлар. Биз руслар ўтадиган воҳанинги икки томонидаги тоғ ва қоялар ораларида жойлашиб, уларнинг йўларини кесибга ҳозирландик. Жуда қаттиқ тўқнашув бўлди. Қизиллар, қоялар орасида босмачилар яширинганликларини ва йўдлари кесилганликларини кўргач, қояларга тирмашиб, бизни қўрқитиб, қувиб чиқмоқчи бўлдилар. Лекин қоя ва тоғлар ниҳоятда баланд бўлганликларини учун ўқлари бизларга етиб келмас эди. Мен олдимдаги бир неча одамлар ва ўзбек жангчилари билан бирга отларни воҳада қолдириб, қизиллар жойлашган воҳанинги ўнг томонидаги жарликлар орасида ўрнашдим. Чунки, йўдлари кесилган қисмлар воҳадан чиқишга уринсалар, шу ерга келишлари керак. Тўшдан сунг қизиллар баланд тепаликлардан узоқлаша бориб, ҳамма кучлари билан биз тарафга юра бошладилар. Қизиллар бошлиғи бўлган бир офицер оти билан тепанинги бошига чиқди. Ора-чора уёқ-бўёқда ўт очиб, отишмаларини тўхтатдилар. Биз ҳам отларимизни яширган ерларимизда қолдириб, яшириган қизилларга яқинлашдик. Улар бизларни қўришмадилар, оралиқ яқинлашгач, ўт очиб, бирин-кетин отларидан отиб тушира бошладик. Олдимдагилардан бугунги кунда Кютаҳьяда (Туркия шаҳарларидан бири) азот фабрикасида ишлаган Ислому Алломи яқин йилларда мазкур шаҳарда вафот этган дўсти Аюб, мени ўз таналари билан сақлаб қолиш ниятида, чуқур бўйлаб русларга яқин ерга келдилар. Мен уларга: «Руслар сизларга теккан ўқлари, менга ҳам тегар, бекорга тегмага интильманлар, улсак бирга уламиз» — деб шивирладим. Шу вақтда бошлиқ қизил офицерга бизнинг уқ тегиб, оти устидан учиб тушди, аскарлари орқага қочишди, пулимётларини ҳам ташлаб кетдилар. Лекин, бизнинг пулимёт билан овора бўлишимизга вақт бўлмади. Қизил аскарлар уша зоҳитиёқ икки эшак билан келиб, командирларининг жасадаларини олиб кетишмоқчи бўлган вақтларида, биз ҳам фурсатдан фойдаланиб, чуқурдаги отларимизнинг ёнларига бориб, отланиб, русларнинг кўз ўнгиларидаёқ ўнг томонидаги тепаликларга чиқа бошладик. Орқада қолган тўдаларга қи-

зилларнинг йулини, биз булган воҳа киргоғини ҳам кесиб қўйишларини билардик. Бу жангда асабийлашган Абхази (Эшмурзин) отда елиб, ҳар томонга буйруқ берар, терга ботган буз оти билан тоғдан-тоққа югурди. Қизиллар бизнинг ҳол алмаширтганғилимиздан фойдаланиб, солдатларини командирлари ҳалок булган тепага олиб чиқа олдилар ва бизларни қаттиқ пулимёт ўқиға тутдилар. Лекин танлари чатнаган пулимёт ва милтиқларнинг уқлари бизларгача етиб келмас эди. Мен воҳа қопқасида қизилларнинг йулларини тусишга жунайидган аскарларимизга, «Қўрқманлар, қизилларнинг уқлари бизларгача етиб келмайди. Воҳа қопқасини сақланлар», — дедим. Қисқаси, биз жуда оз булсак ҳам, орқадан келган босмачилар воҳа ёқалар жойлаша олганлиқдан, қизиллар арвалари биз томонга воҳа томон чиқариша олмадилар. Довул атрофида жангни давом эттириб, йул очиниға уриядилар. Куп йуқотишларга учраб, босмачиларга куплаб жанг қурол-яроғларни қолдирдилар.

Бу туқнашувда муваффақият қозонсак ҳам, Зомин ва Уратепа тарафларига куп сонли совет аскарларининг келишини билганлиқдан, Уратепа сафаридан воз кечдик. Шу қўлга олинган уруш яроқлари ва қозғаларидан маълум булишича ҳам бу солдатлар, уларнинг қуроллари Советларнинг гарбий фронтидан келган эди. Демак, аҳвол ниҳоятда жиддийлашди. Санғзор буйидаги Беш Қўриқ деган бир ерда бир-икки кун дам олиб Ўсмаатга келдик. Тошкентда чиққан Совет газеталарини олиб келишдик. Газетада бизнинг Довулдаги жангимиз тўғрисида ёлгон гапларни ёзганлар. Тепалик бошида ҳалок булган қизил командир қизилларнинг танилган одамларидан бири булса керак.

ЎСМАТ ВА САМАРҚАНД ГАПЛАШУВЛАРИ

Довул жангига анча уруш яроғларини улжага олиб, бир айловга чиқиб ухладик. У ердаги булган маслаҳатда бутун кучимизни Уратепа, Ерайлов, Ўсмаат атрофидан бошлаб Самарқанд — Шахрисабзнинг шарқидаги тоғ ораларини ва Мачо-ни қўлда ушлаб туришга қаратиш керак, деган қарорга келдик. Ма-чайларнинг раиси Аҳмадхонга ва у орқали Анвар пошого тез вақтда хатлар жунатиб, русларнинг ҳар томонлама ҳужумга ўтганлиги ва шу аҳволда қилган қарорларимизни маълум қилдик. Бу хатларнинг тез ора-

да мачайларга ҳам, Анвар пошого ҳам етиб боришини билдик. Эртасига биз Туркистон тизми тоғларининг гарбида жойлашган ўт-сувларга бой Ўсмаат юртига келдик. Бу ерда Зарафшон босмачиларининг таниқлиларини тўплаб, кўпчилик халқ билан маслаҳат қилдик. Кечаси тезда Самарқандга келиб, Оби Раҳмат ариғи буйидаги Улутбек обсерваторияси енидаги бир богда шаҳардаги Жамият Марказий Комитети аъзолари билан маслаҳатлашдик. Бу ерга Тошкент ва Фарғонадан ҳам баъзи бир ўртоқларимиз келишган эдилар. Бу маслаҳатда ҳаётлари хавф остида қолган аскарий қисмлар билан раҳбарлик қилмаган ўртоқларнинг Анвар пошо олдиға кетишларини, шу билан бирга Самарқанд вилоятиндаги курашни охиригача давом қилдиришга қарор қилдик. Хол-бутабекнинг одамлари ҳам келишган эди. У нима булса булар, ўз вилоятидан ажралмайман, деган фикрда эди. Руслар босмачиларининг қурбон байрами вақтларида тарқалганликларидан фойдаланиб, уларга турли тарафдан ҳужум қилдилар. Тарқалган гуруҳлар 10 августда яна Ўсмаатга тўпландилар.

ЎСМАТ ЖАНГЛАРИ

Самарқандда қабул қилинган қарорларга мувофиқ босмачиларга ёрдам кўрсатиб, бунини руслар ҳам билганлиқдан, ҳаётлари хавф остида қолган эишли ўртоқларнинг баъзилари бирин-кетин, баъзилари тўдутада бўлиб, босмачиларга келиб қўшилишди. Уларнинг тепасида Самарқанднинг милиция бошлиғи Абдулло Тулабоев билан ёрдамчиси Абдушуккур Ҳакимбоев ўғли, самарқандлик Қори Маҳмуд ва озарбойжонлик Озод афандилар бор эдилар. Улар келишган кунда воқеалар кўп бўлди. Руслар бизнинг штабимиз жойлашган Ўсмаатга ҳужум қилдилар, лекин орқага қайтариб ташланди. Ўсмаат қадимги араб жуғрофия китобларида «Усмад» номи билан эсга олинган бурунги маданий марказ. Бу ердан олимлар чиққан, мадрасалар булган, жуда бой, боғи-роғлик, қишлоқ хўжалиғи ривожланган бир ер. Баъзи ерда 1500 метр балангликдаги боғлар бутун Зарафшон буйлаб қўрилиб туралди. 11 августда ҳаммамиз ҳам Ўсмаатда булганлигимизни билган руслар бу ерда ҳужум қилдилар. Милиция бошлиғи Тулабоев ўртоқлари билан русларга қарши чиқдилар. Худди жанг бораётган вақтда у қаттиқ яраланди. Оти устидан тушмади, ўртоқлари ушлаб туришдилар. Олдиға келган вақтимизда «мени ушла», — деди. Ушладим, шу орада менга бир ўртоқнинг жасади руслар томонидан қол-

ганлигини, Абдушуккурнинг уни ташлаб чекинганлигини ачинаиб гапирди. «Дўстингиз нега ташлаб келдинг, ҳозирроқ қайтиб бориб олиб кел», — деб мен Абдушуккурнинг елкасига бир-икки қамчи урдим. Абдушуккур ўртоқлари билан орқага қайтиб, бир оздан сўнг ёш йигитнинг жасадини олиб келдилар. Улим олдида ётган Тулабой ақрабоси ва дўсти булган бу йигитни қўриғач, тушагидан қалқиб кетди. «Жасад руслар қўлида қолмади, ҳозир улсам ҳам майли, биз «кетармиз» халқимиз соғ булсин», — деди ва бир неча дақиқадан сўнг у калтамайи шаҳодатини бажо келтириб, жон берди. Абдушуккур кейинчалик Эрон йули орқали Ҳоким Сомий билан бирга Туркияга келди, савдо билан шуғулланди, фабрика очди. Баъзи вақтлар «қамчини зарби ҳали ҳам елкамдан кетгани йўқ», — деб ҳазиллашарди. Ўша дамларни қўсаб гапирадиган бўлди. «Мени Ўсмаатда урган пайтда русларга ҳужум қилиб қурбон булганимда яхши буларди», — деб қўярди. 1944 йилда Эски шаҳарда вафот этди. Худо раҳмат қилсин. Ўсмаат жангги жуда қаттиқ бўлиб, бир қанча ўртоқларимиз қурбон бўлди. Қизил рус полкини, батальонларини, қишлоқни қамал қилмоқчи булганларида икки воҳа ичида узлари босмачиларнинг қўршовларида қолишди. Ҳар ҳолда режасиз ҳаракат қилган булсалар керак. Ўртоқларим Қори Комил, Абхази, озарбойжон Озод афанди ва бошқалар билан бирга воҳа ичидаги русларни чиқиб кетишларига йўл бермадик, қизил аскарлар отларини пастда қолдириб, жараларга ёпишиб, ҳар томонга яёв тарқалиб, урилган бугдой гарамлари ичига қочиб бекинишга уриндилар. Очлалек, Қори Комил ва Абхази, қўйиб берайлик бери келсинлар деб, аскарларни боққа киргиздилар. Руслар ажабланишиб, экинлар орасига яширинишди. Кейинчалик отлиқ босмачилар уларнинг устларига бостириб, ҳаммасини йўқ қилдилар, бир неча одамларини қутулди. Бу воқеаларини у кейинчалик дoston бўлиб айталигани билдим. Абдушуккурнинг бир немис хотини бор эди, фабрика ишдада компанондир. Бу куним Ўсмаат ҳодисаларини Абдушуккурдан эшитиб, бир ҳикоя қилиб ёзган. Жуда қизиқарли чиққан. Нашр қила олдим, йўқми била олмадим...

ОҚТОВ ТЕПАСИ- ДАН КЎРИНГАН ЗАРАФШОН БЎЙИ

Мен билан бирга Тошкентга икки одам бориши керак. Бири Бошқирдистондан, катта ёшда булган Мингбоши Минҳож, Миллий муҳто-

риятни амалга оширишда самимий ва фидоқорлик билан қатнашди, қариндош ва фарзандларини чин юракдан солдатликка берди. Ўзининг Ужержанда раҳбарлик вазифаларини бошқарди. Балким, фойдам тегиб қолар, деган ниятда йил бошида Самарқандга келди. Мен унга юртига қайтиб, фаоллик кўрсатишини айтдим, унинг ҳеч айрилмаси, келмади, улсак бирга ўлармиз, деди. Иккинчи уртоғим Москва ҳарбий мактабини тугатган, миллатчи қозоқ офицери эди. Унга «Қалқамон» деган лақаб қўйган эдик. Ҳужда ақлли ва шоир табиятли йигит эди. У миллий ҳаракатга қўшилиш учун ўзининг тугилиб ўсган Оқмасжид вилоятидан бир қанча миллатчи йигитларни эргаштириб, ўз отлари билан Тошкентга келган. Уртоқларини менинг Облик қишлоғидаги боғимда ишловчи сифатида қолдириб, ўзи Самарқандга келиб, мени Жомбой қишлоғида топди. Тиф билан касалланиб, кейинчалик тузалди, лекин ҳали қуввати кам эди. Ҳозир мен билан бирга Тошкентга боражак. Қалқамонда иккита жуда яхши револьвер (туппонача) ва анчагина патрон бор, бирини Миңхожига бергиздим. Патрон тасмаларини ҳам унинг белига боғладик. Менинг ҳам туппонача билан патронларим бор, уларни белимга боғладим. Туппоначадаги уқлар қандай жойлаштирилиб, қандай отилишини ургатдим. Шу вақтда тарпил билан буз от олдимда эди, қора отимни қозоқ йигитга бердим. Очилб ажралшишганда ёнидаги Мастак, деган бир кишига, отингни Миңхожга бериб, узинг яёв қайт, деб буюрганди. Шу Мастакни ҳеч ёқтирмадим. Хоин табиятли галати тип деб ҳавл қилардим. Очилб кетгандан кейин у бошқа бир одам билан олдимизда қолди. Уртоғининг отига минглашиб кетишини айтди, лекин ўзининг отини бизга беришга шошилмади. Бунни қуриб, биз бу одамнинг нияти ёмон деб ўйлаб, икки отимизни олиб, юқориқор эрга кўчдик, милтиқ ва туппоначаларимизни тайёр тутган ҳолда, «Отни олиб кел» деб қичқирдик. Лекин, қуёш ботиб бораётганига қарамасдан отни олиб келмади. Олдиндаги касалланиб қийналган қозоқ офицери: «Милтиқни бер, отиб ағдариб ташлай», — деди. Мен унга: «Бундай қўрқинчли сафар олдида одам ўлдириб жунасак бўлмас», — дедим. У одамга узоқдан: «Бўлмаса, отингизни кутиб ўлтирмаймиз, кузимиздан йўқолинглар, рупарамиздаги йўлдан кетинглар, унга, чапта бурилманглар, бурилсаларинг уласизлар», — деб бақирдим. Улар шу заҳотиёқ отланиб, қуриб турган сўқмоқ билан пастга қараб кетишди. Бироз юриб, сўқ-

моқнинг унг томонига бурилганини қуришом биланоқ милтиқни ушлаб йўлларидagi бир қояга отдим. «Йўлдан четга чиқманглар», деб қичқирдим. Улар йўлга қайтиб тупдиларда, отларини тезгина пастга қараб чотириб кетдилар. Биздан кейин анча вақт ўтгач, Жиззах — Сангзор томонларида босмачи тудалари орасида яшаб, кейинчалик Афғонистон — Эрон йўли билан Истамбулга келган Маъмур Ниёзбек бизга бу Мастакнинг мени ва Қори Комилини ўлдириши ҳақида топириқ олганлиги тўғрисида гапирди. У ҳам майли-я, уша кунни кечаси худди шунга ухшаш мақсад билан Мастакдан ҳам хавфлироқ бўлган иккинчи бир совет айдоғчиси бизнинг орқамиздан тушган, тоғ орасида қувиб етишга уринган вақтда менинг Оқтоғда йўл тополмай воҳага тушганимни, ҳатто бурил отини ҳам узоқдан кўрган экан. Лекин, қоронғида бизнинг изимиздан туша олмаяжанини тушуниб, орқага қайтган ва Ўсмаёт ёнидаги бир қишлоқдаги одамнинг уйига келиб ётиб ухлаган. Кечаси қор қушиб улган. Мастак бўлса, Қори Комилини номоз ўқиб турган ерида ўлдирган. Биз эса Мастак ва унинг уртоқларидан узоқлашгандан сўнг жүргўфия китобларида «Туркистон тизма тоғлари» деб юритиладиган ва бир томони Мачога қараган Оқтов ёнбағирларнинг энг гарбий бурилиши бўлган Куктепа деган ерга қараб жунадик. Бу ерлар аjoyиб бир жой. Кечқурун эди. Куз олимизда қуёш ботиши пайти, ҳайратомуз бир гўзал манзара. Рупарамизда Зарафшон дарёсидан ажралиб чиққан ирмоқ ва кўрфазлар ранг-баранг жилваланиб, кўзаларни қамаштиради. Қадимдан «Нами» номи билан маълум бўлган бу дарёнинг ислом даврида Зарафшон, яъни «олтин соған» деган ном олиши ҳам уша қуёш ботаётган пайтлардаги гарбийи қуринишли манзаралар билан ҳам боғлиқ бўлиши мумкин. Мен ҳам сўқланганлигимдан: «Агар бу оозидик урушлари бўлмаса, мен Туркистон тоғларининг Сангзор дарёси шаршаларини, қор, музликларини, бугунги кўрган гарбийи гўзалликларини келиб кўра олармидим ахир?» — дейман. Арабларнинг Туркистонни босиб олган босқинчиси Қўтайба Ибн Муслим, бу атрофларни босиб олгандан сўнг, айнисса, Самарқанд вилоятига опийк бўлган ва «Самарқанд вилоятининг яхшилиги, қўк юзини, оққан дарёлари осмондаги сомон йўлларини, саройлари ҳам кўкдаги юлдузларни эсга туширади», — деган экан. Тиф касалидан ҳали тамоман тетиқланиб кетмаган Қалкамол ҳам бу муъжизадан ҳайратланиб қолди. Оти устида зурга ўлтирганидан бу нафосатни шеър билан

тасвирлашга ҳолати бўлмади. Сўқмоқлар бўйлаб, қор кечиб йўзимизни давом эттирдик. Кечаси соат ўн иккиларга бориб йўл томон бўлди. Ўнг томонимизда Мачога қараб кетган узун ўпқонли кечув қуринади. Ой ёғдусида бутун теварак-атроф қуриб турибди. Мачога қаришда турган Зарафшоннинг бўйида Фалгар тоғлари, қичқирсанг, овозинг янграб қайтиб эшитиладигандай яқин қуринади. Лекин орада анча кун юриб утадиган йўл бор ҳали... «Бу тоғларнинг ҳамма ёғини қор қоплаган. Лекин одам совқотадиган даражада совуқ эмас. Иккала отимиз ҳам гўё «бошқа йўл йўқ» дегандай бизга қараб қолишди. Қоронғида от билан қор устидан юриш, ташқаридан қараганда ҳам қўрқинчли. Биз ҳеч қандай тўсиққа дуч келмасдан Сангзорга етиб олармиз, деб ўйлаган эди. Лекин, мана ҳозир йўлимиз узилди. Отларнинг тоғнинг бироз текисроқ бўлган гарбий томонида қўйдик, тиззаларига қор ичиде турдилар. Уларни бойлаб қўядиган ёғоч ҳам, қоя ҳам йўқ. Уртоқларимизга: «Отлар шу ерда туришини, биз чап томонда кўринган қояга бориб бекиниб ухлайлик» — дедим. Шундай қилдик. Ҳўрқувларимизни олиб тошга суяб, ўзбек жангчиларининг шеърларини эсга олдик:

*Бу тоғларда ким ётган,
Аскар болалар ётган,
Ён бағрига тош ботиб,
Эл учун жонин отган.*

Тошларни бағримизга босиб ухладик. Тонг ота бошлади. Отларимиз ҳам кишаб уйғонишга ҳабар қилди. Турдик. Узимиз ҳам, отларимиз ҳам оч. Аммо теварак-атрофларимизда қуриб тўйиб бўлмайдиган даражадаги гўзаллик. Шарқда тонг шуъласида Гарбий Олой ва Қоратегин тоғлари шарқий-кун чиқишда Мачога қўшни тоғ тизмалари, ҳаммаси ҳам абадий қўрқиклар билан қопланган, бир кунда бориб келса бўладигандай яқин қуринади. Лекин уларга бориб етмоқ учун камйда ҳафта ёки ўн кун йўл босиб ўтмоқ керак бўлади...

«ОҚ ЭДИЛ» журнали (Уфа шаҳри), 1991 йил, № 12. Бошқирчадан Ш.ТУРДИЕВ таржимаси.

УСТОЗ ГАНИЖОН ТОШМАТОВНИ ЭСЛАБ

Ганижон Тошматов дуторчи қизлар ансамбли даврасида.

Республикамиз мустақилликка эришгач, миллий маданиятимизнинг ривожланиши ва раънақи, унинг барча жараён ҳамда қирраларини чуқур ўрганиш учун кенг имконият яратилди.

Бадий маданиятимиз фақат янги асарлар ҳисобигагина эмас, балки бой меросимизнинг тикланиши ҳисобига ҳам ривожланади. Мамлакатимиз санъати тарихида чуқур из қолдирган, бадий анъана ва миллий меросимизни бойитишга салмоқли ҳисса қўшган ажойиб санъаткорлар ўтганки, уларнинг сержило ижодиёти, ёрқин хотираси доимо халқимиз эъзозида қолади.

Мен сўзламоқчи бўлган ижодкор ажойиб созанда, истеъдодли бастакор, зукко ва ҳозиржавоб аскиячи, иқтидорли ташкилотчи, меҳнат фаолияти даврида турли муסיқали жамоалар тузган, уларга раҳбарлик қилган. Гап яқин-яқинларда орамида яшаган, фаол иш кўрсатган, ҳушчақчақ инсон, таниқли санъаткор, Ўзбекистон халқ артисти Ганижон Тошматов ҳақида кетаётганини журналхон дарҳол тушунади.

Ҳа, инсон умри сарҳадли, вақтисоати келиб, орамида кетади. Ажойиб инсонлардан яхши ном ва кўпинча бой мерос қолади. Ганижон Тошматов шундай киши сифатида уаидан сўнг яхши ном, муסיқали дасталар, унлаб шогирдлар, ажойиб фарзандлар ва бой бадий мерос қолдирган.

Камина бу улкан устоз билан учрашиш ва сўхбатланиш бахтига муяссар бўлганман... У пайтларда мен Тошкент Давлат консерваторияси талабаси эдим. Ганижон Тошматов ижодий йўли ҳақида илмий маърузага тайёргарлик кўриш учун устоз ҳузурига борганимда, мени

ёш демай, тенгма-тенгига сузлашдилар. Ора-орада қизик ҳангомалардан гапириб бердилар. Бу менга далда берди, мен ҳаяжонимни босиб, қимтинга-қимтина, баъзи бир саволларимни бердим. Ганижон ака уларга шоммасдан, атрофича жавоб қайтардилар, жуда мамнун бўлдим. У кишининг усталик ва самимийлик билан берган жавобларини, ажойиб ўғитларини эсдан чиқариб қийин. Келинг, ўзим гижжакчи бўлганим ва шу соҳада меҳнат қилаётганим учун Ганижон аканинг созандалик маҳоратини, ижрочилик услуби ҳақида сўзлай қолай.

Авваламбор, гижжак сози ниҳоятда нозик товушлар ифода этиш имконига, нозик пардаларга эга. Рубоб, танбур, тор, чанг ва бошқа шу каби чолгу асбобларидан фарқли улароқ, мазкур соз товушини уалуксиз ва узоқ қўшиш имконига эга, унда пардалар аниқ қилиб белгилаб берилган эмас. Шунинг учун созанда ўта сезгир бўлиши ва керакли пардаларни зарур бўлса, қўзни юмиб топа олиши лозим. Агар фортепиано ярим парда товушини ифода қила олса, гижжак чорак парда товушини бемалол ҳосил этади. Шу сабабли бўлса керак, бу чолгу асбобида ижро этилган куй инсон қалбига кенг йўл топа олади, тингловчини ўзига ром эта олади.

Агар куй ажойиб бўлса-ю, уни Ганижон ака ижро этса, унда бу асарнинг қиммати жуда юқори, таъсири ниҳоятда кучли бўлади.

Созандани созанда яхши тушунади. Устоз Ганижон Тошматов кўлларида гижжакни олганларида биз қимирламасдик, худди сеҳрлаб қўйилгандек бўлардик. Устоз камонни қандай тортаётганлари, бармоқлари қанчалик тез ва моҳирона керакли пардаларни топиб, ажойиб куй ато этаётганларининг шоҳиди бўлар эдик. Устоз ижросида куй тинглар эканмиз, меърида нола ва қочиримларни ишлатаётгани, куйнинг қачон паст, қачон баланд садоланиши, куйингича, қанчалик маҳорат билан ижро этаётганига тасанно дер эдик.

Дарҳақиқат, устоз энг мураккаб куйларни ҳам шунчалик юксак маҳорат билан ижро этардиларки, эшитувчилар учун бу оҳанглар жуда содда бўлиб туюлиши мумкин эди.

— Ёшлар мумтоз куйларга ортиқча нола, қочирим қўшиб юбоятилар. Тугри, вақт утиши билан ижро этиш услуби бир оз узгариши мумкин, лекин мумтоз асарлар неча вақтлардан бери яшаб келаркан, ортиқча беақб ё бошқа хилдаги қўшимчаларга муҳтож эмас. Улар уларининг асл ҳолича қолишлари керак. Айниқса, бой муסיқали хазинамизнинг дурдоналари бўлмиш мақомлар, мумтоз куй ва ашулалар устоздан шогирдга асл ҳолида ўтиб келаятган анъаналарга содиқ қолиши, равон, маромига етказиб ижро этилиши керак, — деган эдилар бир куни устоз.

Куйлаганларидаям, камон тортаётганларидаям ўзлари шу талабларга тўлиқ амал қилиб келардилар: куйни маромиде, безакларини оширмасдан, асосий матнини, йўлини йўқотмасдан ижро этардилар, шогирдларидан ҳам шунини талаб қилардилар. Мумтоз куйнинг ижрочи томонидан бир оз бўлса-да бузиб чалинганини Ганижон ака афсус билан қабул қилар эдилар ва буни тингловчига нисбатан ҳурматсизлик деб тушунардилар.

Устоз камон тортганларида товушлар бир-бирларига қуюлиб келар, гижжак торларига «камон ортиқча ҳаракат қилмас, силлиқлик билан, оҳиста «юрарди».

Маълумки, камон уч: пастки, ўрта ва юқори қисмдан иборат. Камоннинг пастки қисми (рус тилида колodka дейилади) гижжак симларига қаттиқроқ босиб ижро этилиши сабабли товуш қуюқ, баланд садоланади. Камоннинг ўрта қисмида товуш пастроқ овозда, камоннинг юқори қисмида эса товуш нозик, нафис оҳангда жараңғлайди.

Ганижон ака камоннинг ҳар ўчала қисмига ҳоз бўлган ҳуусиятларни, гижжак созининг бошқа «сирасор»ларини жуда яхши билганлар, улардан усталик билан фойдаланганлар.

«Созанданинг қўли ширин», — дейди халқимиз. Аслида бу хикмат нола, қочирим ва бошқа хилдаги безакларни ўз ўрнида ишлата билган уста созандаларга тааллуқли. Аммо безакларни ҳисобга олмаган ҳолда ҳам гижжак дастасида бармоқлар ҳаракати ўзига ҳоз миллий вибратор — тебраниш орқали садоланётган товушлар ўта ўзбекона чиройли оҳанглар сифатида тингловчига манзурдир.

Юқорида айтилганидек, Ганижон Тошматов ўз ижрочилик фаолиятида қочирим ва бошқа безакларга ор-

тиқча берилмаса-да, чап қўл бармоқларининг ута моҳирона ҳаракатлари орқали оҳангларни форум садолантира оларди.

Кези келганида шунга айтиш жоизки, устознинг чап қўл бармоқлари шундай титроқи, дардли тебрана эдики, беихтиёр эшитувчи қалбини уртаб юборарди. Бунинг бошқа сабаби Ганижон Тошматов куйларни эҳтирос билан чалганлигидир. Ҳа. У нозик дидли, ўзбек халқининг мусиқали меросини яхши билган ва улаштирган санъаткор бўлганлиги учун ажойиб куйлар уларнинг ижрочиликти дастуридан жой олганди. Устоз ижро этган «Сеғоҳ», «Абдурахмонбеги», «Йул бўлсин» каби бошқа нодир асарлар талабаларимизга Ганижон Тошматов ижодининг ажойиб намуналарини сифатида хизмат қилиб турибди.

Тошкент Давлат консерваторияси гижжак бўлимининг барча талабалари устознинг ижро йули, усули, бастакорлик услубларини магнитофон тасмалари ва нота ёзувларидан фойдаланганлари ҳолда, урганиб келмоқдалар.

Ганижон ака яратган барча куйлар гижжак сози ижросида жуда чиройли жаранглайди. Шу сабабли бўлса керак, устоз яратган бетаҳо куйлари гижжак дарсликларидан муносиб ўрин олган. Жумладан, Тошкент Давлат консерваторияси доценти Мурод Тошмуҳамедов тузган «Гижжак тароналари» дарслигига Ганижон аканинг «Кезарман», «Гулжамол» каби куйлари киритилганлиги фикримизга далил бўлиши мумкин.

Ушбу мақола пировардида, бир неча ижодкорлар, жумладан, Ўзбекистон Маданият ишлари вазирлиги қошидаги Халқ ижодиёти марказининг раҳбари Деҳқонбой Ҳусанов, таниқли композитор Аваз Мансуров ва бошқалар устоз санъаткор Ганижон Тошматов асарларини тарғиб этиш, унинг номини абадилаштириш борасида ажойиб ишлар бошлаб қўйганларини таъкидламоқчи эдик.

Тириклигидаёқ уzigа ҳайкал қўйиб кетган, халқ ардоқлаган устоз санъаткор, ажойиб бастакор, бетакор педагог, ўзбек халқ қўшиқлари хазинабони Ганижон Тошматовнинг республика «ойнаи жаҳон»и ва овознигори хазинасида сақланиб келинаётган, қўлоқларимизда қолган ижрочилик йўлларини ёш шогирдларга ўргатиш, шу тариқа авлоддан-авлодга етиб боришига эришиш бугунги куннинг долзарб муаммоларидан биридир.

Қаҳрамон НАЗИРОВ,
Мухтор Ашрафий номадига
Тошкент Давлат консерваторияси
ўқитувчиси.

ЎЗБЕК ИШЧИСИ

Уттизинчи йиллар тарихи саҳифаларига Ўзбекистонни жадал саноатлаштириш даври сифатида кирган. Республика саноати асосий соҳаларининг шаклланиши, тармоқ соҳалар бўйича бунёд этилиши, хуллас саноатлаштиришнинг долзарб жараёни қисқа муддатда саноат кадрларини қўллаб тайёрлашни тақозо этарди.

Республика ҳукумати бошлиқлари юқоридан берилган курсатма-йўриқлардан чиқмаган ҳолда маҳаллий халқдан саноат ишчиларини тайёрлашга киришдилар. Бироқ республикада ҳали малакали ишчиларни тайёрлаш учун етарли имкониятлар йўқ даражада эди. Шунинг учун ҳам малакали ишчилар бевосита цехларнинг ўзларида тайёрланар, кўпинча эса қисқа курслар ташкил қилишга тўғри келарди.

30-йил бошларига келиб ҳунар-техника ўқуви тизимини яратиш асосий муаммолардан бирига айланиб қолди. Тошкентда саноатнинг барча тармоқлари учун керакли мутахассисларни етказиб берадиган Туркистон минтақасида энг йирик фабрика-заводларга шогирдлар (ФЗУ) тайёрлаш мактаблари очилди.

Фаргона тўқимачилик фабрикасида, Самарқанд «Хужум» фабрикасида ва бошқа корхоналарда ФЗУлар ўз фаолиятини бошлади. Ҳар йили буларга 150 дан 270 тагача ўқувчилар қабул қилинарди. ФЗУларни сон жиҳатидан кўпайиши билан бирга, мутахассисликлар бўйича дифференция қилиниб, саноатнинг турли соҳалари бўйича қамрови кенгайиб борарди.

Лекин бу камчиликларга қарамастан билим юртлари ва ФЗУ мактабларидан қўллаб ўзбек ишчилари етишиб чиқдилар. Шунинг билан бирга бу даврда ҳам индустриаллаштириш

суръати, ҳам маъмурий буйруқ-бозлик кучайтирилди. Қўллаб-қўллаш саноат объектлари ишга туширилди. Маҳаллий миллат вакилларида малакали ишчилар тайёрлаш жараёни қарама-қаршиликлар билан кечди. Индустриаллаштиришнинг биринчи йилларида бу масалага жиддий эътибор берилган бўлса, 30-йилларнинг иккинчи ярмидан бошлаб, у иккинчи даражадаги масалага айланиб қолди.

Тез суръатларда кўпайиб бораётган саноат корхоналарини малакали ишчилар билан таъминлашнинг муаммоси четдан, Россиянинг марказий районларидан ва бошқа иттифоқдош республикалардан келувчилар қисобига ҳал қилина бошлади. Бунинг натижасида 30-йилларнинг иккинчи ярмидан бошлаб ўзбеклар сони ҳунар-техника ўқув юртларида кескин камаё бошлади. 1940 йилга келиб республика ҳунар-техника ўқув юртлари тизимида уларнинг сони 1933 йилга нисбатан 17,5 фоизга тушиб кетди.

Бугунги кунда бизнинг ўз истиқлол ва тараққиёт йўлимиз халқимизнинг ўзига хос турмуш тарзини, шарт-шароитларини, хусусиятларини ва урф-одатларини ҳар томонлама ҳисобга олинган ҳолда кўп тармоқли иқтисодиёт негизларини шакллантириш, жумладан, юксак техникага эга бўлган саноат корхоналарини вужудга келтириш, қишлоқ ўтжалигида тўб ислохотлар утказиб, бугунги кун талабидан келиб чиқиб қишлоқ хўжалигида банд бўлган ортқича меҳнат кучларини саноатга жалб қилиш, шунинг билан бирга қишлоқ жойларимизда ҳам саноат корхоналарини ташкил қилиш учун шароит яратилди.

Нигора ҚОДИРОВА.

ФАЙЗУЛЛА ХҲЖАЕВ ВА ДАВЛАТ МУСТАҚИЛИГИ

янада ошириб зулм қилишларини курсатиб беради.

Мамлакатни таназулдан олиб чиқиш, аҳолининг оғир турмушини енгиллатиш учун Ф.Хужаев ҳам «шоғирдлар» ва жадидларнинг ҳамият ва давлат ишларига фаол қатнашиши, деҳқонларнинг оғир ҳаётини яхшилаш, ҳукуматдан солиқларни камайтиришни ва амалдорларнинг узбошимчалиklarини чеklang қийишни талаб қилишлари гоёсини еқлаб чиқади.

Қуплаб жадидлар қатори Ф.Хужаев ҳам мамлакатда ислохотларни таладан туриб ўтказиш тарафдори бўлиб, бунда Россия ҳукумати февраль буржуа инқилоби туғайли вужудга келган Муваққат ҳукуматга ва Октябрь инқилоби натижаси бўлган Совет ҳукуматига таянишни лозим топади.

Унинг фикрича, амир муваққат ҳукумат таъзиқи остида бошқарув тизимини қайта ташкил этади. Қушбеғини — мамлакатнинг биринчи вазирини эса халқ вакиллиги органи олдидан жавоб берадиган қилади.

Нима сабабдан чет давлатнинг, Россия ҳукуматининг ёрдамига куз тикканлигини у шундай асослайди: «Шу ёрдам бўлмаса, (муваққат ҳукумат берадиган ёрдам — А.Н). Бухорода маъмурий ҳуқуқий ислохотлар ўтказиш, амирнинг ағдариб ташлаш у ёқда турсин, ҳатто халқ маорифи ишини ислох қилиш учун ҳам узоқ йиллар давомида тинимсиз тайёргарлик қуриш лозим булар эди.»¹

Ёш бухороликлар партиясининг вужудга келиши арасасида тузилган дастур Ф.Хужаевнинг ҳам қарашларини узида акс эттиради. Дастурда мамлакат иқтисодиётини юксалтириш ва Бухорони етук мамлакатлар қаторига олиб чиқиш чораларига қупрок эътибор қаратилган. Шу билан бирга, унда сиёсий тузумни ислох қилиш тугрисидаги фикрлар ҳам мужассамланган.

Дастурда давлат бошқаруви

олий, марказий ва маҳаллий тизимларини ташкил этиш, уларнинг фаолият доиралари, қуйи идораларнинг юқори идоралар олдидан ҳисоб бериши, барча давлат муассасалари, мансабдор шахсларнинг фаолиятлари устидан давлат назорати ва халқ назоратининг ўрнатилиши, ҳар қандай даражадаги мансабдор шахсни матбуот орқали эркин танқид қилиш, амалдорларни махсус текширув орқали мансабга тайинлашни жорий қилиш, судлов ишларини такомиллаштириш каби чоратadbирлар қузда тугилади.

1918 йилнинг март ойи воқеалари даврида иккита муҳим ҳужжат қабул қилинди. Буларнинг бири ёш бухороликларнинг амир ҳукуматига талабномалари бўлса, иккинчиси ёш бухороликлар ва Туркистон ҳукуматининг раиси Ф.Колесов билан ўтказилган кенгаш қароридир.

Ёш бухороликлар талабномада амирдан ўз ҳузуридаги ҳукуматни тарқатиб юборишни, унинг ўрнига ёш бухороликларнинг Ижроия Қумитасини тайинлашни талаб қилдилар. Бутун ҳокимият ёш бухороликлар Ижроия қумитасининг қулида бўлиши ва янги тайинланадиган ҳукумат эса Ижроия Қумита томонидан, амир билан келишилган ҳолда тайинлашни курсатдилар. Кенгаш қарорига қура эса, амир ёш бухороликлар қуяётган «талабларга розилик берса, унинг амир бўлиб қолишига Колесов ва ёш бухороликларнинг ревкоми кафолат (гарантия) берадилар. Амирнинг ўзи ёш бухороликлар Марказий Қумитасининг аъзоларидан тузилган тегишли ташкилот ёрдамида мулжалланган ислохотлар ўтказади.

Шундай қилиб, «Колесов юриши» даврида ҳам ёш бухороликларнинг, жумладан Ф.Хужаевнинг мақсадлари, Бухорода давлат бошқаруви

нинг жорий қилишдан иборат эди. Мутафаккир томонидан, 1918 йилнинг 16 ноябрда ёш бухороликлар бўлими буйича тузилган «Инструкцияда», «Бухоро қушнларига хитобнома», «Бухоронинг мазлум халқлари», «Бу кунги вазифаларимиз», «Кун тугди», «Бу

ФАЙЗУЛЛА ХҲЖАЕВ етук сиёсий арбоб, мутафаккир сифатида бой сиёсий гоёларни мерос қолдирди.

Унинг сиёсий қарашлари кент камровли ва чуқур маъмулди. Сиёсий фикрлари орасида давлат тузумини ислох қилиш ва Бухоро Халқ Совет Республикаси, Ўзбекистон ССРнинг давлат мустақиллигини таъминлаш тугрисидаги гоёлари алоҳида қимматга эга.

Мутафаккир, бошқа Бухоро жадидлари қатори, XX аср бошларида амирликда ҳукм сурган сиёсий, маънавий турмушнинг танқид қилиб ўтади. У Бухоро халқининг нодонлиги, жаҳолатда қолганлиги, қашшоқлиги, икки томонлама зулм остида азоб чекишини, амир ва унинг амалдорлари олдидан ҳуқуқсизлигининг бош сабабчиси халқнинг саводсизлиги деб ҳисоблайди. Унинг фикрича, халқнинг саводсизлиги амир ва унинг амалдорлари юритган сиёсатларнинг оқибатидир.

Файзулла Хужаев фикрича, амир амалдорларининг асл мақсадлари, уларнинг бойлик, мол-дунё туплашга бўлган ҳирсларини қондиришдан иборатдир. Бу йўлда улар ҳеч нарсадан қайтмайдилар: халқни қийнаб, унга жабру ситам ўтказадилар, шариятда ҳам қузда тугтилмаган солиқ ва йиғимларни қуплаб жорий этадилар, узбошимчалик билан деҳқонларнинг барча етиштирган ҳосилни тортиб оладилар, халқнинг қулида бўлмаган мол-мулк учун ҳам солиқ ундирадилар. Бу ишларнинг тепасида, шахсан амирнинг ўзи туради.

Мутафаккир, амалдорларнинг шаръий бузуқ йўлдан бораётганликларини, шахватпарастликларини, бирор мансабга эга бўлиш ёки уни саклаб қолиш учун ҳар қандай пасткашликка тайёр эканликларини, амир ҳукумати эса Россия подшолигининг югурдагига айланиб қолиб, уларнинг буйруқ-қурсатмалари билан ўз халқига

¹ Хужаев Ф. Бухородаги революция ва Урта Осиеннинг миллий чегараланиш тарихига доир. Танланган асарлар. — Т.1. 106 — 107-бетлар.

хоронинг ягона ва истиқлол чоралари» каби қўллаб мақолаларида, Ёш Бухороликлар Туркистон Бюросининг 1920 йилда қабул қилинган дастурида амирни ён бошига мажбур қилиб, давлатда қисман ислохотлар ўтказишни эмас, балки амирликни тузум сифатида батамом тутатиш, унинг ўрнига халқ республикаси тузиш гоёси илгари сурилади. Унинг фикрича, халқ ва қўшинлар мустабил ҳукуматни ағдариб ташлаб, унинг ўрнига қандай давлат бошқаруви шаклини маъқул қурсалар, ушундай бошқарув шаклини урнатиларди мумкин.

Ф.Хужаев Бухоро инқилобини амалга оширувчи кучлар, унинг юзига келиш шарт-шароитлари ва «инқилоб» мазмунига батафсил тўхталиб ўтади. У дастлаб Россияда юз берган Октябр инқилобини Бухорога озолик ва мустақиллик келтирган инқилоб деб ҳисоблайди. Унинг таъкидлашича, Бухоро Совет Россиясининг «ердамисиз» инқилобини амалга ошира олмас эди.

У Бухоро инқилоби масаласига тўхталиб, шунини қўрсатадики, Бухорода катта сановат буржуазиси ва «озим-қўшим» ишчилар синфи ҳам йўқ экан, «Бухоро революциясининг характери баҳо беришда, буржуа революцияси (1788 йилдаги француз революцияси типидagi (тўғрисида ҳам, пролетар революцияси) Октябр революцияси) тўғрисида ҳам сўз бўлиши мумкин эмас». Аксинча, Бухоро инқилоби, деҳқонлар инқилоби бўлиб, шунинг учун ҳам инқилоб тўғрисида вужудга келган ҳукумат деҳқонлар, майда мулкдорларнинг манфаатларини ҳимоя этиши, «ерсизларга ер, молсизларга мол, қучсизларга қуч... илмсизларга илм ва маърифат» беришни ўзи учун катта бир қарз деб ҳисоблаши керак.

Шундай қилиб, Бухоро амирлигида қарама-қарши кучларнинг нисбати ўзгаришига қараб Ф.Хужаев мамлакатда маърифатли монархия, конституцион монархия ва республика тузиш тўғрисидаги гоёларни илгари суради. Лекин давлат бошқарувининг монархия, конституцион монархия, буржуа республикаси каби шакллари урнатилса-да, халқ оммаси ҳокимиятдан четда, ҳуқуқсиз бўлиб қолаверади деб таъкидлайди. Унинг ўқитиришича, фақат халқ ҳокимияти урнатилгандагина халқ озод, мамлакат эса обод бўлади.

Ф.Хужаев шу даврдан бошлаб, аввал Бухоро Халқ Совет Республикаси, кейинчалик Ўзбекистон ССРнинг ҳақиқий давлат мустақиллигини таъминлаш мақсади-

да, ўзоқ ва оғир курашнинг бошлади. Мустақиллигини таъминлашга хизмат қилувчи сиёсий, иқтисодий чора-тадбирлар тўғрисидаги гоёларни илгари сурди.

«Унг троцкийчи блок» иштирокчилари қаторида 1938 йилда судланган Ф.Хужаевга қўйилган айбдорлар бери, унинг Ўзбекистон ССРни СССР таркибидан ажратиб олиш, мустақил давлат тузишга интилишдан иборат эди. Ушбу суд жараёнида у судланувчи сифатида сўроқ бериб қўйилганларни таъкидлаб ўтади: у ва унинг ҳукумати томонидан Ўзбекистон ССРнинг беш йиллик планини тузишда, республикада пахта экишни тобора камайтириш бориб, галла экишни қўлатириш, шу билан Россия галласига қарам бўлиб қолишнинг олдини олиш, ҳамда йўллар ва сановат қўрилишнинг ривожлантириш гоёси асос қилиб олинган. Унинг фикрича, шу йўл билан беш йилликнинг охирига келиб, Совет Иттифоқидан иқтисодий жиҳатдан қўпроқ мустақил бўлишга эришилари.

Мустақилликка эришишнинг муҳим шарти, мутафаккирнинг таъкидлашича бирлик, ҳамжиҳатлик ҳисобланади: «Бир тан, бир жон бўлиб... асосий йўлни Бухорини мустақил ва озод қилишга бағишлашимиз шарт. Узро номувофиқ қарашларимизни сунг бир ёқлик қилса бўлади».

1924 йилда ўтказилган миллий ҳудудий чегараланиш тўғрисида юз йиллаб мавжуд бўлиб келган давлатлар парчаланиб ташлангандан сунг Ф.Хужаев ниҳоятда илгор ва халқпарвар гоёни илгари суради. У фақат Бухорони ёки Ўзбекистонни эмас, бутун Урта Осиёни, кейинроқ эса бутун турктатарлар яшовчи ерларни ҳам озод қилиш лозим деб ҳисоблайди.

Афсуски, бу гоёларда қарама-қарши кучларнинг узаро нисбати ҳисобга олинмаганди. Совет Россиясининг замонавий қўроллари билан қўролланган, тўп-самбараклар, аэроплан, бронепоезд каби техникаларга эга бўлган қўшмингли армиясига, наридан-бери қўролланган, уруш илмини ўқимаган тарқок ғуруҳлар билан қарши туриб бўлмасди. Лекин, Фавкуллода Комиссия агентлари ўзининг ҳар қадамини текшириб, кузатиб юрганлигини била туриб, мустақиллик учун кучларни бirlаштиришга уриниш, уларни қурашга тортиш ва шу тўғрисида гоёларни илгари суриш ҳозирги ёшларимизга ўрнак бўладиган ватанпарварлик ва халқпарварликнинг белгисидир.

Шу билан бирга, мутафаккирнинг мустақиллик тўғрисидаги

гоёлари қуруқ жойга қўрилмаганди. Давлат ўз мустақиллигига миллий армияга эга бўлмасдан эриша олмаслигини англаб, душманларга қарши тура оладиган армия тузиш йўлида сайёҳаракат қурсатди. Унинг фикрича, миллий армия мамлакат мустақиллигини таъминловчи, уни ички ва ташқи душманлардан ҳимоя этувчи востига бўлиб, ҳар бир мамлакат утиш пайтида ўзининг миллий армиясига эга бўлиши лозим.

Мутафаккир томонидан, миллий армияни маҳаллий кадрлар билан таъминлаш, даъватли ёшларни танлаб олиб, Россия Қизил офицерлар мактабига ўқига юбориш, армиянинг ҳарбий таъминотини яхшилаш ҳамда мамлакатда умумий ҳарбий мажбурият тамойилини жорий қилиб, армия сафини тулдириш тўғрисидаги гоёлар илгари сурилади.

Фикримизча, Ф.Хужаев амирлик тузумини чет давлатнинг армиясига таяниб ағдариб ташлаш тўғрисидаги гоёлари ва ҳаракатларни орқали XVI асрнинг машҳур файласуфи ва сиёсатшуноси Н.Макиавеллининг, иттифоқдош давлатнинг қўшинидан фойдаланишнинг хавфлигини тўғрисида огоҳлантириб: «Бундай қўшинлар (иттифоқдош давлатнинг қўшинлари — А.Н.) ҳукмдорларига! аёло даражада хизмат қилиши ва ўта фойда келтириши мумкин, лекин улар ёрдамга қақирган киши учун доимо хавфлидир. Чунки бу қўшинларнинг мағлубияти ёрдам сураган ҳукмдорга ҳалокат, ғалабаси эса қарамлик олиб келади», — деб айтганда, тула ҳақ эканлигини исботлаб беради.

Ўзбекистон Республикаси давлат мустақиллигига эришгандан сунг, мамлакатда ислохотларни амалга оширишда меҳнатсевар халқимизга ва давлатимизнинг ички қучига таяниш, имконияти бори-ча чет давлатларнинг ёрдамига суянмаслик тамойили, мамлакат мустақиллигини сақлаб қолишнинг муҳим шартидир. Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримов таъкидлагандек: «Бизнинг мустақил давлатимиз бирон-бир давлатнинг таъсир доирасига тушиб қолиш ниётида эмас, Ўзбекистон яна кимгадир бўйсунмиш учун мустақил бўлгани йўқ».¹

Нигматжон АЗИЗОВ,
Жаҳон Иқтисоди ва Дипломатия
Университети катта ўқитувчиси.

¹ Каримов И.А. Ўзбекистоннинг ўз истиқлол ва тараққий йўли. — Т.: Ўзбекистон. — 1992. 25-бет.

ХОРАЗМ МАЪРИФАТИ — ОЛАМ КЎЗГУСИ

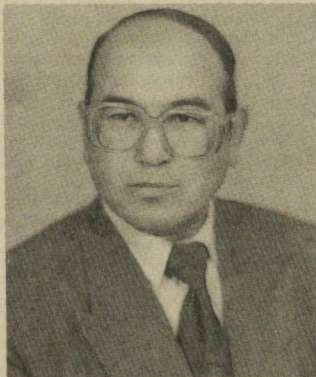
ХОРАЗМ ЖУДА қадим замонлардаёқ илм-фан ва маданияти ривожланган мамлакат сифатида Миср, Бобил (Ироқ), Эрон, Хитой, Ҳиндистон, Юнонистон ва Рум мамлакатлари қаторида турган. Биз «Авесто»да, Доро I нинг Биҳистун тоғи қояларига биттирган китобасида, паҳлавон ва санскрит тилидаги диний китобларда, юнон, лотин, хитой, арман ва бошқа қадимий ёзма манбаларда Хоразм ҳақидаги ёдномаларга дуч келамиз. Бу мамлакат халқи чорвачилик ва деҳқончиликни ривожлантиришда, шаҳар ва қалъалар бунёд қилишда юксак натижаларга эришган. Бу ерда инсоннинг фақат қўл меҳнати, ишлаб чиқариш соҳаҳияти ривожланибгина қолмай, балки илм ва тафаккури, маданияти ҳам юксак тараққий этди.

Қадим замонларда бу қабिला (улар уларини «орифлар», яъни олижаноб, улут, ҳурматга лойиқ одамлар деб аташарди) ўртасида илк бор булиниш, ажралиш бошланди. Қабиланинг бир қисми уларни туғилиб ўсган қитъа — Осиё буйлаб тарқалди. Бошқа бир улкан гуруҳи, вақт ўтиши билан Урол тизмалари, Каспий соҳилларига ёйлиб, дашт буйлаб Оврупо томон силжий борди.

Осиёда қолган гуруҳ эса янада йиқилишиб, унинг вакиллари Ҳинд ярим оролига бориб, уш ерда ўтроқлашиб қолди. Шу сабабларга кўра — орий иркининг Осиё ва Оврупо тармоқлари ягона Ҳинд-Оврупо ирки номи билан аталади. Бу атамда маъмур иркининг бир замонлар ягона илдиэга эга бўлганлигига, айни пайтда икки тармоққа ажралиб кетганлигига ишора бор.

Марказий Осиёда жойлашган қабилалар ичиди, айниқса, хоразмийлар тез ва муваффақиятли тараққий қила бошлади. Бу дийрнинг куч-қудрати, давлати гурираб ўсиб, шухрати оламга ёйила борди.

Қадимий Хоразм маданияти ва санъати, илм-фани ҳақида сўз юртганда ўқувчиларга, аввало, «Хоразм» сўзининг этимологияси ҳақида батафсил маълумот бериш зарур. Чунки ҳар бир жой номининг ўз тарихи бўлиб, у бевосита халқ ҳаётининг турли томонларини узида ақ эттиради. Номлар қўпишча, шу ҳудудда яшаган халқ ҳаёти, яшаш шароити, урф-одатлари ва тарбия анъаналари билан боғлиқ бўлади. Жумладан, Хоразм ҳақидаги дастлабки маълумотларни зардуштийлик динининг мўъаддас китоби «Авесто»да учратамиз, «Авесто»нинг «Митра ёшти» деб аталувчи V бўлими, 14-қисмида Сугд номи билан бирга Хоразм ҳам тилга олинади: «Узининг олтин вужуди билан гўзал тоғ чўққиларини қамраб олиб, сўнг орийлар

Солий ҲАСАНОВ,
педагогика фанлари номзоди,
доцент

тамоман эгаллаб оладиган Митрага ҳамду санолар ўқиймиз. Орийлар юртида ҳукмдорларнинг теварак-атрофда ажойиб ерлари бор. У ерларда озқовқатга мўл-кўл улкан тоғлар мавжуд. Мол чорвалари учун сувга сероб чашмалари муҳайё. Серсув каналлар, бағри кенг дарёлар Моуру ва Харнаёву Гоу, Сугд ва Қайризао томон шитоб билан оқади».

Хоразм сўзининг этимологияси ҳақида араб сайёҳи ал-Муқалласий (985 й.)нинг «Аҳсан ут-тақосим фи-маърифат ул-ақолим» («Иқлимларни билиб олишда энг яхши тақсимлашлар») асарида қуйидагича талқин қилинади: «Шарқ подшоҳи ўз давлати хизматидагилардан тўрт юз кишига қаҳру ғазаб қилибди. Кейин буларни юз фарсаҳ узоқликдаги одам яшамайдиган жойга элтиб ташлашларни буюрибди. Уларни ҳозир Кос шаҳри жойлашган ерга келтириб қўйибдилар. Бир қанча вақт ўтгач, шох одам буюриб, улар ҳолидан хабар олишни буюрибди. Подшох одамлари келишса, бадаларга қилинганларнинг ҳаммаси тирик эмиш. Улар уларича чайлалар қуриб, балик овлаб кун кечирар эканлар. Бу раилар подшоҳга етгач, у: «Ушга жойларни мен уларга бағишладим. Уларнинг юрти «Хоразм» деб аталсин дебди. Сунгра у тўрт юз турк қизини олиб бориб уларнинг ихтиёрига топширишни буюрибди. Шундай қилиб, уларда туркларга ўхшашлик сақланиб қолди». Хоразмнинг пайдо бўлиши тўғрисида бундай ривоятлар, афсоналар жуда кўп.

Атоқли олим С. П. Толстов «Хоразм» — Хвариз-замин, Хварри қабиласининг ери деган маънони билдиради, дейди. Б. Греков «Хоразм» сўзини икки қисмга бўлади: Хур-замин-хур-хур-

шид-офтоб-қуеш, замин-ер «Хоразм» қуёш улкаси дегани.

Машҳур сайёҳ Ёқут Ҳамавий узининг улмас асари «Муъжам ал-булдон» («Мамлакатлар бўлоғи»)да Хоразм сўзи ҳақида шундай дейди: «Хоразм бу муайян бир шаҳарнинг номи эмас, балки ноҳия (улка) номидир». Демак, унинг фикридан, «Хоразм» сўзи матлум ҳудуд, қабिला номи бўлиши эҳти молдан узоқ эмас.

Атамашунос олим, профессор За-рифбой Дусимов эса Хоразм атамасига янгича талқин бериб «Ажойиб қалъалар дияри», «Мустаҳкам қўрғонли истеҳком» деган фикрни илгари суради.

Хоразмда эраимизгача ва эраимиздан кейин илм-фан, маданиятнинг гуллаб-яшнагани, оламга доврўқ таратгани хусусида қадимшунос олим С. П. Толстов шундай деб ёзади: «Қадимги Хоразм фанининг Шарқ фани тарихидаги ўрни жуда муҳимдир. Биз Хоразмнинг исломга қадар бўлган, яъни антик ва афригийлар ҳукмронлиги даврини жуда оз биламиз. Аммо моддий ва маданий ёлғоротиқларни ҳар томонлама текширгач, айта оламизки, Хоразмда аниқ фанлар — ризеиёт, ҳандаса, тригонометрия, астрономия, топография, химия, минералогия ва санъат уш даврлардаёқ юксак даражада тараққий этган». Бунинг Тупроққалъа, Гултурусуқалъа, Азизқалъа, Қалажиқ, Жонбосқалъа, Қуйқирқилганқалъа, Бургутқалъа, Қирққизқалъа, Филқалъа, Норинжонқалъа, Эллиққалъаларда олиб боришган археологик қазиш ишлари даврида топишган ашёвий далиллар, тарих ва маданиятга алоқадор неолит, плеолит, бронза асрлари, ибтидоий жамоа ва қуддорлик даврлари, қадимги Хоразм давлатининг пайдо бўлиши, кучайиши ва емирилишига доир бебаҳо тарихий топишмалар юқоридаги фикрни тўла тасдиқлайди. Масалан, Жонбосқалъа яқинидаги қадимги Калтамонор қипшогига эраимиздан аввалги IV-III минг йилларда қурилган қайла уйда 100-120 кишилик жамоаси истиқомат қилган. Бу уйда яшовчилар бир неча жудф оилага бўлинганлар. Уйнинг маросимларда рақсларга тушадиган сахнаси бўлган. Бу неолит даври маданият ва санъат намунаси бўлиши билан ҳам қимматлидир. Тарихдан ибтидоий жамоа даврида ҳар бир уруғ ўз тамғасига эга бўлганлиги маълум. Улар ҳайпон ва қўшларнинг номи билан (от уруғи, липшак (мушук) уруғи, эчки, қўй, йўлбарс уруғи) юритилган. Ҳар бир уруғ ўзи ишлаган идиш ва товоқларга ўз тамғасини чизган. Ана шу аймоқ ва уруғлар ўз қўшқин ва рақсларига эга бўлишган. Хоразм халқ-фалари, масхарабозлари, дорбозларининг қўшқин ва рақслари номларига эътибор бериш: «Чаталлоқ уйини»,

«Зимлак уйини», «Чорлоқ уйини», «Юмроққозик уйини», «Айик уйини», «Дев уйини», «Пшак уйини» ва ҳоказо. Масҳарабозларнинг қушиш ва рақслари ибтидоий жамоа тузумида овга кетиш олдидан ва қайтагда изхро қилинадиган «овчилик уйинлари»га ҳамоҳат бўлиши мумкин. Замонавий Хоразм «Лазги»-си, «Чипрадалло», «Хуп имбай», «Зимлак», «Чагалалло» сингари уйинлар масҳарабозларнинг қушиш ва рақслари билан боглиқ экани шубҳасиздир.

Эразмидан аввалги IV ва эразмиданг I асрлари оралигида Жонобсқалъада ҳаёт қайнаган. Аниқланишича, Қўйқирқилганқалъа Хоразм давлатининг миллодан аввалги IV ва миллодий I асрига тегишли обод ва маданият гуллаган шаҳарларидан бири бўлган. Қўйқирқилганқалъа ун саккиз қиррали айлана деворта эгалиги билан ажрала турган. Қалъанинг Қуёшга ўхшатиб (доира шаклида) қурилиши қадимий хоразмликларнинг қуёшга ситиниб келганликларидан далолат беради. Олимлардан М. Воробьева, М. Розанская, И. Беселевскаяларнинг аниқлашича, Қўйқирқилганқалъадаги олти етти метрли деворлар орасидан кўкка қараб қий қурилган деразалар бинонинг биринчи қаватидан туриб осмон гумбазининг фақат матулм йўналишидаги ериткичларни кузатишга имкон беришини аниқладилар. Тадқиқотчилар бинони қўрган кишилар расадхона сифатида фойдаланишини мўлжаллаганлар, деб тахмин қилидилар. Масалан, қалъанинг асосий ўқи — гарб йўналишидан шарқда 21° шимолга тўрбала шунча жанубга буртилган бўлиб, ўқда жойлашган деразалар қуёшнинг унинг оғиш бурчаги муайян бир катталиққа эга бўлган кунларда кузатишга имкон беради. Қўйқирқилганқалъани тадиққ этиш натижасида у ерда фақат Қуёш эмас, балки бошқа самовий jismlар ҳам кузатиладигани аниқланади. Қалъа харобаларидан сопол тардиси ва ораси йўналган ҳалқаларнинг парчалари топиладиган. Бу тардилар ҳалқалар орасига ўратилган бўлиб, меридианда ериткичнинг баландлиги бурчагини ўлчоо асбоб ташқи қириниши, ишлаши жиҳатидан Берунийнинг «Қонуни Масъудий» китобида таърифлаган сопол астрологияга ўхшаб кетади. Демак, Қўйқирқилганқалъа марказида осмон jismlарини кузатувчи расадхона (обсерватория)нинг бўлиши Хоразмда илм-фан қадимий идишларга эга эканлигини кўрсатади. Шунингдек, Қўйқирқилганқалъа ва Марвадаги Гаур қалъаси (VIII аср) харобаларидан топиладиган сопол идишларда: «Сабр — подлик калитидир», «Айталдики, баракан манбай илмдир», «Таълим олшининг аввали аччиқ, нийоси шириндир», «Олиҳимматлик калити илмдир» каби ҳикматли ва сержамзун гапларни ўқиймиз. Бундай ёзувли идишлар хона тоқчасини беаза билан бир қаторда, ўзига хос шиор вазифини ҳам ўтаган. Винобар, ушлар даврларнинг тараққиёпларвар кишилари ўз фикрларини тарғиб қилишда шу каби халқчиқ усулдан фойдаланишган. Маърифатпарвар ку-

ллар илмни поймол этувчи шахслар ҳукмронлигида ва уларнинг қаршилиги қарамасдан эзгуликка удвоғчи, илмнинг қадриқимматини акс эттирувчи гоёларни омма орасида ёйишга муваффақ бўлганлар. Бу ёзувлар халқ оммаси доғишмандлигининг ифодаси бўлиб, у жуа қадимдан кишиларни эзгуликка чорлаган, илмни мадҳ қилган.

Тупроққалъа эразмиданг III-IV асрларида Хоразм давлатининг пойтахти бўлган. Тарихий манбаларнинг гувоҳлик беришича, қадимий хоразмликларнинг энг ибтидоий байрамларидан бири ҳисобланиш Наврузни илк бор нишонлаш Тупроққалъа ва ал-Фил қалъасида қандай ўтказилганлиги хусусида зардуштийларнинг муқаддас китоби «Авесто»да биткилар бор. Таърифланишича, «Навруз» — халқ байрамининг тарихи турт минг йилдан зиёд. Унинг дастлабки аънавлари ибтидоий даврлардаги аждодларимизнинг «Ховарий» (қуёшга ситиниб, мадҳия ўқиш) уйин-томошаларига бориб тақалган (ҳамма нарсанинг ибтидоси қуёшдан деб аниқланган). Кейин одамлар оловни кашф этишгач, «Зарра-тул» («Зардушт, мугчилик, яъни оташпарастликка боглик) уйин-байрамларига ришталарган. Ушбу уйини байрамлар икки-уч ҳукизнинг терисидан қопланган азин-ногора савдоларию, қоҳинларнинг улкан гулхан атрофидаги зикр-санолари билан бошланган. Улкан ногоралар «чупи» сифатида «саксувил (саксовул), яъни қадимий сак қабилалари ишлатган суйил (қаттиқ ёғоч) дан фойдаланишган. Ўнг қадимий аждодларимиз тил-забонига мансуб «саксувил (саксовул) сузи ҳозиргача қўлланиб келинаётган.

Тупроққалъа харобасини қазийш жараянида 100 га яқин тураржой, 8 та сарой борлиги аниқланди. Уларнинг қўчилиги девори ранг-баранг ўйма нақшлар билан жиҳозланган. «Узум узатган аёл», «Арфа чалаётган аёл», «Ниқоб билан рақсга тушувчилар» зали, «Харбийлар» залидаги расм-композицияларда эса қадимги хоразмликларнинг қиёфаси аниқ тасвирланган.

Тупроққалъа бинолари пухта, тартибли қурилган бўлиб, унинг деворлари турли хил тасвирли суратлар (одамлар, қушлар, ҳайвонлар, зангори гулқинлар, балиқлар), шунингдек ўша давр диний расм-русумларидан дарак берувчи айрим лавқалар билан безатилган. Деворларга қадимий мусиқа асбобларидан арфа, сибизга, уд, ногора, чилтор, камонча билан чалинадиган асбоб ва эгилган шоҳта ўхшашган қарнайлар, рубобга ўхшаш чолгу асбобини чалиб турган санъаткорлар суратлари туширилган. Залларга одам бўйи турли хил ҳайкаллар қўйилган. Ўймакор панжаралар ўратилган. Булар, шубҳасиз, қадимги Хоразм усталарининг бионокорлик маҳоратидан дарак бериб туради. Хусусан, меъморлик санъати, нақш ва ўймакорликдаги юксак маҳорати хоразмликларнинг нафис қиёфасини акс эттириши, уларнинг мармар тошда акс эттирилиши ҳайратланарли. Ўнг муҳими шундаки, улар-

да инсоннинг жуа мураккаб руҳияти, ички маънавий дунёси, бирининг табиатидаги жиддийлик, донолик, бошқасиникидаги ҳушчақчаллик, ҳазил-мутбойба катта маҳорат билан очиб берилган. Ушлар лавқаларда инсонга бўлган меҳр-муҳаббат, ҳурмат, инсондаги ақл-ақоват аяқол сезилиб туради.

Қадимий нууслар томонидан Хоразмда эразмидан аввалги IV ва III асрларга оид дастлабки календарнамо ҳужжатлар топилиди. Бу топиладиган қадимда хоразмликлар ўз календарига эга бўлганлигидан гувоҳлик беради. Қадимий хоразмликлар ўз ёзувига ҳам эга бўлгани ҳаммага маълум. Бу эса улка маданияти ва илм-фаннинг юксак чўққига кўтарилганидан далолат беради. С. П. Толстов раҳбарлигида Тупроққалъада олиб берилган қазийш ишларида тери ва ёғоч тахтачаларга Хоразм ёзувида ёзилган юздан ортққ ҳужжат топилиди. Таниқли шарҳунос олим Н. Норкуловнинг ёзишича, «Хоразм ёзуви Суриянинг қадимий ҳетти-оромей ёзувига ўхшар экан ва унинг таъсирида ихчамлашган». Буни 1940-50 йилларда Тупроққалъа, Қўйқирқилганқалъа харобаларини қовлаган олимлар С. П. Толстов, Е. Неразник, Ю. Рапопорт, В. Лившинлар исботлаб бердилар. Оромей ёзувида харфлар сон 22 та, Хоразм ёзувида эса — 20 та бўлган. С. П. Толстов Тупроққалъа деворларига хум, ёғоч ва терига битилган саккиз парча ёзувини ўқишга муваффақ бўлиди. Масалан: «аъло нав ун», «ўн уч», «ўн туққиз», «Ораштак», «252 йил» каби ёзувлар эразмиданг 40-50 йилларидан то III асргача бўлган даврни ўз ичига олади. Қизиги шундаки, маъкур ёзув эразмидан олдинги IV асрга оид Ойбугри қалъасидаги ва Туркманистоннинг Нисо харобаларидан топиладиган ёзувларни эслатар экан.

Хоразм тили сузлашуви ёки ёзув тили сифатида араб ва форс тили қаторида ўз аҳамиятини XIII аср охиригача сақлаб қолган.

Демак, Хоразм ёзуви воҳдада кишилик маданияти пайдо бўлиши жараянида таркиб топан ва тақомиллашган дейишга асос бор.

Гулдурусқалъа эразмидан аввалги II-I, эразмиданг III-IV асрларидаёқ мавжуд бўлган. Айниқса, Гулдурусқалъа X-XI асрларда Марказий Осиё, Хитой ва Ўвропу шаҳарлари орасидаги савдо қаровилари ўтадиган ипак йўли устидаги шаҳар бўлгани учун ҳам савдо-сотқч ва маданият юксак даражада бўлган.

Бургутқалъада эразмидан аввалги I асрда кишилар яшаган. Бургутқалъа VII-VIII асрларда қайта қурилган бўлиб, бу қалъада қишлоқ патриархал оиласи ўрнашган ва уни бошқарувчи ота —зодагонга ҳамма бўйсунган. У жамоа бошлиғи, судья, диний устоз, раҳимон каби барча муҳим сийсий, ижтимоий ва ҳуқуқий вазифаларни бажарган.

Бургутқалъанинг бозор майдони атрофида ўрта асрларда ҳунармандчилик устонахоналари мавжуд бўлган. У ерда темир эритидаган ўқочлар бўлиб, ёшларга касб-ҳунар ўргатилган ва ки-

пишарнинг рўзгор, ҳўжалик ишлари учун асбоб-ускуналар ясалган.

Бургутқалъадан топишган кичик ҳайкалчалар, бошига қалпоқ кийган, қўлига найза ушлаб отда кетаётган уша давр Хоразм аскари кўриниши, қанотли отнинг учиб кетаётган тасвири Хоразмда санъатнинг беъис ривожланганлигини кўрсатади. Шунингдек, найза санчилган кийимнинг қочган ҳолати, қошиб кетаётган от устида ёнбошлаб утирганча мусика чалаётган аёл тасвири, тош муҳрлардаги расм-композициялар исломғача бўлган даврда Хоразмда илм-фан, маданият ва санъат тараққий қилиб келганлигига ашъвий далил бўла олади. Эрамининг III-IV асрларида Қирққизқалъада аҳоли истиқомат қилган бўлиб, у ердаги хоналардан темир қолдиги, шлак уюми, темир эритилдиган учоқ (печ) топилиди. Қирққизқалъада V-VI асрларда кўпроқ лак билан ишланган керамика маҳсулотлари тайёрланиб, уларда гул апроги туширилган безаклар расм бўлган.

Қирққизқалъадан топишган танганининг ўнг томонида Хоразм подшоҳи

Сиевунининг сурати акс эттирилган. Унинг бошидаги тожи икки муолишли бўлиб, чиқаётган кўеш шаклига ўхшатиб туширилган. Кўеш устида эса янги тутилган Ойнинг тасвири маъжуд. Танганинг Сиевун тасвири туширилган томонида дуторга ўхшаш торли мусика асбобида куй чалаётган ёш санъаткор аёл тасвирланган. Бу санъат соҳибаси бошига қадимги хоразмлик қиз-жувонлар тўй-томошларда ва байрамларда, сайилларда киядиган жигадор дузийли (дузувли) дуппи, этнига эса узун ва енгил устки кийим кийган.

Қадимги хоразмликлар қиёфаси ҳозирги авлодларга ўхшаш. Бу тангада қадимги Хоразм ёзувида сузлар битилган бўлиб, танганинг ишланиш услуби эрамининг V-VI асрларида зарб қилинганлигини исботлайди. Қирққизқалъада топишган сопол идишлар, рудани эритиб темир асбоблари ишлайдиган устакхоналарнинг топилиши VII-VIII асрларда феодал муносабатларнинг ҳамда илм-фан ва маданиятнинг тараққий босқичига кўтарилаётганлигидан далолат беради.

Аёзқалъа эрамининг I асри охири II асри бошида Хоразмда Кўшонлар империяси даврида қўрилган бўлиб, бу ерда ижтимоий-маданий ҳаёт эрамининг III-IV асрларигача давом этган.

Эрамининг I-II асрларига доир Аёзқалъадан топишган аёлларнинг ҳайкалчалари яланғоч кўринишда, хиндча билатузук таққан ҳолда тасвирланган. Ҳайкалчаларнинг яна бир қисми Кўшон-Гадхар ҳайкалтарошлигидан кенг кийимли услубда ясалган. Яланғоч утирган эркак киши тасвирдаги ҳайкалчалар ҳам будда қаҳрамонларига ўхшатиб ишланган. Жажжи маймунлар тасвирланган ҳайкалчалар хинд-будда санъати тәъсирида пайдо бўлади. Бу тасвир эрамининг бошларида Эллин маданияти унсурларига қўшилиб, Хоразм-Кангуй давлати ҳудудида кириб келади ва Хоразм Кўшонлар ҳўкмронлиги даврида яна кучаяди.

Ҳозирги Беруний шаҳри яқинида антик даврда Кат қалъаси бўлган. Янги эрамининг II-III асрларида, аниқроғи 305 йилда шўҳ Африг қалъа-

луққа менгзайдилар, бу муаллифнинг тарихий шахсга нисбатан ҳўсил этган шўровий концепциясидан келиб чиққан, асар бобларидан бири ҳам шу қарашга мувофиқ «Дев билан юзма-юз» деб номланган. С.Бородиннинг тарихий трилогиясида Амир Темур Мироншўҳни қатл эттиришга урингани баён этилса, «Қиёмат кўни»да газабга минган ҳўкмдор углининг «нозик жойини» бураб азоб бергани ифода топган. Албатта, бундай талқин тарих ҳақиқатига зид. Турли-туман тарихий манбалар жаҳонгир нафақат ўз фарзандлари, аъёнлари, ҳатто душманларига нисбатан ҳам олижаноб, танти бўлгани ҳақида маълумот беради. Темур ўз салтанатига кўп ташвиш келтирган Олтин Ўрда хони Тўхтамышни бир неча марта авф этган, мағлўб Боязидга ҳам мурувват кўрсатган.

И. Ҳўсейнов Темур даврига оид тарихий материаллар, ҳатто Жаҳонгирнинг ўз қўли билан ёзилган «Зафар йўли» меъуари билан анча-мунча танишлигини пайқаш мумкин. Шунга қарамай, у шўро гоълари

МЕЪМОРНИНГ ЎЙИЛГАН КЎЗЛАРИ

(Боши 6-7-8 бетларда)

рихий жараёнда буюк шахсининг ўрни ва аҳамиятини ҳолис ва аниқ тасвирлашга интилиши, унинг характеридаги ҳамма қирраларни тadbиқ этиб, бутун мураккаблиги — улўглиги ва фожиалари билан биргаликда ифода этиши лозим бўлади. Бу фақат реалистик адабиётнинггина эмас, умум адабиётнинг инсонни бадиий инъикос этишдаги бирламчи бурчидир. Ёзувчи бирор тарихий шахсга хайрихоҳ ёки нохайрихоҳлигидан қатъи назар мозий ҳақиқати, ўтмиш воқеаларини рўй-рост тасвирлаши зарур бўлади.

Буюк тарихий шахс ҳаётига бадиий ёки илмий асарда баҳо берилганда даставвал унинг ўз мамлакати ва жаҳон учун қандай хизмат қилгани эътиборга олинishi даркор. Амир Темурнинг сиёсий фео-

лияти туфайли мўгул мустамлакачилигига чек қўйилиб, бу ерда иқтисодий-сиёсий мустақиллик қарор топди. Соҳибқироннинг ҳарбий юришлари туфайли Россия юз эллик йил давом этган қарамликдан халос бўлган. Йилдирим Боязиднинг жаҳонгирдан енгилиши ҳам Оврупо учун муҳим роль ўйнагани маълум.

Бу каби фактлар Темур сиёсий хизматларининг жаҳон тарихидаги юксак ўрнини кўрсатиб турибди. Афсуски, Исо Ҳўсайнов шўро «тарихий романчилиги отаси» С.Бородин изидан бориб мовароуннахрлик саркарда шахси ва фаолиятига анча юзак қарайди, уни асосан вайроналик келтирувчи, ажал уругини сочувчи куч вакили сифатида тасаввур этади.

Романдаги ҳуруфийлар жаҳонгирни афсонавий ёвуз мах-

нинг ал-Фил деган жойига ўз қасри-
ни қурдирган. Бегунийнинг қурсати-
шича, Африг ўз замонасида Хоразм-
нинг қадимий пойтахти ал-Фил ёни
Кат деб аталган шаҳарда қўлаб ариқ-
лар, каналлар қазирган, қудуқлар
кавлатган. У Кат қалъасини янгит-
дан бино қилар экан, хоразмликлар-
нинг барча мамлакатлар билан сав-
до-маданий алоқа қида олишлари
учун пойтахтнинг тўрт томонига қа-
раб кетадиган, тош терилган кафдек
текис йўллар қурдирган. Айни пайт-
да шох Африг боғ-роғлар ҳам барпо
этган.

Қадимги Кат жанубий Хоразмнинг
пойтахти эди. Лекин 996 йилда ши-
молий Хоразм подшоси Маъмун ибн
Муҳаммад кичик Катни ягона бир дав-
латга бириштириб, Хоразмшох улу-
ғинини олади ва Гурганж (қўҳна Ур-
ганч)ни Хоразмнинг пойтахти деб эъ-
лон қилади.

Шундай қилиб, қадимги хоразм-
ликлар то араблар фатҳига қадар та-
момила кучли мустақил давлат бў-
либ, илм-фан, маданият ва санъати
ривожланганлиги жиҳатидан алоҳи-
да урин тутган.

доирасида фикр юритишни
маъқул курган.

«Қиёмат куни» романи улуг
жаҳонгир образини ифода
этишдаги тарафкашлиги, ху-
руфийлар ҳаракатини маълум
даражада пролетар дунёқара-
шига мослаштирганига қара-
май, анча қизиқиш билан му-
толаа қилинади. Асарнинг бош
қаҳрамони — улуг озар шоири
Насимий тимсоли анча жонли,
табиий чиққан. Унинг табиа-
тидаги шиддаткорлик, исён ру-
ҳи талай шаҳифаларда дуруст-
гина очиб берилган.

Марксча-ленинча таълимот
совет адабиётининг тамал то-
шига айланган совет тузуми
даврида яратилган «Самарқанд
осмонида юлдузлар», «Афсона
интиҳоси», «Қиёмат куни» ро-
манларидаги жаҳонгир Амир
Темур образи «социалистик ре-
ализм», шўровий мафкуранинг
тор ва биқик муҳити, ижодкор
имконияти, мазийни бадийи
англаш ва акс эттириш ишига
жиддий зиён етказганини очиқ-
ойдин кўрсатиб турибди.

Ғайрат МУРОДОВ,
филология фанлари номзоди.

ЯНГИ ТОМОШАЛАР

* * *

Навоий вилояти «Наврўз» ма-
даният саройида фаолият олиб
бораётган қўғирчоқ театр сту-
дияси ижодий жамоаси узла-
рининг ранг-баранг сахна томо-
шалари билан театр мухлисла-
рини хушнуд этиб келмоқда-
лар. Ижодий жамоанинг ўзбек
халқ эртаклари асосида сахна-
лаштирилган «Лақма бўри» деб
номланган янги томошаси ҳам
барчанинг эътиборини тортди.
Қўвнок саргузаштлар, ҳалол-
лик ва дўстлик тараннум этил-
ган ушбу асарни иқтидорли
режиссёр Ирина Ряпкова сах-
налаштирган.

* * *

Қува туман маданият уйи-
нинг «Ширинтой» қўғирчоқ
театри ижодий жамоаси ёш то-
мошабинларга атаб сахналаш-
тирилган «Шалпангвойнинг
саргузаштлари» деб номланган
янги спектакл билан сахнага
чиқдилар. Ўзбек халқ эртаклари
асосида сахналаштирилган
мазкур асар муаллифи Абдура-
ҳим Комилов. Ёш режиссёр Исо-
моил Абдурахмонов сахнага
олиб чиққан спектаклда эзгу-
лик гоёлари илгари сурилади.
Саргузашт ва қўвнок сеҳрар-
ликлардан иборат сахна томо-
шасидаги асосий образларни
Шухрат Нишонов, Муҳаббат Эр-
гашова, Дилдора Ортиқова, Во-
ситжон Юсупов ва бошқалар
талқин этганлар.

* * *

Марҳамат туман «Парвона»
халқ театри ижодий жамоаси
ҳам ўз мухлисларини янги ко-
медия билан қўтиб олдилар.
Драматург Туроб Акбархўжаев
асари асосида сахналаштирил-

ган «Тўй урнига томоша» қўв-
нок сахна томошаси кулги ши-
навандаларининг олқишлари
билан қўтиб олинди. Муҳаббат
ва вафо, инсоний тўйгулар ҳа-
қидаги фалсафий мушоҳадалар-
га чорловчи спектаклни режис-
сёр Абдумалик Холматов сах-
налаштирган. Муסיқалар муал-
лифи Аминжон Пармонов. Маз-
кур спектакл шу кунларда ту-
мандаги маданият ва санъат
кошоналарида кенг томошабин-
лар оммасига тақдим этилмоқ-
да.

* * *

Маргилон туман ҳунарманд-
чилик лицейида фаолият олиб
бораётган театр студияси ижо-
дий жамоаси Амир Темур та-
валлудининг 660 йиллигига ба-
ғишлаб «Мовароуннаҳр салта-
нати» деб номланган сахна то-
мошасини мухлислар ҳўкмига
ҳавола этдилар. Студиянинг ба-
дий раҳбари Комилжон Ёку-
бов сахнага олиб чиққан томо-
шада улуг бобокалонимизнинг
Мовароуннаҳрни мўғуллар и-
тилосидан халос этиш, мамла-
катни тиклаш борасида олиб
борган ишлари ҳаяжонли сах-
наларда ифодасини топган. То-
мошадаги асосий образларни
Одинахон Орипова, Равшанбек
Саиджабборов, Иброҳимжон То-
жибоев, Азизахон Тожимато-
ва, Ботиржон Йўлдошев, Шо-
киржон Розиков ва бошқалар
ижро этмоқдалар. Мазкур спек-
такл тумандаги бошқа ўқув
даргоҳлари сахнасида ҳам на-
мойиш этилади.

Салоҳиддин СИРОЖИДДИНОВ.

МУСИҚИЙ МЕРОСИМИЗ ТАРИХИДАН

Ҳасан ҚУДРАТУЛЛАЕВ

Урта Осиё ва Хуросон халқларининг муסיқа тарихига назар ташлар эканмиз, бу хазинанинг нақадар қадимийлигига гувоҳ бўламиз. XVI-XVII асрларда яшаб, ижод этган Дареш Али «Рисолаи муסיқий» асарида ёзишича, бу халқлар миллодан олдин ҳам муסיқа билан шугулланишган. Муаллиф чанг, барбат, қонун, уд, гижжак, қубуз, най каби созларнинг келиб чиқиши ҳақида ҳикоя қилади, ўша давр созанда ва бастакорларини санаб ўтади. Навоий даврида, кейинроқ Бобур салтанатида ҳам санъат ва адабиёт даргоҳига қадам қўйган киши қомусий билимга эга бўлиши, шу жумладан, муסיқа назариясини ҳам эгаллаши, бир ёки бир неча созда куй чала билиши зарур бўлган. Шейриятнинг аруз талабига яраша газал яратиш қанчалик зарур бўлса, шоирнинг муסיқадаги нозикликларни идрок қила билиши ҳам шунчалик зарур эди.

Навоий ва Бобур даврида мақомлар билан бирга, халқ куй ва оҳанглари ҳам яшаб келар эди. Мақомлар ёзма адабиётдаги лириканинг мазмуни ва руҳи, халқ муסיқаси ўзининг ўйноқлиги ва жозибadorлиги билан ажралиб турарди.

Биз Шарқ адиб ва олимларининг ҳаётига назар ташлар эканмиз, уларнинг ҳар бири маълум даражада муסיқадан хабардор бўлганлигини кураимиз. Жумладан, муסיқага оид фикрларни урта асрлар олимлари — Абу Али ибн Сино, Кайковус, Маҳмуд ибн Масъуд Шерозий, Муҳаммад Омилӣ асарларида кураимиз. Тожик мумтоз адабиётининг асосчиси Абу Абдулло Рудакӣ уд чалишди, Носир Хисрав гижжак чалишди, Фирдавсий чанг, барбат чалишди шўҳрат топанлар. Алишер Навоий, Биноий, Ҳусайн Бойқаро муסיқа назариясига оид асарлар яратиб, куй басталаганлар.

Бобурнинг муסיқага оид қарашларини қўриб чиқишдан олдин шунга таъкидлаш керакки, бу алломанинг шейриятга бўлган сингари, муסיқага доир талабларида ҳам Навоийнинг эстетик қарашлари билан ҳамоҳанглик бор. Бобур Навоийнинг ўз даври кишиларининг муסיқага бўлган ҳавасини орттириш, уларни муסיқа олами завқи, сеҳридан бекасиб қолдирмаслик ҳақидаги интилишларини давом эттирди.

Алишер Навоий «Маҳбубул-қубу» да муסיқанинг жозибали, сеҳрли товуши ҳақида фикр юритиб, унинг кайфиятини кутаришга нечоғлиқ таъсир этгани, қундалик ҳаётда зарур эканлигини таъкидлаганини кураимиз: «Хушхон муганнийдин дард аҳлининг ути теъдур, агар малоҳати бўлса ҳол аҳлига рустоҳеъдур. Ҳар муганнийки, дардмандонароқ нағма чекар, анинг захмаси захмлик юракка коргарроқ тегар».

Навоийнинг бу сўзларидан қуриб турибдики, у фақат ёқимли куй ва хушовоз хонандани ёқламоқда. Демак, фақат самимият, юксак нақофат билан яратилган куйгина киши руҳининг озиғи бўла олади. Лекин, Навоий фикрича, қўшиқ элга хизмат қилиши керак. Санъатга доғ туширганларга адиб нафрат билан қараган: «То буюргувчига оила ва инъом бор, алар мулозимдурлар ва хизматтор. То суҳбатда неъмат куп, аларга

барча амру наҳйнинг жуд. Чун базмда танаъум оз бўлди, алар иши истиғно ва ноз бўлди... ҳаракотлари тузуксиз сўзларидек ва калимотлари ҳашв ва маҳолсиз нозларидек. Вафо алар таъбида маслук».

Бобурни ҳам адиб ва муסיқа аҳлининг ахлоқи масаласи қизиқтирган. «Бобурнома» да бу масалага кенг урин берилган. Бобур ҳам Навоий сингари санъат аҳли ахлоқини унинг ижоди билан бирга олиб таҳлил қилади. У тасвирлаган муסיқа билимдонларидан бири Ҳусайн Удий «удни мазалиқ чолиб, мазалиқ нималар айтур эди». Бобурнинг бу қарашини Навоийнинг санъаткор ижросидаги асар малоҳатли бўлиши зарурлиги, шунда «ҳол аҳлига рустоҳез» вужудга келиши ҳақидаги фикрларига тугри келади. Ҳатто Ҳусайн Удийнинг муסיқа илмига киритган янгилиги («уднинг торларини якка қилиб бу чолибтур») жуда қадрлаиб, ижобий баҳолаганлиги адибнинг ростбаёнлиги далолатиға айланган. Бироқ Бобур бу созанданинг энг катта иллатини унинг ахлоқида кўради: «айби бу эдики, бисёр ноз била чолур эди» дер экан, унинг санъати халқ учун эмас, балки ким учундир хизмат қилишини, ўзини бошқалардан устун қўиши, ялнйнтириш ҳусусиятида борлигини билдирган. Бобур ўз фикрини тасдиқлаш учун жонли мисол келтиради. Диққатга молик жойи шундаки, «Бобурнома» нинг бирон жойида муаллиф Шайбонийхон ҳақида, унинг рафторига оид илиқ, ижобий гап айтмаган, фақат Ҳусайн Удий мисолида шу тартибни бузади ва хонни оқлайди: «Шайбонийхон бир навбат саз буюрур, такалуф қилиб ёмон чолур, ҳам ўз созини келтурмай, ярамас саз келтурур. Шайбонийхон фаҳмлар. Буюрурким, суҳбатда — ўқ галаба гарданилар урурлар. Шайбонийхоннинг оламда бир яхши ишиким бор, будур, фильвоқиб хўб бордур. Ушмундоқ нозук мардакларга мундин кўпрак сазо керак».

Кишиларнинг муסיқани тушунишлари ҳақида Навоий «Насоимул-муҳаббат» (бу мисол Жомийнинг «Нафаҳотул унс»ида ҳам бор)да келтирган мисол узига хосдир: «Алар (яъни Жалолиддин Румӣ — Х. Қ.) дер эрмишларки, рубоб уни беҳиш эшитининг сариридур. Агар бизга андин завқ ва хушҳоллик бўлса, жиҳат будур. Бир мункир эшитиб дебтурки, биз дағи эшитубмиз. Бизга нечук ул завқ ва ҳол бўлмас. Алаб дебтурларки, сиз ул эшкнинг ёқанин сарири эшитурсиз, биз очқонининг. Сабаб будурки, бизга завқ ва ҳол бўлур ва сизга йўқ». Албатта, бунда Навоийнинг Румӣ тилидан келтирган мисолида соф тасаввуфий қараш мавжуд, яъни муסיқадан чиқадиган оҳанг илоҳий бўлиб, одам токи Оллоҳни кўнгли билан танимаса, унга чин дилдан эътиқод қилмаса, уни эшита олмади. Шу боис, Румӣ муסיқадан завқ олган, уни бутун жисми билан ҳис этган, мункир эса бу лаззатдан маҳрум қолган. Демак, муסיқани (шу билан бирга, адабиётни ҳам) фақат олдий эшитувчи бўлиб эшитиш (ўқиш) керак эмас. Уни, энг аввало, қалбдан тушуниш, қабул қилиш керак. Ушандигина у кишига завқ бериб, унинг руҳиятини пок этади.

Навоийда бўлгани сингари Бобурда ҳам муסיқа ва

адабиётнинг ҳамоҳанглиги, адабий жараёнинг муסיқа олами билан ҳамбасталиги яққол сезилади. Бу даврдаги жуда кўпчилик шоирлар муסיқа билимига эга бўлганлар ва, албатта, ўз наъбатда ана шу билим уларни аруз қонуниятига ривож қилишга ундаган.

Ижода муסיқа ва шёрият ҳамоҳанглиги бир-бирига кўмак берганини биз Паҳлавон Муҳаммад, Навоий, Жомий, Виноий, Бобур ва бошқалар ижоди мисолида кўраимиз. Бу адблар шёрият, насрий асар яратишда яловбардор бўлишлари қатори муסיқага оид рисола ҳам битиб, бу фан тараққийотига маълум ҳисса қўшганлар.

Муסיқа аҳлини баҳолаётганда Навоий ҳам, Бобур ҳам изчил йўл тутганлар. Ҳар иккала аллома ҳам замондошларининг муסיқий билимини гоҳ умумий, гоҳ эса жузъий эътибор билан баҳоласалар-да, ҳар бир мисолда уларнинг ўзига хос овози, қарashi ва хулосалари борлигига ғувоҳ бўламиз. Шунинг учун бу икки аллома ҳамда уша давр муסיқа маданияти ва ҳаётига оид фикр билдирган Зайниддин Восифийнинг қарашларига тўхталиб ўтамиз.

Навоий ҳам, Бобур ҳам муסיқада аслиятлик тарафдори бўлишган, адабиёт ва муסיқани бир-бирига қўмаклашувчи соҳа деб билишган, яхши муסיқа асари, назарий рисола яратилишини қувонч билан кутиб олишган, муסיқа аҳлига ҳам маънавий, ҳам моддий ёрдам беришган, муҳими, уларни муסיқа илмининг юксак билимдони бўлишган.

Манбалардаги маълумотларга қараганда, Бобур муסיқа рисоласи битган, аммо бу асар ҳануз топилгани йўқ. Бироқ, «Бобурнома»да турли воқеалар, базмлар, муסיқа аҳлига берган баҳолари орқали ҳам адбининг бу соҳага бўлган қарашларини белгилash имкони бор. Ана шу соҳма маълумотлардан ҳам Бобурдаги эстетик қарашларнинг баландлиги, унинг юксак муסיқий саводи борлигини билиш мумкин. У ўз даври муסיқаси ҳақида фикр юритар экан, умумий хулосалаш билан чекланмайди, балки ҳар бир муסיқа асбобининг ўзига хос нозик томонларига эътибор беради. Айниқса, созандаликни гижжақ, уд, қонун каби созларда кўй қилишдаги маҳорати ва ўзига хос томонларини алоҳида тасвирлаши диққатга лойиқ.

Навоий ҳамда Бобур маълумотига кўра, уша даврдаги адабий йигинлар, шоҳона базмлар муסיқасиз ўтмаган. Кузга қўриган шоирларнинг машҳур газаллари халқ бастакорлари томонидан куйга солиниб айтилган. Шубҳасиз, адабиётда бўлгани сингари муסיқа оламида ҳам ўз соҳасини мукаммал билган истеъдодли созанда, хонанда ва бастакорлар бўлган. Бироқ, масаланинг нозик томони шундаки, кўп сонли муסיқа аҳли орасида ўзига хос мусобақа ҳамisha давом этган. Бобурнинг кўрсатишча, муסיқа аҳлининг ичиди умуман ўз касби нозикликларини яхши фҳамлай оладиган, кўй басталайдиган санъаткорлар кўп бўлган. Улардан айримлари ўзларининг ихтиролари, муסיқа асбобида жуда маҳорат билан кўй қилишлари, янгиликка интилишлари билан шўҳрат топганлар.

Заҳириддин Бобур ўша даврнинг машҳур созандаси Қўлмуҳаммад Удийнинг муסיқий фаолиятини юксак баҳолаб, унинг гижжақда жорий этган янгилиги — уч қил «таққан»ни алоҳида таъкидлайди. Бобур Қўлмуҳаммаднинг уд қилишда замонасининг яқтоси бўлганлигини айтмайди. Бунга унинг Удий таҳаллусини олганлиги билан қаноат ҳосил қилган бўлса керак. Бобур Қўлмуҳаммад Удийнинг истеъдодини алоҳида таъкидлаб, «аҳли нағмадин ва аҳли создин ҳеч ким мунча кўп ва кўп пешрав (огзаки анъанавий касбий муסיқада кўйни ривожлантириш услуби, муайян муסיқа шакли — Х. Қ.) бoғлагон эмастур», — дейди.

Қўлмуҳаммад Удий яшаган давр муסיқаси ҳақида сўз бoғранда бошқа талайгина манбаларда бу санъаткорнинг номи зикр қилинганлигини кўраимиз. Чунончи,

Алишер Навоий «Мажолисун-нафoис»да Қўлмуҳаммад Удийнинг муסיқага оид рисола битганлиги ҳақидаги маълумотини келтиради.

Бобур Шайх Нойи ҳақида маълумот берган пайтида Қўлмуҳаммад Удий номини яна тилга олади. Бу — Бобурнинг санъаткорни баҳолашда пок ҳақиқат билан ёндашганини, унинг ижодига ҳолисона баҳо берганлигини кўрсатади. Шайх Нойининг муסיқа тараққийотига қўшган ҳиссасини тан олган Бобур унинг уд, гижжақ, най қилишда моҳирлигини таъкидлайди. Тасвирланувчи шахс маҳоратини кўрсатишда сознинг имконияти ва шу имкониятини моҳир ижрочи орқали очиқлини аjoyиб мисол билан кўрсатади: «Яна Шайх Нойи эди. Удини ва гижжақни ҳам кўп чалур экандур. Бир наъбат Бадиуззамон Мирзонинг суҳбатиди бир ишни найдин аър чикарур. Қўлмуҳаммад гижжақта ул ишни чикара олмас. Дерким, гижжақ нoқис создур. Шайхий филҳол Қўлмуҳаммаднинг илгидин гижжақни олиб ул ишни гижжақта хўб покиза чалур. Шайхийдин яна бир нима ривоят қилдилар. Нағамтоқ андоқ мустаҳза экандурким, фалонининг фалон пардаси мунга охандур, вале хийла шў бoғламайдур. Бир-икки нақш андин дерлар».

Зайниддин Восифийнинг «Бадоеъ ул-вақоъеъ» асарида ҳам уша давр муסיқа базмлари ва бастакорлар, раққос хонандалар ҳақида қийматли маълумот қолдирилган. Муаллифнинг муסיқа аҳли ҳақида берган маълумоти ҳам бадийи суз муסיқаси оҳангиди яратилган бўлиб, унда ута чиройли ташбиҳлар, истиора ва муболагалар, ўхшатиш ва бошқа суз санъатининг намуналари ишлатилганлиги билан ажралиб туради. Унинг давр созандалари ҳақида берган баҳосида биз Бобурнинг аниқ тасвирлари ўрнига шоирона баҳоларини кўрар эканмиз, худди шу жиҳат Восифий услубинингизна эмас, балки уша давралар руҳини ҳам етказадди. Масалан, адиб қонунда кўй қилиш бўйича шўҳрат топган Қосимали ҳақида «шундай созанда эдики, фалак ойи унинг қонуни торлари учун деб ҳўласидан кумуш калавасини келтирар, хури ийилар уша қонун қўлоқлари намунасига беҳишт бoғининг гулгунчаларини қонусоз ҳўзурига келтиради» деса, «созандалар пешвоси Саидҳамди Гижжакий эдики, фалак Шарқ қўёшининг заррин жомини унинг гижжаки тoси учун мунoсoб кўрарди, жаннат ҳўрлари гижжақ камончасининг тори учун ўз анбарин соч толаринин келтиради» деб, давр созандалари маҳоратини жонли ифодалаган. Восифийнинг асари мусиқий баъз сифатида даврнинг нодир созандалари ҳақида маълумот қолдирган. Масалан, ўзасди: «Оламнинг нодир созандаларидан устод Ҳасан Удий бўлиб, руҳбахш муганнийлар унинг қўллигида эдилар... Устод Ҳўсайинийни Кучак Нойи ҳўсун қамолда, камолотда, Арабу Аҷаму Ироқда унинг сози овозаси шўҳрати ўз чўққисига етган эди. Яна Мир Хонанда бўлиб, ў хониш қилаётганда Ҳoфиз Басир гoятда беҳуд ва бeтоқат бўлар экан. Ваҳоланки, Ҳoфиз Басирнинг ўзи замонасининг яғонаси экан. Ҳазрати Довуд пайғамбардан кейин ҳеч ким Ҳoфиз Басирдек хонандалик қилолмас экан. Шуниси ҳам машҳурки, унинг хонандалик мажлисида тўрт киши ҳўшдан кетган экан».

Восифий берган маълумотнинг диққатга лойиқ жойи шундаки, уша даврда муסיқашуносу муסיқа фани ва ижрочилик санъати бўйича мунтазам мусобақалар бўлиб турган. Восифий Ҳoфиз Басир образини яратар экан, унинг юксак истеъдоди, овозининг шираллигини бериб, Мир Хонанда ана шундай юксак санъаткорни қойил қилганлигини айтиб, муסיқа илмида ворислик мавжуд бўлганлигини билдирмоқда.

«Бобурнома»дан келтирган юқоридиги далиллари-миз Шайх Нойи ва Қўлмуҳаммад мисолида ҳам Восифийнинг келтирган парчасидаги ворислик, мусобақа руҳияти борлигини кўрсатади. Энг аввало, бунда Бобурнинг санъаткор маҳоратини очиндида юксаклиги нимада? Гап шундаки, Шайхи Нойи шахсияти, муסיқага бўлган лаъқатини очинида Бобур уни шунчаки оддий

санъаткор билан эмас, балки Қўлмуҳаммад Удийдек машхур бастакор ғижжакка уч қил тақиб, янгилри киритган шахс билан солиштиради (бу анъана Восифийда Мир Хонанда — шоғирд ва Ҳофиз Басир — устоз мисолида келган). Бироқ, Нойбидга юксак созандалик маҳорати — «хуб ва покиза» чалиши бу санъат мусобақасида унинг қўли баланд келишидан далолат беради. Фақат бугина эмас, Шайх Нойбидга яна бир санъаткор учун муҳим хусусият — қўллари ҳатто нозик пардаларча эслай билиш қобилияти ҳам қайд қилинади. Бироқ, Бобур Шайх Нойи шахсияти ва мусиқий қобилиятини баҳолашда ўзининг ҳолислигига содиқ қолади ва бу санъаткорнинг шунчалик маҳорати бўла туриб, бастакорлик билан қарийб шугулланмаганлиги, «бир-икки нақш»дан бошқа қуй боғламаганлигини айтиб, афсус қилади. Айни пайтда, Бобур бу жиҳатдан мусиқада кўп асар яратган Қўлмуҳаммад Удийни Шайх Нойидан зимдан устун қўяди.

Бобурнинг мусиқа аҳлига берган баҳолари ичида энг кўча қўринарли хусусиятларидан бири — унинг давр мусиқасидаги ҳар бир янгилликка катта эътибор билан қараганлигидадир. Мусиқадаги янгиллики тафсилотлари билан билиш, унинг дарк этиш учун киши, албатта, ана шу янгилликкача яратилган асарларни ҳам назарий, ҳам амалий жиҳатдан билиши зарур. Бобур фақат билибгина қолмай, балки уни чуқур идрок этади, ҳар бир янгилликка ижодий ёндашди, санъаткор томонидан яратилган аслият асарни қўтлайди. Бир-икки мисолга мурожаат қилайлик:

«Яна Мир Азу эди, бу сўз чалмас эди, мусаниф эди, агарчи оз иш боғлабтур, вале мазалиқ ишлари бор».

«Ҳожа Абдулло Марворий — ...пурфазойил киши эди, қонунни онча киши чалмайду, қонунда гирифт қилмоқ унинг ихтироидур».

«Яна мусанифлардан Гулом Шодий эди. Шодий хонанданинг угли эди, агарчи сўз чалур эди, вале бу созандалар чарғасида чолмас эди. Яхши савтлари ва хуб нақшлари бор. Ул замонда онча нақш ва савт боғлар киши йўқ эрди».

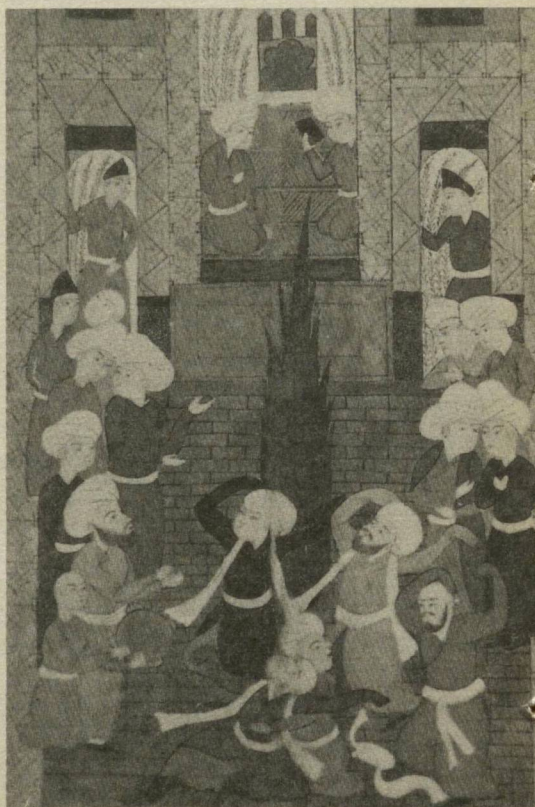
Агар юқоридаги мисолларга мурожаат қилсак, бир ажиб жиҳатнинг гувоҳи бўламиз: Бобур ҳар бир бастакорнинг жамиятда тутган ўрнидан ташқари, мусиқа оламидаги мавқеи ва мусиқий саводини аниқ белгилаб бермоқда. Агар Мир Азунинг сўз чалмаслигини билдирса-да, буни унинг камчилиги ҳисобига мутлақо киритаётгани йўқ, аксинча, унинг жуда кам яратган мусиқий асарлари сифат жиҳатидан нечоғли баландлиги — «мазалиқ»лигини алоҳида чиқиқ билан уқтирмоқда. Ёки у Марворийнинг қонунда гирифт қилиши унинг ўзига хос услуби эканлигини билдирмоқда. Даврнинг йирик бастакори, сермахсул ижодкори Гулом Шодийга берилган баҳони Бобур ҳеч кимга бермаган. Албатта, бу маълумотлар тасвирланувчи шахслар қатори Бобурнинг эстетик қараши, мусиқий билимини ҳам анча ёритиб берган.

Бобур Бахшлаган мусиқа аҳлидан яна бири Паҳлавон Муҳаммад Қўштиғирдир. Баркамол олим, кучли паҳлавон, хонанда ва бастакор Паҳлавон Муҳаммад ўз даврининг нуфузли кишиларидан ҳисобланишида унинг мусиқа илмидан хабардорлиги катта урин тутган. Бобурдан олдин Паҳлавон Муҳаммаднинг шахсияти ва мусиқий қобилиятига Алишер Навоий юксак баҳо берган. Унинг таъкидлашича, санъаткорнинг мусиқий қобилияти жуда баланд бўлган. Шу билан бирга, у хуш овоз эгаси бўлиб, ғазалларига ўзи қуй басталаб, қуйлаган. Навоий Паҳлавон Муҳаммаднинг «чоргоҳ» амалида қуйлашини мақтаб, «Хуросон мулкида, балки Самарқанд ва Ироқда ҳамул ишни билур гўянда йўқтур» дейди ва унинг номи халқ ёдидан чиқмаслигини таъкидлайди, «Мажлису-нафоис»да шоир ул зоти киромий хусусида «мусиқий ва адвор илмида даврининг беназирдур» дейди.

Дарвеш Али «Рисолаи мусиқий» асарида Паҳлавоннинг мусиқий қобилияти ҳақида ўзига хос бир ҳикоя келтиради. Уша даврдаги базмлардан бирида Паҳлавон Муҳаммад ҳам иштирок этиб, йиғилганларнинг ҳамма саволларига жавоб беради, сўнгра хотирига келган янги қуйни чалиб, эшиттиради. Қуйнинг жозибдорлиги, мусиқа назарияси талабларига аъло даражада жавоб бера олиши давра аҳлини, айниқса, мусиқашуносларни ҳайратда қолдиради. Уша даврнинг машхур мусиқашуноси Дарвеш Шодий қуйдан руҳланиб, Паҳлавонга қараб: «агар ҳазратим рухсат этсалар, басталаган қуйларини мен ижро этсам, ва номингиз орқали мен ҳам шуҳрат топсам», — дейди.

Заҳириддин Бобур Паҳлавон Муҳаммадга қуйидагича баҳо беради: «Яна беназир элдин бир Паҳлавон Муҳаммад Бусайд эди. Қўштиғирлиққа худ саромад эди. «Чоргоҳ»да яхши нақши бор, хушсуҳбат киши эди. Қўштиғирлиқ била мунча ҳайсиятни ҳам қилмоқ гаробати бор».

Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг мусиқага бўлган муносабатини санъаткорнинг ахлоқидан, маънавий қиёфасидан ажралган ҳолда олиб таҳлил қилиш қийин. Биз юқорида буни Ҳусайн Удий мисолида кўрдик. Камолдин Биноий — XV-XVI асрларда яшаб ижод этган машхур адиб, бироқ бу шахсда шоирлик истеъдодининг мусиқий билим билан безалмаганлигини қўрган Алишер Навоий Биноийга бу ҳақда ишора қилади. Натижада, юксак истеъдод эгаси бўлган Биноий ярим йил ичида мусиқа билан шу даражада шугулланадики, қуй чалиш, мусиқа назариясидан хабардор бўлишдан таш-

МИНИАТЮРА.

қари, ҳатто бир неча куйлар ҳам яратади. Бу ҳақда маълумот берган Бобур бади: «Ез Мирзо Ҳирий келганда савт ва нақш утқарур (яъни Виноий — Х.Қ.). Алишербек таажжуб қилиб, таҳсин қилур. Муסיқийда тавр ишлар боғлабтур, ул жумладин бир нақши бор, нуҳрангга мавсум. Бу тўққиз рангнинг туганиши ва нақшнинг майлоси росттадур».

Бобур Сайид Бадрнинг раққослик маҳоратини «бисёр зур», «асру ширин ҳаракот», «ажаб соҳибусул киши», «ғариб ҳуб рақс қилур», «ғайри муқаррар рақс қилур», «ғолибо ул рақс анинг ихтиросидур» каби бир неча сўз-иборалар билан баҳолайди. Тасаввур қилиш мумкин, сўз, ифодаларда жуда тежамкор Бобур бир раққос маҳорати ҳақида шунча кўп, кенг баҳо берад экан, у рақснинг нақадар жозибали, маҳорат билан ижро этилганлигини кўрсатади. Демак, Сайид Бадр фақатгина намунали рақс қилмаган, балки унинг ҳар бир ҳаракатида янгилик, мустақил жиллолар мавжуд бўлган. Шу боис, у рақс «ғайри муқаррар», шу билан у мазкур усул ихтиросчиси ҳамдир. Бобур бу шахснинг Ҳусайн Бойқаро даврларида доимо бўлишини таъкидлайди ва «доимо ҳафари шароб ва ҳамсухбати эди» деб илова қиладики, бу бежиз эмас, чунки Бобур Сайид Бадр бу шарафга, энг аввало, ўзининг ута моҳир раққослиги туйғайи ноил бўлганлигини аниглаган.

Бобурнинг Юсуф Али ҳақида, агарчи адиб унинг рақсини қуриб «соҳиб усул» деб баҳолагасда, бу самиятга кўрмаймиз. «Намоз шомдин сўнг Тарабхонадин Музаффар Мирзо солгон янги қишлоқи уйга келди. Юсуф Али қўналтош кўпур раққослик қилди. Соҳиб усул киши эди, яхши рақс қилди».

Заҳириддин Бобур наср поэтикисининг ўзига хос хусусиятларидан бири тасвир объектининг бетакор, жозибали жиҳатларига эътибор қаратишдир. Айниқса, «Бобурнома»да санъат аҳлининг маҳорати муаллиф томонидан юксак жозоба билан тасвирланган. Бунда ҳам, биринчи навбатда, Бобурнинг юксак қийлаш санъати асосий мезон вазифасини ўтайди. Бунга ҳиндистонлик лўлилар цирк санъатининг намойиши жараёнини тасвирлаш мисолида қўрамиз.

Ҳиндистон забт этилганидан сўнг, катта маросим уюштирган Бобур кечага «Ҳиндустон бозигарлари келиб ўйунларини кўрсатгайлар», дейди. Бобур кўп улкаларда юриб, турли мишлат ва элатларга мансуб халқлар урф-одатларини тасвирлаб берган. Шулар қатори, Ҳиндустон лўлиларининг тасвири ҳам жуда диққатни тортган. Муаллиф ўқувчи диққатини жалб қилиш учун «Ҳиндустон лўлилари баъзи ишларе кўрсатурларким, ул вилоятларнинг лўлиларидан кўринмайдур эди», — дейди. Лўлилар томонидан ижро этилган рақсдан, кўрсатилган ҳар бир ҳаракатдан муаллиф танлаб энг сараларини баён этади, ўзи завқланади, ўқувчисини шу завққа тортади: «ул жумладан бири будурким, етти ҳалқани пешонасига ва икки тизига тасбиб қилиб, яна турт ҳалқани иккинчи икки илик бармоғи била тез ва бедаранг эвирадур...»

Биринчидан, Бобур лўли ижро этган бу намойишни шунчалик аниқ, батафсил тасвирлайдики, иштиёқи бор киши уни моневсиз урганишга қиришиши мумкин. Иккинчидан, бу усулни ижро этиш жараёнининг якунини «тез ва бедаранг эвирадур» сўзи бакармоқда. Худди шу сўзда шўбадабоз (жонглёр) лўли маҳорати қўвайди. Бобур тасвири давом эттириб, «яна бири буюким» деб бошқа намойишни ҳикоя қилар экан, бу санъаткорнинг ҳаракатлари аввалгисидан мураккаброқ, ҳаяжонлироқ ва нодирроқ эканлигига диққат қилади. Бобур лўли санъаткори қатори ўзининг тасвир санъатини баён қилиб беради, сўз танлаш қобилиятини намойиш этади. Ўқувчи кўз ўнгига аввалги томоша тасвири унча кўринмай қолади, чунки адиб кейинги намойишни шунчалик маҳорат билан чизадики, беихтиёр ўзининг шу гўзаллик иштирокчиси деб биласан, киши. Бироқ, диққатга сазовор жойи шундаки, Бобур лўлилар

томонидан ижро этилаётган ўйунларнинг мураккаб ҳаракатларини тасвирлар экан, бунини ўзи ҳалигача қуриб юрган «чўб оёқ» ўйинидан фарқ қилишини кўрсатади. Одатда Мовароуннаҳрда оёқларига узун чўп боғлаб, махсус қопчани оёққа кийдириб, ўйин кўрсатишган. Ҳиндустоннинг бу қабил рақслари эса асил, ўзига хос: «...лўлилар бир йиғоч била «пойи чўбин» қилиб, йул юрийдилар, оёқларига ҳам боғламайдилар».

Муаллиф тасвиридаги эндики («яна бир буюким») ҳунар кўрсатиш Бобур учун, унинг ватандош китобхони учун ҳам мутлақо янги, қизиқ, ҳеч қаерда қурилмаган ҳол. Тасвир жозибаси, сифат даражаси, оригиналлиги этилиб келмоқда, ўқувчига тоза маълумот — уни ута қизиқтирувчи санъат намунасини бериш керак. Бобур энди мураккаб ҳаракатлар, юксак санъат намунаси тасвирига ўтади, шу билан лўлилар санъати мукамаллигини таъминлаб боради: «яна бири буюким, икки лўли бир-бирини туттүшүб, ул вилоятларда икки турлүк муаллақ борурулар. Ҳиндустон лўлилари бир-бирларини туттүшүб, уч, турт турлүк муаллақ борадурулар. Яна бири буюким, олти-етти қари йиғочни тубини бир лўли белига қўюб, йиғочни тик тутүб турадуру, яна бир лўли бу йиғочқа чиқиб, йиғоч устида ўюналар ўйнайдур».

Бу уринда Бобур Ҳиндустон мумтоз муаллақчилигини аққол, хиллари билан тасвирлаб, таҳлил этиб бермоқда. Сўнгги «яна бир буюким» санъаткорлик бу навининг нисбий, шу томошасидаги якуни. Бобур қарашидда ҳам, бизнинг назаримизда ҳам тасвирдаги катта ёшдаги муаллақчида кўра ёш боланинг санъати кўпроқ диққатни тортади. Бунга Бобурнинг «ул лўлининг бошининг устида тип-тик тебранмай турүб» сўзалари гувоҳ. Бобур бола санъатини тикка тургани мисолида кўрса, тебранмаслиги олдинги маҳоратини янада мукамаллаштиради. Гап охиридаги «ул ҳам ишлар кўрсатадуру» ибораси болакай маҳорати даражасини ниҳонга етказди. ...бир кичик лўли яна бир улуг лўлининг бошига чиқиб, тик турадуру, қўйини лўли ул сари, бул сари илдам юрүб, иш кўрсатганда, бу кичкина ул лўлининг бошининг устида тип-тик тебранмай турүб, ул ҳам ишлар кўрсатадуру».

Бир қараганда бу тасвирлар бутунги ўқувчи учун унчалик жозибали кўринмаслиги мумкин. Бироқ, Бобур даврида янги бир мамлакатнинг бошқа улка учун ҳар бир жиҳати — табиати, ҳайвонот олами, ҳатто санъатининг ҳар бир тафсилоти қизиқарли бўлгани, техника воситалари ҳали мавжуд бўлмағи, цирк санъати ҳақида одамлар фақат халқ санъаткорлари орқали ундан баҳраманд бўлган бир пайтда, Ҳиндистон лўлилари томонидан кўрсатилган бу цирк намойишлари, шўба-сиз, «Бобурнома» ўқувчиси учун қизиқарли бўлган.

Шундай қилиб, Бў асрининг охири ва XVI асрининг биринчи ярмида адабиёт ва музиканинг бирга ялаб келгани, бу икки санъат ва маънавият қўблари ҳаммиса бир-бирига ёндашгани, қўмак берганлигини кўрдик. Заҳириддин Бобур замондошлари Алишер Навоий, Зайниддин Восифий сингари аллоамлар фақат муסיқа ихлосмандигина бўлиб қолмасдан, унинг ривожига аригулиқ ҳисса қўшганлар, рисола битиб, асарларида муסיқий баэмлар, қўшқичлик санъати муаммолари ҳақида сўз юритилган давралар тасвири орқали ўша давр муסיқа фани на санъатнинг ривожига ҳақида аригулик мерос қолдирганлар, «Бобурнома», унинг муаллифи ҳақида кўп маълумот бергани билан, Бобурнинг юксак дидли муסיқапонуос, қуй ва қўшқич ихлосманди эканлигини кўрсатади. Бобурнинг муסיқага бўлган қарши кўп жиҳатдан Навоийнинг бу соҳага бўлган ёндашишга мос бўлганлиги билан алоҳида диққатни тортади.

Бастакор, Ўзбекистонда хизмат курсатган санъат арбоби Султон ХАЙИТБОЕВ.

Ўзбекистонда хизмат курсатган санъат арбоби, профессор Султон Хайитбоев республикаимизда ном чиқарган бастакор. Унинг «Ўзбекистон гуллари», «Ўзбекистон сузлагай» каби ёрқин ва жозибали қўшиқлари, ўзбек халқ чолгу асбоблари оркестри учун яратилган куплаб асарлари радио тўлкинлари орқали мунтазам янграб туради. Композитор ижоди билан боғлиқ «Нодира», «Сўнгги хон», «Башорат» каби муסיқали драмалар ҳам республикаимиздаги қатор театрларнинг репертуаридан ўрин олган.

Хар бир катта-кичик шоир ёки бастакорнинг инсоний фазилатлари, табиати, унинг ижодида ҳам ўз аксини топади, албатта. Шу боис элга танилган санъаткорларнинг ижод услубида диққатни жалб этадиган жиҳатлар бўлади. Ана шу хусусиятлар тўғрисида ижодкор ва унинг мухлислари орасида алоқалар боғланиб, уларнинг яқинлашиб жараёни юзага келади. Агар шу нуқтаи назардан композитор ва бастакор Султон Хайитбоев ижодида разм солсак, унинг ижодида тингловчилар қалбига йўл топадиган дилбар оҳанглар мавжуд эканлигини ғувоҳи бўламиз. Бастакор қўшиқларида аёнчаларга таяниш сингари тингловчиларни ўзига тортадиган жиҳатлар кўп. Уларни санаб ўтиш, махсус муסיқапуюнлик талқиқотларига хос нарсас. Биз эса оддий қилиб, бир сўз билан айтганидан бўлсак, Султон Хайитбоев куй ва қўшиқлари халқчиллик ва самиямий туйғулари билан сўтирилган. Унинг асарлари эшитимли.

Фикримизча, оддийлик, ҳаётийлик Султон ақанинг уму-ман табиатида хос нарсас. У ҳаётининг кўп аччиқ-чучуқларини татиған, ёшлагидан етим қолиб, турмуш ташвишларини, яхшилик ва ёмонликларини ҳам ўз бошидан ўтказган инсон. Шунинг учун ҳам у меҳнатда пишган. Қийнчиликларга бардош бериш, ўз кучига, ўз имкониятларига таяниб, мақсадга етиш унинг ҳаёт тарзи. Оддий сувчи, деҳқондан катта санъаткор, арбоб даражасигача кўтарилиш ҳам шу интилу-чанлик, ўз иштига садоқат тўғрисида юзага келган.

Султон ака одий мактабларда таълим олган. У консерватория ва аспирантурада тахсил курган. Таниқли композиторлар Б. Належдин, Б. Гиенко, А. Козловскийлардан таълим олган. Аммо, унинг учун энг катта мактаб — ҳаёт мактабидир. У ҳаётда курган, ижодий мусобаҳа ва мулоқот қилган ҳар бир устоз хоҳ Шерозий, Қомилжон Отаниезов, хоҳ Журақон Султонов, Ғанижон Тошпатов бўлсин, ҳар бири унинг учун катта маҳорат мактаби.

Шерозий ёки Қомилжон ака сўхбатларини, саз ва созандалар ҳақидаги ўғитларини ҳозир ҳам такрорлашдан толмайди. «Куй ва ашула оддин санъаткорини ўзига маъқул бўлиши керак. Унинг юрагида ҳаяжон уйғотиши лозим. Ана шундагина тингловчига етиб боришини, унинг қалбига таъсир ўтказишини умид қилиш мумкин. Узинга ёққан нарсаларинигина бошқаларга раво қур...» Бу ҳикматлар ҳаёт тажрибасида синналган. Қанчадан-қанча аjoyиб санъаткорларга сабоқ бўлган.

Султон ака ўзи серғайрат, энчиладан дилқаш инсон. У ҳар қандай одам билан ҳам тил топишишга қодир. Шунинг учун

Отаназар МАТЕҚУБОВ,
Ўзбекистонда хизмат курсатган санъат арбоби

ДИЛ КУЙЧИСИ

унинг дўстлари жуда кўп. Тошкентда ёки Хоразмда бўлсин, Фарғона волиёсида ёки Сирдарё, Жиззахда бўлсин, унинг ҳамкасблари, шоғирл ва биродарлари доим қўлоч ёзиб, қўтиб олашади. Чунки унинг ўзи меҳмондўст, уфлат ва ҳамроҳи учун меҳнатини аямайдиган инсон. Ана шундай ҳаётий қирралар унинг ижодида ҳам хос.

Султон Хайитбоев ўзининг салкам эллик йиллик фаолиятида жуда кўп ижодкор, шоир ва ёзувчилар, драматург ва режиссерлар билан ҳамкорлик қилган. Асар яратилгандан кейин ҳам улар билан дўстона муносабатда бўлиб, охиригача борди-келдини ўзмасликка ҳаракат қилади. Янги асарлар устида ишлашга режа тўзиб юради. Буларнинг ҳаммаси, албатта, Султон ақанинг инсоний фазилатларидан дарак беради.

Султон Хайитбоев композитор сифатида кўп соҳаларга қўл урган. Скрипка учун концерт, симфонията ва бошқа асарлар муаллифи. Ана шу Оврупа шақлларида ижод қилиш унинг композиторлик ихтисосини оширишга, миллий йўналишга хос бўлган муסיқали драма, қўшиқчилик борасида самарали ижод этишга ёрдам берди. Балки, шу боис унинг қўшиқларида, сахна асарларида бир тарафдан, миллийлик, ўзбек аёнчалари тамойилини, услуб ва шақллари хос бўлса, иккинчи томондан, пухта ихтисослашганлик аломатлари сезилиб туради.

Султон ақани композитор ва бастакор дедик. Бу бежиз эмас. Шундай йозаки қараганда «композитор» ва «бастакор» атамаларини тенг маъноли сузлар деб ҳам қараш мумкин. Лекин, уларнинг турли аёнчалар заминиде юзага келган ижод услублари эканлиги ҳаммага аён, айниқса, бизнинг шпуро даярига мансуб ҳаётда бу икки йўналиш алоҳида ривожланганлигини унутмаслигимиз зарур. Қайси соҳада бўлмасин, чинакам ижод доим ўз қадри билан қимматлидир. Бизда композиторлик ёки бастакорлик йўлида эътибор топан ижодкорлар бор. Бирок, ҳам композиторлик, ҳам бастакорлик услубида баробар самарали ижод этганлар жуда оз. Ана шундай ижодкорлар қаторида Султон Хайитбоевнинг ўз ўрни, ўз мавқеи бор.

Ҳақиқий ижодкор изланишдан ҳеч тўхтамайди. Мана 70 баҳорини кураётган Султон Хайитбоев ҳам ижод фарогатини сурмоқда. Ҳозир ҳам уйллов ва режарал тайлагина. Шоғирларга янги қўшиқ ишлаш, у ёки бу театр учун муҳалланган сахна асарини ихтисосига етказиш лозим. Ижод давом этмоқда. Шунинг ўзи катта бахт.

Ҳаёт тўхтовсиз. Шодлик қўнлар орасида, тамгин лаҳзалар, жулоҳлиқлар ҳам бўлади. Лекин, умрни яхши курган ишта сафарбар этишлик яхши. Айниқса ижодкор учун. Унинг асарларида талаб ва эҳтижнинг борлигини ўзи катта гап. Султон ака тўхтовсиз ижод жараёнида. «Ўзбекистон — Ватаним маним» танлов-конкурси ўтди... Таниқли қўшиқчини бу воқеадан четда туришини тасаввур этиш қийин. Эски кадрдонлари, қўшиқчи шоирлар билан бир нарсас қилиш керак эди. Шоир Жуманиев Жабборов билан ҳамкорликда Ўзбекистон ҳақида қўшиқ яратди, яна бир қарра Ватаним махэ этди. Ундан кейин Хиванинг 2500 йиллиги. Дўсти, кўп ҳамкорлик қилган шоир Эркин Самандаров билан янги асар ижод этиш тўғрисида аллақачондан буюн бош қотирмоқдалар.

Хорманг, деймиз севимли ижодкоримизга. Мухлисларингизни янги асарлар билан хўшнуд этишда Сизга омад ер бўлсин. Кўп йиллар соғ-саломат бўлинг.

БАҲОУДДИН НАҚШБАНД АСАРИ ХУСУСИДА

БАҲОУДДИН НАҚШБАНДАН ёзма мерос қолгани ёки йўқми деган савол доимо тадқиқотчиларнинг диққат-марказида бўлган. Бу ҳақда ҳозирги кунгача икки хил қараш мавжуд. Биринчиси, Баҳоуддин узидан кейин ҳеч қандай ёзма манба қолдирмаган деган фикрdir. Нақшбандий тарикати маҳсус урганган тожик файласуф олими Аҳмад-жон Муҳаммадхўжаев — «Баҳоуддин не оставил после себя никакого письменного наследия» деган бўлса, шарқшунос олим О. Ф. Акимовский ҳам «Письменных трудов Нақшбанд не оставил» — деб хулоса қилган.

Бунга қарама-қарши бўлган фикрни Ўзбекистон халқлари тарихига оид янги дастур ва дарсликни тайёрлаган олимлар айтганлар. Олтинчи синф ўқитувчилар учун «Ўзбекистон тарихи» да Баҳоуддин Нақшбанднинг «Ҳаётнома» ва «Далил ул ошӣқӣй» номли китоблари бор, деган фикр билдирилган.

Баҳоуддин Нақшбанддан юқорида тилга оlingан икки асар қолган, деган далил қаердан олинди? Туркияда чиққан «Қомус ул аълом» да бу далил бор. Биз Бухоро музейида 10682/11 рақам билан сақланаётган «Қомус ул аълом»нинг 2-томиди Баҳоуддин Нақшбандга оид маълумотлар билан танишдик. У ерда: «Хазрат Хожанинг «Ҳаётнома» номи ила мавоиз ва насосиҳга мутаталлуқ бир манзумаси ва «Далил ул ошӣқӣй» унвони-ла тасаввуфа доир бир китоби бордир» — деб ёзилган. Бу қомусни тузган олимлар, албатта, нимагадир асосланган бўлишлари лозим. Лекин, бу қомус билан таниш бўлган А. Муҳаммадхўжаев ва О. Ф. Акимовскийлар нега унинг ёзма мероси йўқ, деган хулосага келганлар? Бунга қуйидагилар сабаб:

1. Баҳоуддин Нақшбанднинг ҳаётларига доир асосий манбалар — Салоҳиддин ибн Муборакининг «Анис ут толибин ва удат ус солиқин» моноқибиди, Муҳаммад Боқирнинг «Мақомоти ҳазрат хожи Нақшбанд» асарида ҳазратнинг асар ёзганлиги ҳақида бирор далил йўқ.

2. Баҳоуддин Нақшбанд ишини давом эттирган ва у киши ҳақида маълумотлар берган Муҳаммад Порсо, Алоуддин Аттор, Яъқуби Чархий, Хужа Аҳрори Валий, Абдурахмон Жомий, Алишер Навоий ва бошқаларнинг асар ва таъкирларда ҳам бу ҳақда маълумот йўқ.

3. Бу асарларнинг нусхалари борлиги ва сақланганлиги ҳақида бирор маълумотнома ва каталогларда ҳам маълумотлар учрамайди.

Биз ҳам тадқиқотларимиз давомида Баҳоуддин Нақшбанднинг «Ҳаётнома» ва «Далил ул ошӣқӣй» асари ҳақида бирор маълумот тополмаганимиз учун бу асарлар Баҳоуддин Нақшбанд томонидан ёзилган деган аниқ фикрни айтишдан сақланамиз.

Шу билан бирга, Баҳоуддин Нақшбанддан бирор ёзма мерос қолмаган деган фикрни ҳам инкор этамиз, chunki тадқиқотлар давомида ҳазратдан «Аврод» номли асар сақланганлигининг гувоҳи бўлдик.

1954 йил Истамбулда нашрдан чиққан турк тилидаги «Ислом Энциклопедияси»нинг 9-томиди Баҳоуддин Нақшбанд ҳақида Таҳсин Ёзувчининг мақоласи бор. Унда: «Баҳоуддин Нақшбанднинг «Аврод» идан (таъкид бизники — Г. Н.) ва халифаси Порсо тарафидан ва бошқа ҳол таржимаси манбаларда изоҳланган сўзлардан ташқари ҳеч қандай асарлари учрамайпти», деб ёзилган. «Қомус ул аълом» бу энциклопедиядан илгари турк тилида Истамбулда нашр бўлган бўлса-да, лекин ундаги маълумотни Таҳсин Ёзувчи келтирмаган. Лекин, у Баҳоуддин Нақшбанднинг «Аврод» номли асари борлигини ёзиб қолдирган. Таҳсин Ёзув-

чи уз фикрини исботи учун шундай ёзди: «Ал Аврод ал Баҳоййя» номи билан маълум бу «Аврод»нинг Маъмум бин Аҳмад бин Иброҳим ал Турнавий ва Муҳаммад бин Мустафо ал Ходимий тарафидан ёзилган икки шарҳи бордир».

«Ислом Энциклопедияси»да келтирилган маълумотлардан қуйидагилар аниқланади: Баҳоуддин Нақшбанднинг «Аврод» номли асари «Ал-Аврод ал-Баҳоййя» номи билан маълум ва машҳур бўлган.

Бизнинг тадқиқотларимиз «Аврод» асарининг қўлёзма нусхаси сақлангани ва бу асрга ёзилган яна иккита шарҳнинг мавжудлигини аниқлашга имкон берди.

Биринчидан, «Аврод» асарининг нусхаси тўғрисида.

А. Б. Холидов таҳрири остида Москвадаги «Фан» нашриёти собиқ СССР Фанлар Академияси қошидаги Шарқшунослик институтининг Ленинграддаги бўлимида сақланаётган қўлёзмалар ҳақида «Арабские рукописи Института Востоковедения Академии Наук СССР» номли қисқа каталогни 2 қисмда нашр этди. Унинг биринчи қисмида 3464 ва 3465 тартиб рақамлари, В 3829 ва А 1539 шифр остида Баҳоуддин Муҳаммад Нақшбанд ал Бухорийнинг (ваф. 791/1389) «Аврод» номли асари сақланаётганлиги кўрсатилади. Асар номи ёзилгандан кейин таълиф маъносини билдирувчи белги қўйилиб Баҳоуддин Нақшбанд исми ёзилган. Бу билан Авроднинг муаллифи Баҳоуддин Нақшбанд эканлиги таъкидланган.

Баҳоуддин Нақшбанд «Аврод» асарининг В 3829 шифри билан сақланаётган қўлёзма нусхаси 756-89а варақларда сақланган. Бу нусха ҳижрий 1287, милодий 1870/71 йилда Волга бўйида қўчирилган. «Аврод»нинг А 1539 шифрли нусхаси 256-44а варақларда ёзилган қўлёзмада сақланмоқда.

Баҳоуддин Нақшбанднинг «Аврод» номли асарини борлиги жаҳондаги машҳур библиографик асарларда ҳам қайд этилган.

Шарқда Котиб Чалабий ва ғарбда Хожа Халифа номлари билан машҳур Мустафо ибн Абдулло (1609–1657) томонидан тартибга келтирилган 9512 муаллифнинг 14501 асарлари ҳақида маълумот берувчи библиографик асари «Кашф аз зунун ан асмойил кутуб вал фунун» («Китоблар номлари ва фанлар ҳақидаги таҳминларни ечиш»)да Баҳоуддин Нақшбанднинг «Аврод» номли асари борлиги қайд этилган. Бу асарнинг 1835-58 йилларида немис шарқшуноси Г. Л. Флюгель томонидан Лейпцигда нашр этилган етти томлигининг 1 томида 1473 рақам ва 492 шифр остида бу асар борлиги қайд этилган.

Баҳоуддин Нақшбанднинг «Аврод» асари йирик немис шарқшуноси Брокельманн Карл (1868-1956)нинг «Араб адабиёти тарихи» номли асарининг асосий қисмида ва қўшимчасида қайд этилган.

Жаҳонда машҳур икки библиографик каталогда Баҳоуддин Нақшбанднинг «Аврод» номли асари ҳақидаги қай мазкур асар мавжудлигининг муҳим исботи ва асосидир.

Тадқиқотлар Ҳазрат Баҳоуддин Нақшбанд асарининг тула мазмун ва моҳиятини очишга ёрдам берувчи нодир қўлёзма, асрга ёзилган бир неча шарҳлар мавжудлигини аниқлашга имкон берди. Буларнинг биринчиси ҳижрий IX, милодий XV асрга ялаган Али бин Аҳмад ал Гурийнинг «Канз ал ибод фи шарҳ ал Аврод» («Ал Аврод» асарини шарҳлашда ибодат аҳли хазинаси)дир.

Али бин Аҳмад ал Гурий уз даврининг машхур шарҳловчи олими Баҳоуддин Нақшбанднинг «Аврод»и билан суҳравардий тарикатининг асосчиси Шаҳобидин Абу Ҳафе Умар ас Суҳравардий (ваф. 632/1234)нинг «Аврод»ига шарҳ ёзган. Унинг «Канз ал ибод фи шарҳ ал Аврод» асари бир ном билан маълум бўлса-да, икки асарга ёзилган шарҳдир. Бу асарнинг қўлёзма ва тош босма нусхаси мавжуд.

Али бин Аҳмад ал Гурийнинг «Аврод» асарига ёзилган шарҳининг қўлёзма нусхаси Ўзбекистон Фанлар Академияси қoшидаги Абу Райҳон Беруний номли Шарқшунослик институти хазинасида 2944 шифри остида сақланмоқда. Бу нусха 18 зулқаъда 864 ҳижрий (4 сентябрь 1460 милодий) йилда, яъни, Баҳоуддин Нақшбанд вафотидан 71 йил ўтгач, Абулқабир ибн Носир... ибн Абу Бақр Рифъаи томонидан кўчирилган. Демак, шарҳнинг асли хила олдин ёзилган. Шарҳ 389 арақдан иборат. Ҳажмининг катталиги «Аврод»нинг мазмунини ниҳоятда муҳим эканлигини далолат беради.

Бу асарнинг қўлёзма нусхаси Ленинград — ҳозирги Санкт-Петербургда ҳам борлигини «Арабские рукописи» тасдиқлайди.

Ҳазрат Баҳоуддин Нақшбанд «Аврод»ининг бир вирдига берилган шарҳни Мисрадаги нақшбандийа жамоасидан 1994 йил Бухородаги Маскиди Калон имом хатиби ҳожи Жонмуҳаммад Гулов олиб келдилар. Бу рисола «Ал ижобатул раббонийа ли шарҳ ва манофит ул Вирди Нақшбанди ли шайхил акбар ас Саййид Муҳаммад Баҳоуддин ал Ҳусайни ал Ҳасани ал Увайси ал Бухори ан Нақшбанд» деб номланган. Рисоланинг 4 бетидан 19 бетигача Баҳоуддин Нақшбанднинг «Вирд»и ёзилган бўлиб, у ҳақда ва асосий тушунчаларнинг шарҳини фозил аллома, ҳақиқатда комиллик даражасига етган, қудватлур орифийн, муридшуд солиҳийн, суннат осорларини яқийн нурлари билан тирилтирувчи Мавлоно Шайх Муҳаммад Амин Курди Ирбили (вафоти ҳижрий 1332 йилнинг 12 рабиулаввал ойи) томонидан ёзилган. Бу шарҳ Қоҳирада ҳижрий 1332 йилдан кейин чоп этилгандир, чунки муаллиф ҳақида «марҳум» деган ибора қўлланилган.

Рисолада шарҳлари бошланган аввал уч фаслдан иборат вирд ҳусусиятларини тушунтирувчи мақола берилган. Мақола «Меҳрибон ва раҳмли Оллоҳ номи билан (бошлайман)» сўзлари билан ибтидо бўлади. Унинг 2-3 бетларида «фасл ли фазоили дуо» (Дуонинг фазилати ҳақида) (маълумот берувчи) матни чоп этилган. 3-бетда «Фасл одоб ал дуо ва шурут» бўлиб, унда дуонинг одоби ва шартлари баён этилган. 3-4 бетларида «Фасл фи хос ва манофит ҳазал вирди жалил» деб номланадиган учинчи фаслда ҳуфийа зикрнинг ҳосияти, фойдаси ва илоҳий қувватлар билан боғловчи жони ҳақида фикр билдирилган. Бундан сўнг Баҳоуддин вирдининг матни чоп этилган бўлиб, ҳар бир изохталаб сўзга матн остида шарҳ берилган.

Мазкур манба ҳозирги кунда Бухородаги Маскиди Калон кутубонасида сақланмоқда.

Юқоридagi маълумотлардан хулоса қилиш мумкинки, «Аврод» номли Баҳоуддин Нақшбанд асари «Ал Аврод ал Баҳоийа» ва «Вирди Нақшбанд» номлари билан маълум ва машхур бўлган. Лекин нақшбандийа тарикатида ҳуфийа зикр қабул қилинганлиги учун бу асар фақат тарикат аҳли орасида маълум бўлган ва уларнинг ўзига хос руҳий камолот йўлини кўрсатган. Шунинг учун булса керак ҳозирги кунгача бу асар тадқиқ этилмай келган.

«Шарҳ қўлёзмалар тўплами»да Баҳоуддин Нақшбанднинг «Аврод» асари ҳақида шундай дейилади: «Суфийский сборник молитв «Ал Аврод ал Баҳоийа» Бекавийский молитвенник обращения известного Бухарского шейха Бахавуддина Нақшбанди (ум. в 791/1389)». Асар суфийна дуолар тўплами деб хулоса қилинади. «Дуо» арабча сўз бўлиб, худодан ёлвориб яхшилик тилаш маъносини англатади. Аврод сўзи дуолар маъносини эмас, балки вирдлар маъносини билдиради. «Вирд»

арабча сўз бўлиб «тарк этмай доим бажариб туриладиган вазифа»дир. Вирд тасаввуфий тушунча бўлиб шайх ва муридларнинг узлуксиз ўқиб юришлари шарт бўлган тилловат, зикр, тасбеҳ, дуо, салавот каби мажбуриятларни ўз ичига олган. Демак, вирд тушунчаси дуо тушунчасидан кенг бўлиб, асосий мақсад талаб этиш эмас, балки Оллоҳ вазифаларини бажаришдан иборат бўлган. Шунинг учун ҳам библиографик мазмундаги асарларда дуолар ва вирдларни алоҳида гуруҳларга бўлиб тартибга келтирилган.

«Арабча-русча қомус»да вирд сўзи манба, сарчашма деб таржима қилинган.

Юқорида тилга олинган «Арабские рукописи»нинг «Вирдлар» бўлимида Газолий, Абдулқодир Гилоний, Шаҳобиддин Абу Ҳафе Умар ас Суҳравардий, Муҳиддин ибн Арабий, Али Ҳамадоний каби маълум ва машхур шайхларнинг «Аврод»ларидан нусхалар сақлангани кўрсатилган. Шу билан бирга шарият ва тариқат курсатмаларига асосланган вазифаларнинг «Амалия яъми вал лайла», «Авроди фатҳия», «Далоил ул ҳайрот» каби тўпламларда кўрсатилганлиги маълум.

Демак, ҳақиқат даражасига юксалган шайхлар уз муридларига илоҳий фазиларни қабул қилиш йўллари уз авродларида очиб берганлар.

Баҳоуддин Нақшбанднинг «Аврод» асари мазмун ва моҳиятини чуқурроқ билишда биз «Канз ал ибод фи шарҳ ал Аврод» асарига таянамиз.

Асар «Бу шарҳи кабир шайх, суннатни тирилтирувчи, Оллоҳнинг дўсти, кашф ул ҳақонқ, ҳужжат ал Ҳаққ алаҳ ҳалқ Баҳо ул Ҳаққ ва дин Нақшбанднинг олам илмининг энг юқориси бўлган Авродига ёзилган» деган сўзлар билан бошланади. Муаллиф бу шарҳни ёзишдан мақсади китобдаги сўзларнинг лугавий маъноси, ҳукмларнинг қийин томонларини араб бўлмаганлар учун тушунтириб оммашлатириш эканлигини қайд этади.

«Канз ал ибод»нинг мундарижасидан асарнинг мазмунини англаш мумкин. Унда тавба (2 арақда), руҳ, нафс ва қалб (3) истиқомат алаҳ аҳвол вал ахлоқ вал хилват ваши шарият фи қироат (12), нафс фазилати, фазил қалб (34), ихлос (46), истиғфор (47), илм ул яқин, айн ул яқин, ҳаққ ул яқин (104), мизон (107), лаъз (111), истиғфор баъд аз салавот (113), суран Залзала (133), вал (Адиёт), «Вал Қориа», «Вал Такасур», «Қиссан Асҳобил Қаҳф» (217), зибрати қабр (294), Лайлатул қадр (337), олим ва жоҳил (373), тушунчалар билан бирга васл, салом, салавот, қироат ал фажр, фи вирд, сирот, қиёмат, таҳорат, илмул нуҷум, имон, мадор ал қалб, калимати радди куфр, фи салавот би ҳузурул қалб, савоб ва хатоларга шарҳлар берилган.

«Канз ал ибод»нинг бошида «Аврод» вазифа бўлиб, улар Оллоҳ томонидан буюрилган топшириқлар эканлиги қайд этилган. Шарҳловчи Оллоҳ олдидаги вазифаларимизни изохламоқчи эканлигини айтиди. Биринчи таҳоратли бўлишга эътиборни қаратиб, тавба тушунчасига изох беради.

Бу шарҳдан маълум бўладики, ҳазрат Нақшбанд инсон руҳий камолотининг биринчи мақомини тавба деб тушунган. Тавба тушунчаси «қайтмоқ» маъносини англатиб, киши илоҳий даражага юксалиш йўлига кираркан, унга алтадиган узок йўлдан яқин йўлга қайтади.

Баҳоуддин тавбани турли боқичларни ўз ичига олган ягона руҳий камолот жараёни деб билган. У тавбани тўрт гуруҳга бўлади.

1. Авомнинг тавбаси — зоҳирий гуноҳлардан қайтиш.
2. Солиҳнинг тавбаси — ахлоқи замимадан қайтиш.
3. Тавбаи ботиния — қалбни поклаш учун қайтиш.
4. Муҳибларнинг тавбаси — гафлатдан қайтиш.

Асарда чин қалбдан истиғфор айтишининг аҳамияти кўрсатилган. Баҳоуддин томонидан тавбани гуруҳлаштириш киши руҳий камолот боқичларини кўрсатади. Ҳақиқатга томон юз бурган киши аввало ўзининг зоҳирий гуноҳларини қўриб, ундан қайта бошлайди. Зоҳирий томондан поклана бошлаган киши ўзини назорат қила

оладиган бўлади ва ахлоқдаги замима-номақбул томонларни қуриб, улардан ҳамида ахлоққа қайтади. Ахлоқий жиҳатдан поклана бошлаган киши қалб ҳаракати устидан назорат қила оладиган бўлади ва уни тула поклаш йўлига қиради. Зоҳиран ва ботинан покланиб, қалби мусофал бўлган шахс доимо ҳушёр бўлиб, гафлатда қолмасликка уринади.

Зоҳирий гуноҳлардан қайтишни тавба мақомининг ибтидоси десак, гафлатдан қайтиш даражасига етишни тавба мақомининг иттиҳоси дейиш мумкин. Баҳоуддин таълимотидаги бу қарашларга асосланиб тавба мақомини қуйидагича англаш мумкин.

Демак, тасаввуф йўлига кира бошлаган солиқ тавба

ТАВБА МАҚОМИ

4. Муҳиблар тавбаси	интиҳо	гафлатдан қайтиш
3. Тавбаботиния		қалбни поклаш учун қайтиш
2. Солиҳлар тавбаси		ахлоқи замимадан қайтиш
1. Авом тавбаси	ибтидо	зоҳирий гуноҳлардан қайтиш

мақомига қиради ва залолатдан камолотга томон қайтиб, гафлатдан ҳушёрликка томон юзланади.

Тавба мақомининг иттиҳосига етиш кишининг руҳий камолоти юксалиб, тасаввуф остонасига қадам қўйгани ва илоҳий файз эшигига кира оладиган ҳолатга тайёрлигини кўрсатади. Шунинг учун ҳам тавбани «Боб ул авбо» — «эшикларнинг эшиги» деб айтганлар. Лекин, тавба мақомининг иттиҳосига етолмаганлар қуйи босқичда турганлар. Агар киши фақат зоҳирий гуноҳлардан қайтса, у авом даражасида қолади. Замима ахлоқдан қайтган киши солиқ бўлади.

Тавба жараёнлари бир-бири билан боглиқдир. Қуйи босқичларни ўтмаган киши юқори даражаси, иттиҳосига ета олмайди. Юқори босқичга етмаган киши эса кейинги мақомларни ўтишга тайёр бўлмайди. Чунки илоҳий файзни қабул этиш йўлида гов бўлган барча нарсалардан қайтиш учун тавба зарурдир. Бу мақомга етган киши бутун интилиши, таважжуҳини Оллоҳга қаратади ва ўз-ўзини назорат қила оладиган, бошқара биладиган бўлади.

Киши ўз хатоларини қуриб, ҳис қилиб, уларни тан олиши билан руҳи ва виждони орасида келишув пайдо бўлади, совун қандай қирларни кетказса, тавба билан маънавий қирлардан тозаланиб, мусофалониб боради.

Ҳазрат Баҳоуддин Нақшбанднинг тасаввуф сарчашмасини тавба деб билиши ва бу мақомга қарашлари руҳий устози Абдуллоҳиқ Гиждувоний ва муриши Ҳазрат Саййид Амир Кулолнинг фикрларига мос келади.

«Аз гуфтори хожа Абдуллоҳиқ Гиждувоний» рисоласида Хожан Жаҳоннинг тасаввуфга доир айтган сўзлари келтирилган. Бу асарнинг биринчи боби «Тавба ва унинг шароитлари ҳақида» деб аталади. Абдуллоҳиқ Гиждувоний шундай деганлар: «Билгинки, йўлнинг боши тавбадир. Тавбанинг маъноси Худои таъолонинг ризолигига хилоф бўлган ҳар қандай сўз ва феълдан қайтишдир». Хожан Жаҳон сўзларининг исботи учун Қуръони Каримнинг «Таҳрим» сураси 8-оятдаги «Оллоҳга тавбаи насух билан тавба қилинлар» фармониани келтиради. Кейин «тавбаи насух» сўзини қуйидагича изоҳлайди: «Тавбаи насухнинг уч белгиси бор: биринчиси шуки, ниманки Оллоҳнинг ризолигига хилоф бўлса, ундан қайтишдир. Иккинчиси шуки, гафлат билан, бефармонлик билан ўтган ва беҳуда зоеъ бўлган вақтларига пушаймон бўлишдир.

Учинчиси шуки, гуноҳ қилмасликка азм ва жазм қилишдир».

Шаҳобиддин ибн Амир Ҳамзанинг «Мақомоти Амир Кулол» асарида Баҳоуддиннинг устозлари баён этган тавбага оид фикрлари келтирилади. Амир Кулол айтганлар: «Мебояд, ки тоиб бошед, ки тавба сари ҳама тоатхост» (Мазмуни: «Сиз тавба қилувчи бўлишингиз лозимдир, чунки тавба барча тоатларнинг бошидир».

Амир Кулол тавбани шундай таърифлайди: «Тавба ин аст, ки дар дил пушаймон шавед аз гуноҳонги карда ва ният он кунед, ки дигар бар сари он гуноҳ наравед ва доим аз худо тарсон бошед, ки гами охиратро хуред». Мазмуни: «Тавба улдирким, ўз гуноҳидан дилда пушаймон бўлиш, бу гуноҳнинг бошига бошқа келмасликни ният қилиш, бошқа гуноҳ қилмаслик учун қўрқиб туриш ва доимо охиратни гамида бўлиш». Бу таърифдан Амир Кулолнинг тавба ўз гуноҳини англашдан бошланиб, охиратнинг моҳиятини тушунадиган бўлгунча аялти жараён деб тушунишлари маълум бўлади. Амир Кулол шундай ўғит берганлар: «Гуноҳдон худро омуриш хохед ва хасмони худро хушнуд гардонед, ва нолаю зори кунед чандонеки, асари тавбаро бар худ мушоҳада кунед то номи тоиб бар шумо рост шавад. Бояд, ки гами рузӣ аз дили худ бардоред, гами охиратро бихуред ва дар алои бандагӣ бихуред, ки асл дар ҳама корҳо ин аст». Мазмуни: «Ўз гуноҳларингиздан Оллоҳ олдида уэр суранг, ўз душманларингизни шод айланг. Шунчалик нолаю зори қилингим, тавбанинг асарини ўзингизда мушоҳада этинг ва ҳақиқий тавба қилувчи — тоиб деган ном сизга тўғри келсин. Рузининг гамини кўнглингиздан чиқаришингиз керак ва охиратнинг гамини еиш лозим. Бандаликни адоида бўлингким, барча ишининг асли шудир».

Абдуллоҳиқ Гиждувоний, Ҳазрат Саййид Амир Кулол ва Баҳоуддин Нақшбанд ҳаммалари тавбани йўлнинг боши, деб билганлар ва инсон руҳий камолотининг зарурий даражаси деб тушунганлар. Улар тавбани ўз аслини йўқотиб адашиб юришдан Оллоҳга томон қайтиш деб баҳо берганлар.

«Канз ал ибод» асаридан маълум бўладики, Баҳоуддин Нақшбанд «Аврод» асарида эътибор берган иккинчи масала бу руҳ ва нафс тушунчаларидир. Буларни изоҳлашда латиф ва касиф иборалар қўлланилиб, руҳни латифлиги ва нафснинг касифлиги жисм билан боглиқлиги айтилади.

Рух ҳақида гапирганда, уни Оллоҳнинг ўзи ладуний илми билан яратгани ва Мутлақ руҳнинг бир жуъъи эканлиги қайд этилади. Рух билан жисмга жавҳар ва араз деб таъриф берилади. Рухнинг танадан чиқиши ва тана билан бўлган вақтидаги камолотига мос равишда муайян даражаси борлиги, руҳнинг нотиқалиги ҳақида мулоҳазалар билдирилади.

Рух инсониятнинг асоси эканлигини изоҳлашда пайғамбаримизнинг қуйидаги ҳадиси келтирилади: «Касе ки руҳро нашиносад, гуёки худро нашиносад. Касеки, худро нашиносад, Парвардигори худро нашиносад». Мазмуни: «Кимки руҳни танимаса, гуёки ўзини танимаса. Кимки ўзини танимаса, ўз Парвардигорини танимаса». Демак, Парвардигорни таниш учун киши ўзини таниши лозим экан. Бунинг учун эса ўз асли бўлган руҳни билиши лозим».

Баҳоуддин Нақшбанднинг руҳ ва нафс ҳақидаги қарашини шундай кузатиш мумкин.

ИНСОН	РУҲ	Мутлақ руҳнинг жуъъи ЛАТИФ
	НАФС	КАСИФ жисм билан боглиқ

Баҳоуддин Нақшбанд руҳни билиш, аслини англаш масаласига диққатини қаратганда қалбга алоҳида эътибор беради.

Қалб икки маънода тушунилади: биринчиси, та-нада жойлашган бир парча гушт пораси бўлиб, у ҳайвонларда ҳам бордир. Иккинчиси, раббоний руҳ деб ата-ладиган қалб. У латиф руҳ бўлиб, ҳақиқий оламни идрок этувчи, ақлар ҳайратда қоладиган нарсаларни била олиши, жисм билолмайдиган нарсалар ва сифат-ларни англовчи, имконияти даражасида мавжуд нарсаларни курувчидир. Қалб раббоний руҳ маъносиди нарсалар ҳақиқатини билувчидир. Асарда раббоний руҳ деб аталувчи латиф қалб билан жисмоний гушт-пор курунишдаги қалб орасида махсус боғланиш бор-лиги таъкидланган.

Баҳоуддин Нақшбанднинг қалб ҳақидаги қарашла-рини қуйидагича кузатиш мумкин.

ҚАЛБ	РАББОНИЙ РУҲ ҲАҚИҚАТНИ БИЛҮВЧИ	
	Танадаги гушт пораси	Барча ҳайвонотга таал-луқли

Қалбга олти нарса хослиги таъкидланади: ҳаёт ва ўлим, соғлиқ ва касаллик, уйку ва уйқусизлик. Буларнинг мазмунини қуйидагича изоҳланади. Қалбнинг ҳаётлиги — уни ҳидоят қилувчи эканлигида бўлса, унинг ўлими йўлдан адашиб, залолатга ботишидир. Қалбнинг соғлиги унинг поклиги, касаллиги алоқалар, боғланишлар билан урғулашиб қолишида: уйқу ҳолати — қалбнинг гафлатда қолиши, унинг бедорлиги — ҳушёрлиги.

Қалбнинг дақиқ, нозик, латифлиги таъкидланиб, уни гуноҳ, ёмон нарсалардан асраш лозимлиги уқтирилади. Арзimas нарса катта оқибатларга олиб келиши мумкин.

Баҳоуддин Нақшбанднинг қалб ҳақидаги фикрлари Хожа Абдуллоҳиқ Гиждувонийнинг бу масаладаги қарашларига мосдир. «Аз гуфтори Хожа Абдуллоҳиқ Гиж-дувоний» рисоласининг туққизинчи боби «Дилнинг салом-та бўлиши ҳақида» деб номланади. Бу рисолада Хожаи Жаҳон шундай деганлар: «Билгилки дилнинг саломатли-ги Ҳақ таъоло рози бўлмаган нарсалардан узоқ бўлиш-дир. Эртага соғлом дилдан ўзга ҳеч нарсаси ёрдам берол-майди. Расулulloҳ айтидилар: «Инсон жасадисида бир пар-ча гушт бор, агар у саломат бўлса, бошқа аъзолар ҳам саломат бўлади, агар у бузилса, бошқа аъзолар ҳам бузи-лади. Огоҳ бўлингки, бу дилдир».

Хожаи Жаҳон шу рисолада бемор дилини саломат қи-лиш учун қуйидагича маслаҳат беради: «Унинг давоси шуким, уламолар суҳбатига интилиб, уларнинг хизмати-да турмоқ, уларнинг айтганини қабул қилиб, маъийих-лар ҳузурида бўлмоқ лозим. Шунданга дилдан дунёга бўлган муҳаббат кетади. Расулulloҳ айтидилар: «Улим келмасдан аввал унга тайёргарлик курирлар».

Баҳоуддин Нақшбанд «нафс халқ назар қиладиган жой, қалб эса ҲАҚ назар қиладиган макон» эканлигини баён этди ва бир кеча-кундузда қалбга 370 бор Оллоҳнинг назари тушушини таъкидлади. Шунинг учун ҳам қалб-ни поклашга эътибор бериш лозим. Қалбни поклаш жа-раёни аъмол тушунчаси билан боғлиқлиги ва аъмол доим ахлоқда яшаш айтилган. Аъмол ёмон хислатлардан пок бўлиши керак.

Шарҳланган манбадан маълум бўладики, билиш ма-салаларига Баҳоуддин Нақшбанд алоҳида эътибор бер-ган. Бу масалани ёритишда у «Илим ал яқийн», «айн ал яқийн» ва «ҳаққ ул яқийн» тушунчаларини қўллаган. «Канз ал ибод»нинг 104—105-бетларида бу масалага оид қарашлар ёритилди. Баҳоуддиннинг бу назариясини қуйи-дагича ифодалаш мумкин.

«Канз ал ибод»да берилган маълумотдан аниқ бўла-дики, Баҳоуддин Нақшбанд Қуръонни Каримнинг «Залза-ла», «Адият», «Қорйаъ», «Такасур» ва «Қаф» суралари-ни тафаккур қилиб, қироат қилишга алоҳида эътибор бер-ган.

Имом Термзий ривоят қилган ҳадисда пайғамбари-миз: «Залзала» сураси Қуръоннинг ярмига тенг» деган-лар. 8 оятдан иборат бу кичик сурда килини фақат хайр иш қилишга ундовчи ва заррча ёмонлик қилишдан сақловчи оятлар жамланган. «Ким бу дунёда зарра мис-

1	ИЛМ АЛ ЯҚИЙН	Далиллар босқичидан бошланади Холи маърифат Авлиёлар даражаси
2	АЙН АЛ ЯҚИЙН	Футуҳлар билан боглиқ Холи жамъа Хос авлиёлар даражаси
3	ҲАҚҚ АЛ ЯҚИЙН	Муфассал билим Холи жамъ ул жамъ Анбия ва ҳақиқат аҳли даражаси

қол оғирлигида яхшилик қилса ҳам (мукофотини) кура-ди» (7-оят), «Ва кимки бу дунёда заррча мисқол оғирли-гида ёмонлик қилса ҳам «жазосини куради» (8-оят), деб «Залзала» сурасида таъкидланади.

«Адият» сурасида «Албатта у (инсон) мол-дунёга ҳа-длан ташқари ўчир (8-оят) деб, Оллоҳ кишининг барча кирдикоридан хабардорлиги таъкидланади. Кишилари-ни Оллоҳ берган неъматларга шукр қилишга қаҳирида.

«Қорйаъ» сурасида ҳар кимга аъмолига яраша охи-ратда баҳо берилиши кўрсатилгандир. «Кимнинг тарози-си оғир келса, бас у рози ҳолда ҳаёт кеҳирида» (6, 7-оят). «Ва кимнинг тарозиси енгил келса, бас, унинг онаси дў-захдир» (8, 9-оят) деб кишини яхши амаллар қилишга даъват этади.

«Такасур» сураси минг оятга тенг деб баҳоланган. Сура номининг маъноси молни «тўплаб кўпайтиришга берилмоқ»дир. Сурада мол-дунёни кўпайтиришга берилиш кишини ҳақиқатдан тўсадиган асосий ҳижоб эканлиги таъкидланган. «Такасур» сурасида «Илим ал яқийн» ва «айн ал яқийн» сузалар ишлатилган бўлиб, мол-дунёни кўпайтиришга берилган кишининг тақдирини яқийн — ҳа-қиқатда намён бўлиши кўрсатилган.

Юқоридагилардан хулоса қилиб айтиш мумкинки:

1. Ҳазрат Баҳоуддин Нақшбанддан «Аврод» номли асар мерос қолган.

2. Бу асарнинг қўлёзма нусхалари тўла ҳолда бўлма-са-да мавжуд.

3. Бу асар «Ал Аврод ал Баҳойя» ва «Вирди Нақш-банд», «Вирди Кабир» номи билан маълум ва ҳозирги кунгача тариқат аҳли орасида машҳурдир.

4. Бу асарга ёзилган тўртта шарҳ маълум. Уларнинг биринчиси Али бин Аҳмад ал Гурийнинг қўлёзмаси тўла ҳолда сақланган ва бу асар ҳақида яхлит маълумот бе-рувчи муҳим манбадир.

5. Мавлоно Шаиҳ Муҳаммад Амин Курди Ирбийи томонидан Нақшбанд вирдига ёзилган охириги шарҳ бу асарнинг ҳозирги кунгача тариқат аҳли орасида аҳамият-ли ва зарурлигини исбот этади.

6. Жаҳонга машҳур Хожа Халифа ва Брокельманн каби шарҳшунослар томонидан тартибга келтирган библиографик каталогларда «Аврод» асарини қайд этилиши Баҳоуддин Нақшбанднинг бу асари дунё жамоатчилиги орасида маълум эканлигини исбот этади.

7. Асар матнининг шарҳлар асосида таҳлилдан маълум бўладики, Баҳоуддиннинг «Аврод» асари олий илм бўлган раббоний илмга орилиш ва ҳақиқатга етишнинг йўллари, илоҳий файзни қабул қилиш воситалари ҳақи-да таълим берувчи тасаввуфий асар. У сўфийлик назария-си ва амалиёти ҳақида ҳозирги кунгача ўз аҳамиятини сақлаб қалаётган нодир манбадир.

8. Нақшбандийа тариқатида ҳуфйи зикр қабул қилин-гани учун бу асар ҳақида тариқат аҳлидан ўзга кишилар хабардор бўлмаган. Шунинг учун ҳам бу асар ҳақида ҳозир-ги кунгача илмий жамоатчилик маълумотга эга бўлмаган.

9. Баҳоуддин Нақшбанднинг «Аврод» асарини чуқур ва ҳар томонлама урганиш, биринчидан, бу орифлик да-ражасига юксалган шахсининг дунёқарашини урганишга имкон яратса, иккинчидан, нақшбандийа тариқатини ил-мий ўрганиш учун имкон пайдо бўлади.

Қуйида биз Ҳазрат Баҳоуддин Нақшбанднинг узоқ изланишлардан сўнг топилган машҳур «Авроди Баҳойя» асаридан кичик бир жузъин эътиборингизга ҳавола эта-миз.

Гулчеҳра НАВРҮЗОВА.

АВРОДИ БАҲОИЙЯ

Меҳрибон ва раҳмли Оллоҳ номи билан бошлайман!

Эй Оллоҳ, сен Малик¹, Ҳай², Қаййум³, Ҳаққ⁴ ва Мубинсан⁵!

Бошқа илоҳ йўқ, фақат сен борсан. Сен менинг парвардигоримсан. Сен мени халқ қилгансан, яъни яратгансан. Мен сенинг бандангман. Мен сен билан то қувватим борича аҳд⁶ ва баъда⁷ дирман. Мен узим қилган ёмонликлардан сандан паноҳ сурайман. Сен берган неъматларни қабул қиламан. Гуноҳларимга икром буламан. Сандан узга ҳеч ким гуноҳларни кечира олмайд.

Ё Оллоҳ, ё Оллоҳ, ё Оллоҳ!

Ё Гаффор⁸, ё Гафур⁹!

Оллоҳ покдир, барча ҳамду санолар унгадир. Оллоҳдан узга илоҳ йўқ. Оллоҳ буюқдир. Мутлақ куч-қувват уникидир.

У (Оллоҳ) Аввал¹⁰, Охир¹¹, Зоҳир¹², Ботин¹³ ва барча нарсаларни билгувчи Олим¹⁴дир. У ҳаёт берувчи ва улдирувчидир. У ўзи тирик — ўлмайди. Барча яхшиликлар унинг қўлидадир. У барча нарсалардан қудратлидир.

ИЗОҲ

1. Малик — Оллоҳнинг муборак исмларидан бири бўлиб, бутун борлиқнинг абадий, безавол подшоҳи ва идора этувчиси эканлигини англатади.

2. Ҳай — Оллоҳнинг муборак исмларидан бири бўлиб, ҳақиқати унинг тириклиги, ҳаётда эканлигини англатади.

3. Қаййум — Оллоҳнинг муборак исмларидан бўлиб, унинг собит, нафси узармовчи, кимсага эҳтиёж сезмаслигини англатади.

4. Ҳаққ — Оллоҳнинг муборак исмларидан бўлиб, унинг борлигининг узгармаслигини англатади.

5. Мубин — зоҳир, соф, равшан.

6. Аҳд — Мийсоқ кўни, яъни руҳлар яратилганда Оллоҳнинг улардан яхши, ибодатли руҳлар жаннатга ва ёмон, туғенга кетган руҳлар дузахда бўлиши ҳақидаги фаришталар олдида берган сузи.

7. Баъда — инсон руҳининг уз асли бўлган Оллоҳга бандалик баъдаси.

8. Гаффор — Оллоҳнинг кўп бағишловчи эканлигини англатувчи исми.

9. Гафур — Оллоҳнинг инсон гуноҳларини зиедаси билан афв этувчилигини англатувчи исми.

10. Аввал — Оллоҳ борлигининг боши, аввали йўқлиги, яъни чексизлигини англатувчи исми.

11. Охир — Оллоҳ борлигининг охири йўқлиги, чексизлигини англатувчи исми.

12. Зоҳир — Оллоҳ борлигининг чексиз далиллар билан ошқоралигини англатувчи исми.

13. Ботин — Оллоҳнинг ақлимиз, тасаввуримиз ва идрокимиздан ботинда, яширин, улар етолмайдиган даражада эканлигини англатувчи исми.

14. Олим — Оллоҳнинг бутун нарсаларни энг назик тарафларини ҳам билгувчи эканлигини англатувчи исми.

Араб тилидан таржима ва шарҳлар муаллифи Г. НАВРУЗОВА.

МУҲАММАД АЛАЙҲИССАЛОМ ВАСИЯТЛАРИ

— Ё Али, ҳар кун тавба эттил, мен ҳар кун етмиш марта тавба қилурман ва «Истиғфор калима-си» мустаҳкам қургондир.

— Ё Али, Худонинг ҳеч маҳлуқи (яратгани)га лаънат юбормагил. Ҳар киши лаънат юборса, юборган лаънати урнини юбормагил. Ҳар киши лаънат юборса, юборган лаънати урнини топмасча, қайтиб ушал лаънат қилувчининг узига ёпишгай.

— Ё Али, қачонки, сени олдинта ҳоҷат учун бир киши келса, ул Оллоҳ Таолонинг сенга иноятидир. Қачонки, унинг ҳоҷатини раво этсанг Оллоҳ Таоло гуноҳларингни ярақаб, ҳамма ҳоҷатларингни раво қилгай.

— Ё Али, албатта зулм этилган кишининг дуосидан эҳтиёт бўлгилки, Оллоҳ Таоло унинг дуосини қабул этгай, агар у кофир бўлса ҳам.

— Ё Али, зинҳор ёлгондан қасам ичма, бу — киши умрини камайтиради.

— Ё Али, албатта кечанинг аввалида ухла ва охирида бедор бўл, юзингни ерга қаратиб ётма.

— Ё Али, эшик остонасига бош қўйиб ётма, унга ултирма ва қўлингни юзинга урмагил.

— Ё Али, бармоқларингни шақирлатма, бир-бирининг орасига киргизма, галвирда таом ема ва яна товоқнинг орқасида емагил.

— Ё Али, қачонки, ковушингни киймоқчи бўлсанг, аввал унг оёққа кирил, ечмоқчи бўлсанг, аввал чап оёқни ечил.

— Ё Али, зинҳор ҳамсоя (қўшни)га озор берма, ҳеч кимни гийбат ётма ва кузингни ҳаром нарсалардан юмтил.

— Ё Али, танҳо сафар қилма, қоронғуда таом ема, қўлингга кўп овқат олмагил ва луқмани кўп чайнаб, сунгра ютил.

— Ё Али, узингдан қўйи даражадагиларга зулм ётма, ҳар ишда дўстлар ва доноларга машварат қил-гил ва ризқ-рўз учун га емагил.

— Ё Али, душманинг тарафига мойил бўлма, хотинингни асра, ходимларингни хор тутма, аҳли аёлларингни хафа ётма ва аёлларга диққат билан назар қилма.

— Ё Али, илмни ургатмоққа ҳаракат қил, токи ҳар ким сандан илм ургансин ва қўлингни Худо йўлида очик қил.

— Ё Али, яхшиликни ҳеч кимдан дариг тутма, яъни ҳаммага яхшилик қил ва ҳамма гуноҳларга тавба қил.

«МУКОМ ҚИЛСА ТАНИМАБМАН МЕФИСТОФЕЛНИ...»

(Ижодий чизгилар)

Араб алломаси Абул Фараж Исфохоний «Китоб ал-огоний» («Оҳангар китоби») да эзишчиқа, ҳазрати Муҳаммад алайҳиссалом бир дарвеш шоирнинг шеърини севиб, ед айтар экан. Саҳобалар «Қандайдир бир дарвеш, дарбадар шоирнинг сузлари Сизга муносибми?» — деб сурашибди. Расулудлоҳ жавоб берибди: «Дарвешлар Оллоҳнинг дустларидир, бу шоирни Ҳақ таъоло сийлаган!» Яна бир араб шоири Абул Аъло ал-Мааррий шариатдан ташқари, одамлар жамияти уйлаб топган қонунларни яхши инсонларнинг қонини суриш учун туқилган «урғимчак ини» деб таърифлайди. Агар Абул Аъло дарвеш бўлмаса, эҳтимол бундай фикрламас эди.

Замонамизнинг ана шундай дарвеш шоирларидан бири Маъруф Жалил қамтарчилиги, ҳокисорлиги, фақру фано йўлини танлагани учунми, шон-шухратга интилувчи адабиётшунос олимларнинг назар-эътиборидан четда қолиб келди. Унинг ижоди ҳақида ҳаяжонли, тантанавор мақолалар ёзилмади. Унга ҳеч қандай муқофот ва унвонлар берилмади. Яхшики, Маъруф Жалил обрӯ, мансаблар, унвон излайдиган урдуларро ижодкорлар қаторига қилмайдди. Табиийки, халқ дарду ҳасратлари, орзу-армонлари билан яшайдиган шоир муқофот, унвонларни уймайди. Бундай шоирга Ҳақ таъоло заминдай қамтаринлик, ҳокисорлик, мол-дунё, зебу-зийнатли ҳаётга, обрӯ, мансабларга уммаслик, тоғдай сабот, матонат, сабр-бардош, зоҳидлик ва порсолик каби фазилатларни ато қилади.

Фикримизнинг далили учун шоирнинг байтларига мурожаат қиламиз. Илк шеърларидан бирида Маъруф Жалил тақдир уни яхши одамларга учратгани учун шукрона айтади:

Ватан осмонига боқамиз ҳар тун,
Кунглимизни қилар юлдузлар мафтун,
Шу юлдуз туқилган кук осмон каби
Сизнинг меҳрингизга тулқидир қалбим.

Шундан сунг шоир нечун бу одамларни яхши қуришини айтади: «Чунки қойинсангиз ким ноҳақ бўлса, турғизиб, қўйсангиз қилдир йўқилса...»

Шоир яхши одамларнинг қиёфасини бошқа бир шеърда бундай равшанлаштиради. У ҳаёлан узини уша одамларга ўхшатади:

«Гоҳ йилвода қўй боқали чўпонлар билан. Гоҳ пайкалда кузни уйлар дехқонлар билан. Гоҳ тилларга тушин дея туқийди газал. Бу дилларга малҳам каби беради сайқал. Гоҳ

оламга шафтолини қилади пайванд. Гоҳ уззукун чилвир сочлар васли билан банд. Елқасига меҳр юкин ортиб юрар у. Қайга кирса бахт нуруни олиб қирай у...»

Чиндан ҳам, агар яхши одамлар бўлмаса, бу ҳаёт эмас, балки бир туда олчоқлар маконидир. Шоир партия ва дохийларни эмас, балки яхши одамларни олқишлаб айтадики: «Шундай қўламаса одами одам, фақат зур ғамхона бўларди олам». Бу олам яхшилар азоб чекадиган, разил ва тубан одамлар кайф, сафо қиладиган, халқ учун «ғамхона»га айланмаслигини уйлаб, шоир ўз қалбидан халқнинг барча қайғу-ҳасратларига жой беради. «Умр» шеърда у «Қимлар бу кучадан утмаган? Ҳиммати даредан устунроқ, Ғазабни нулқондан жушқинроқ, Юрати осмондай кенгларми? Мардликда Рустамга тенгларми?» деб ёзади. Шоир ана шу фозил одамларнинг орзу-умидлари ўзи билан кетганга ўқиниб, бундай дейди: «Замонлар ортидан чанг бўлиб, Умидлар қолганимни туқилиб. Шуларни авайлаб тераман. Саралаб халқимга бераман...»

Оноре де-Бальзак замонида «Буёқлар қишлоқда туғилиб, Парижга уладилар», дейишарди. Бу ибората теран ҳикмат бор. Ўзбек шоирларининг ҳам кўпчилиги қишлоқларда туғилиб, пойтахтга ижод қилиш учун (баъзилари бахт излаб) келадилар.

Маъруф Жалил туғилган диёр: «Этаги пахтазор, орти Боботог, ёнидан Зарафшон оқар эркалаб. Миёнқол қўнида оддий бир қишлоқ, Қуеш уйғотайди ҳар кун эрталаб. Боғ, дала, қизларга гул, лола сочиб, Баҳор олатига қилганда амал. Шу ери кўргандин кўзимни очиб. Шу ер олам эди менга мукаммал». Шоирнинг қалбиди ана шу кичик Ватан — «олами сугро» кейинчалик маърифат таъсирида «олами кубро»га айланди. Бу оламнинг ёпи энди бир одам умри билан ўлчанмайди. Энди бу қалб эгаси имом Ғаззалий эслатгандек, «Ҳаётга не учун келдим, япашнинг маъноси нима?» — деган уйларга боради. «Нега япашиман ерур дунёда? Боболар йўлини тақорлашгани? Отамнинг чироғи енган бинода, Узимга меросхур тайерлашгани?»

Дарвоқе, Маъруф Жалилнинг фарзандларига қолдирган яхши ном, эзгу хислати, гузал фазилатлари, қитоблариди маънавий ҳазиналаридан бошқа мол-мулкка ҳам йўқ. Шоир фарзандлари, невараларининг ғамини ейишни Худойи таъолога топширган. Чиндан ҳам мискин ва ғарибларнинг Оллоҳдан бошқа чорасози йўқ. Умид шулки, Оллоҳ уларга бағри дарё, саховатли одамларни дуч қилур. Шунинг учун ҳам шоир ёшлик чоғларидаёқ айтган эди:

• ВАТАН •

Маъруф ЖАЛИЛ

1
Хуерану Дорони олиб қаламга,
Алишер қурсатди жумла оламга.
Аммо, Исхонлар-чи, не қилди тортик,
Хуерану Дорондан нимаси ортиқ?
Судайи оқиб утди қанча замонлар,
Кексариб ҳам кетди гуздак армонлар.
Мийда гапдан қоп-қоп, мақсаддан йироқ,
Мийда одамлар ҳам яшайди, бирок,
Ҳаёт — сирли китоб, англамок учун
Ҳеч кимга қилғоя қилмайди бир кун.
Шу сабаб қилғунча ундан хулоса,
Эҳтимол лозимдир сабр, мурося.

Мийда тангаси чиқса Тошкентдан,
Юнон хати чиқса агар Бошкентдан,
Хоразмдан чиқса Эрон қиличи,
Бухородан чиқса араб илшичи,
Бу — юрт бедарвоза булгани эмас,
Е халқнинг гурусиз қолгани эмас.
Мен тарих нараклаб топгунча жаюб,
Неча бор бошимдан айланди офтоб.

2
Табарий домладан Мирхонига қалар,
Қанча китобларга қилмайдим сафар.
Қаландар сиекли бир мажор олим,
Тарихида бигди бурунги ҳолим.
Клавихо эса хотираларин —
Холис битган фикри бокларларин,
Қўрган-билганларин қалбимга қўйди,
Темурини енимга келтириб қўйди.
Аждодлар номини миллатин факат
Меросим, демокни қилсайдим олат,
О, агар шўнгина қўлса қиёфоя,
Шу билан топсаиди орумни нийоя,
Шундай ғариб битса умрим муҳлати,
Кимга қолар эди улар давлати?
Улар санъатини эгалларни қим?
Нима англаларди биргина отим?
Мен тарих нараклаб топгунча жаюб,
Неча бор бошимдан айланди офтоб.

Гоҳ Нарпашай билан, Язйил билан гоҳ,
Гоҳи Бартольд билан сузлашдим узок.
Мен тарих илмида мактанмок учун,

Бекорга қофия тизмайман бутун.
Ҳаммада кўз, қулоқ бир хил бўлса ҳам,
Бор гапини айтишда ҳолдларин кам.
Мен эса харидор қилгандай харид,
Тарих денгизидан тердим марварид.
Порлоқ истиқболнинг қўраман равшан,
Утмишинга боқиб, о, азиз Ватан.

3
Сўниб бораётган утмиш бошлади,
Йиллаб турганларнинг аччиқ сийлади,
Хайрон арасатада тургандай киши,
Турарди эртанги тургандай киши.
Ота-онасидан айрилиб нолон —
Етим қолганларнинг ошлари ёвгон.
Ким боса оларди ота урнини?
Ким боса оларди она урнини?
Айрилиб захматли шўнлай мушкул иш,
Ота-она эди уларга утмиш.
Порлоқ истиқболнинг қўраман равшан,
Утмишинга боқиб, о, азиз Ватан.

Шоир Маъруф Жалил ва олим Маҳкам Маҳмудовлар узаро сўхбатлашмоқда.

«Узгалардан кура куп алам чексам, Баҳам курсам фақат шодлигим ошқор. Ишонч ва садоқат уругин эксам. «Сабаби тириклик» эмасдир зинҳор...»

Ха, шоир мустабид шўрлар тузуми шароитида элга шодлигини ошқора айтди, аммо қайғу, ҳасратларини айтишга имкон излади. «Сўзсиз қушиқ» шеъри бунинг гувоҳиди: «Бир йигит оҳиста бошлади қушиқ. Оҳиста сўзидли ҳаёлчан кузи. Куйлади, куйлади энтикиб, жўшиб. Аммо қушигининг йўқ эди сўзи... Тилга олиб бўлмас бирор гуноҳнинг, эҳтимол, қушиқда ётандир изи? Виждон азобидир сохта гуноҳнинг? Аммо қушигининг йўқ эди сўзи...»

Эҳтимол, мустабид тузум даврида партия ва лохийларни қуйлаган «Биз мангу бахтиермиз, Ватанимиз дунёда бахт-саодат маскани» деб қуйлаган шоирлар тарих ва энг муҳими, мангу ҳаёт, барча оламлار этгаси Ҳақ таъоло даргоҳида мунофиқ, рисқор, сохта гувоҳлардир?

Маъруф Жалил «Бедана» шеърисида «қушигининг йўқ сўзи»дан озроғини айтишга журъат қилди: авваллари бедана қафасда патирилаб, ўзини ҳар энга урар, тилда сўвдонга ҳам назар солмай, сепилган тариқдан ҳазар қиларди. Аммо, кейинчалик... «Наҳот ишонганим алдани, наҳот, Тупори қушини ҳам енгилми ҳаёт? Еки тан олдимни ночорлигини, яшириб қафасдан берозилрини. Эндки қуида сайрар, сайрагани сайин, Дону курт-қумурска берар хужайин». Бу сатрларни ўқиб, тулиқиб, «бахтидан энтикиб» сайраган

шоирлар ёдимизга тушади. Биз уларга қаттиқ таъна тошларини отмаймиз. Чунки барчамиз гуноҳкор одамлармиз. Фақат бсаяб — Парвардигордир.

Шоир шу ҳолда янгилишган шоирларни «Инсон» маънасида бундай ифодаляйди:

«Нур, ҳарорат билан қилмасдан савдо, Қуеш кезиб юрар қукда бепарво. Ерлагаи ишларга тушганда кузи, Негадир епилиб қоларди юзи... Шунда менинг нохуш ҳолимни куриб, Булут ҳам йиғларди тепамда туриб... Менчи, пинҳон тутиб қон ютганимни, Излардим йўқотган умилларимни».

«Лекин тор қафасга солгани эмас, эрқу юртни тортиб олгани эмас, Сенинг занжиринг дея ҳақиқат, Сени қарғар эдим, тилсиз табиат...»

Бу кичик дoston ҳақида муфассал фикр юритишга ҳозир имконимиз йўқ. Аммо у шоир ижодининг чўқкиларидан бири эканини айтиш билан чекланамиз.

«Дуне экан» шеъри бошқа вақтда ёзилса ҳам «Инсон» дostonининг давомига ухшайди. Аммо баътий жиҳатдан ундан баландроқ экани сезилиб туради:

«Дарё каби тулқоқ билан оққан йўлларда, Қанча сўз-дим қайиқ қилиб тилақларимни. Аммо баъзан тушиб қолиб улук қўлларга, Чиколмасдан толиқтирдим билақларимни... Гоҳо сўзлим янги-янги тулқинлар сари. Ҳеч бир маъно изламасдим қилган илпикдан. Ҳамма нараса гузал эди ҳаёл сингари. Аммо қилдай наф йўқ эди филдай учимдан...»

Мустабид тузум даврида филдай қучли одамлар ҳам маънавий занжирда сақланар, халққа наф келтиришга йўл берилмас эди. Сехр-жоду билан «филга» занжирини кўрсатмай, унга ғамхўрлик қилишимиз, деб аллар эдилар. Бу ҳолни шоир бундай ифодаляйди: «Шунда бирлан бошим узра мекрини сочиб, Чаққон тил ва сехр билан лол қилиб элим. Ҳамагга, — деб бир ўзига катта йўл олиб, Муқом қилса танимабман Мефистофелни...»

Шоирлар пешноси Хусниддин Шарифов қуеш деб улуғлагувчи дохийларнинг — шайтон Мефистофел эканини шоир Маъруф таниб қолади. Маърифатдан ориф бўлган Маъруф Жалил шайтон найрангларини фоти элади. Бу кичик мақолада Маъруф Жалилдан улкан шоирнинг ижодини яхшироқ таҳлил этишининг илоҳи йўқ. Биз замондошимиз бўлса ҳам, бундай шоир борлигини билмаган катта, кичик олимлар унинг ижодини урганишини жуда кечикиб, эндиғина бошладик. Тўғри, биз ун, йигирма йил аввал ҳам Маъруф Жалил ижоди ҳақида кичик таҳрирлар ёзганмиз. Аммо у ёзганларимиз улкан денгиздан бир пиела сув олиб, татиб қурган эдик. Албатте олимларининг ҳалқдан, Ватандан, шоирлардан қарзлари куп. Базои олимлар шоирларни ноҳақ сўроққа тутган. Булар шоирларнинг дилини огритгани учун самимий ўз сўраши зарур. Ҳуло умр берса, биз бу қарзларни имкон қадар адо этиб кетишга умид қиламиз.

Маҳкам МАҲМУД.

4

Утсочар аждаҳо қириб, ендириб,
Туймас босқинчилик нафсин қондириб,
Қузи очикларининг узиб бошини,
Вафодор қизларини тукиб ёшини,
Ҳимоясиз юртни таслим қилдишар,
Узларин баҳодир, қолиб билдишар.
Сунгра етимларининг бошини силаб,
Меҳрибон сингари бахтини тилаб:
«Отанг жоҳил эди, илмсиз гоғил,
Сен билан биз даврон қурагимиз одил»,
Деб оғиз гулдаклар қунигин олдишар,
Дили ва онлига кишан соддишар,
Улар билмаслики, гудак бўлса ҳам,
Дуенни унутиб, бегам кулса ҳам,
Томирда оқар боболар қоини.
Порлоқ истиқболнинг қураман равшан,
Утмишининга боқиб, о, азиз Ватан.

5

Яддо тунининг ҳам тонги бор, ахир,
Қуфат, азобининг ҳам сунги бор, ахир.
Қачон отар экан уша тонг, дея,
Озолик чаларми яна бонг, дея

Қанча баҳодирлар кечди жонидан,
Аммо эл кечмади ҳеч иймонидан.
Билганмиш ҳоконнинг улмаган руҳи,
Қайдалар кутарди Темирбек туғи.
Уни қулга олди бахтиер алод,
Қаддини кутарди бучхайтар ҳаёт.
Қафасдан чиқкан қуш қайта қирмағай,
Нафс деб туюкка ўзин урмағай.
Порлоқ истиқболнинг қураман равшан,
Утмишининг боқиб, о, азиз Ватан.

6

Тангри оҳимизни эшитди чоғи,
Бағримизда энди эрклик чирчоғи.
Оли Мажлис унги эълон қилган дам,
Лолу ҳайрон бўлиб тулганди олам.
Наҳот темир қафас бузилган бўлса,
Қудлик занжирлари узилган бўлса?!

Афсона туюлган орзу чикди рост,
«Хайрият», дер элим қуларимизда еш!
Эзлик беш йилда не ғамларни қурдим,
Боболар қураман дамларни қурадим.
Шу қўтлуд қуларга етдим хайрият,
Истиклол қулини тутдим хайрият.
О, агар миллатим, тилимни уйлаб,
Дарду ҳасратимни мажозда қуйлаб,

Тоғдай армон билан утганимда мен,
Қандай силдиради бағрига замин?
Порлоқ истиқболнинг қураман равшан,
Утмишининг боқиб, о, азиз Ватан.

7

Челпон жонин фидо қилди бу қунга,
Питрат севиб, содиқ қолди бу қунга,
Бу қуларга Қодирли ҳам зор эди,
Ночор юрти ихтиерсиз, хор эди.
Юртим, қузғун бошининга қуйиб танда,
Ишондиним, «халқ душман» деганда?!

Қуй, дейману, эсламасдан чорам йўқ,
Жароҳатлар битмас, дилда ором йўқ.
Бу ғамларни уйлайверсам қун ботмас,
Иттирибда тун қуларга, тонг отмас.
Мақсадим шу: элим гоғил бўлмасин,
Қаро қулар зинҳор қайтиб қилмасин.
Қулга түлиб бурунлидан эиела,
Юртим олсин ўз урнини дунёда.
Озолик қуларин қурганим учун,
Бошимни кутариб юрганим учун.
Шукрона айтман тақдиримга мен,
Элим зақосига аминман, амин.
Порлоқ истиқболнинг қураман равшан,
Утмишининг боқиб, о, азиз Ватан.

ТЕМУРИЙЛАР ДАВРИ ҲАРБӢЙ МУСИҚАСИ

Кишилик жамиятининг энг қадимги давридан бошлаб очик ҳавода чалинадиган чолгуларни овда, ҳарбий юришларда, сайил, туй, байрам ва бошқа турли йиғинларда қўллаш одат тусига кирган. Жумладан, Миср тарихий ёдгорликларидан маълумки юксак қадрланган ҳарбий созандаларга қоҳинлар қаторидан урин курсатилган, ҳатто жанг майдонида созандалар ўдирилмас, балки асир олиниб, ўз касби доирасида хизмат қилишга буюрилган. Айниқса, Искандар Зулқарнайн даврида қўшинлар жипслашган ҳолда, тартиб билан юриши, душманга даҳшат солиш учун турли ҳажмдаги ногоралар, карнай ва бургулар қўлланилган. Ривоятда айтилишича, Искандар Афлотунга: «Сен шундай бир чолгу аясинки, унинг саси ўн тўрт қақирим узоқдан эшитилсин, душман юрагига гулгула ва кўрқув солсин», — дебди. Афлотунга: «Сен шундай бир чолгу аясинки, иккинчи томондаги терига таъсир қилган акс-садо натижасида «Искандар! Искандар!» — деган даҳшатли овоз чиққан эмши. Замонавий пуфлама (духовой) оркестр ижроси узоқдан эшитилганда ҳам биринчи бўлиб, асосан, катта барабанининг зарблари қўлоққа чалинади. Бунинг сабаблари юқоридagi ривоятда келтирилган чолғунинг акустика қонуниятлари асосида яратилганлигида бўлса керак. Карнай, сурнай ва турли хил ногораларни деярли ҳар бир маросим, ҳарбий юриш ҳамда йиғинларда қўллаш Хоразмшохлар даврида ҳам ривожланган.

Темур ва Темурийлар даврига келиб, маркашланган давлатнинг тузилиши, турли уруғ-элат, халқларнинг бирлаштирилиши, деҳқончиликнинг ривожланиши, шаҳарларнинг тикланиши каби бунёдкорлик ишлари Мовароуннаҳр ва Хуросонда адабиёт ҳамда санъат ривожига ҳам ижобий таъсир курсатди. Айниқса, ҳарбий юришлар натижасида турли мамлакатлардан келтирилган ҳунармандлар, олимлар, хонандаю созандалар шаҳар маданиятининг усишига катта ҳисса қўшдилар ва санойи нафиса билан қизиқувчи ёшларга ўз ҳунарларини ўргатдилар.

Амир Темур томонидан отда чопиш, кураш, найзабозлик, қиличбозлик, ёйандозлик ва бошқа ҳарбий уйин мусобақалари ҳамда куриқларнинг ҳар томонлама тақдирланиши ҳарбий музика, айниқса, очик ҳавода ижро қилинадиган пуфлама ва зарбли чолгуларнинг аҳамиятини оширди, созандаларнинг етишиб чиқишига кенг йўл очиб берди. Бундай катта тантаналар Ҳиротда, Самарқанд ва бошқа йирик шаҳарларда «тарабхона», «томошагоҳ», «сайилгоҳ» каби майдонларда ўтказилган. Томоша ёки сайил бошланишидан олдин сурнай, карнай, тобил, ногоралардан ташкил топган ғуруҳ ижросида «Оломон йнгар», «Шодиёна», «Баҳри тобил» ва шуларга ўхшаш аҳолини йиғинга қорловчи қўйлар чалинган.

Амир Темур даврида олдиндан мавжуд меҳтарлик ғуруҳлари (меҳтар-форсийча бошлик, раҳбар маъноларини билдиради) қайта тикланиб, уларнинг таркиби учдан то 15 нафар қилинганча бўлган созандани ўз сафида бирлаштирган. Меҳтарлик ғуруҳлари очик ҳавода ижро қилинадиган чолғу ижрочиларидан ташкил топган. Уларнинг вазифаси ҳарбий юришларда

кучли музикаий овоз, дабдаба ва асъаса билан душманга даҳшат солиш, лашкарларга руҳий мадад бериш, куй чалиб, халқни жанг бошланганидан, қўшиннинг қайтиб келишидан, ғалаба тантанасидан ва бошқа воқеа ҳамда тадбирлардан огоҳ этишдан иборат бўлган. Меҳтарлар ўз чолгулари имконига яраша «Аскарый», «Меҳтарый», «Илгорий», «Сарбозча», «Усмония», «Шарқия» ва бошқа қўйларни чалганлар. Меҳтар боши, меҳтар ва бошқа созандалар лавазимларига яраша маош олганлар. Темур ва темурийлар даврида ҳарбий юришларда қўлланилган чолгулар Шарқ мўйқалам усталари ишлаган миниатюра ва ёзиб қолдирилган тарихий манбаларда ўз аксини топган. Темурийларнинг машҳур сарой тарихчиси Шарафиддин Али Яздийнинг «Зафарнома» асари ва унга ишланган миниатюраларнинг бирида «Амир Темур лашкарларининг Сейистонни забт этиши», Темур лашкарлари билан сейистонликлар уртасидаги аёвсиз олишув тасвирланган. Карнайчи қалъа девори устида туриб, Темур лашкарлари руҳий мадад бергани ҳолда душман юрагига гулгула солмоқда. Карнай солдари остида лашкарлар сейистонликлар устига бостириб бормоқдалар.

«Зафарнома»даги яна бир миниатюрада эса «Амир Темурнинг Қорабоғ кофирларига қарши газавот юриши» деб номланган бўлиб, бунда Темурнинг шаҳар дарвозасидан чиқиб бораётган пайти тасвирланган. Пештоқ остида мулла кетаётганларга оқ фотиҳа бераётгани куринади. Темур отининг олдида эса қўлида думбира ушлаган бахши Соҳибқироннинг зафарли юришлари, унинг баҳодирлиги ва лашкарларнинг қаҳрамонликлари акс этган «Соҳибқирон» достонини қўйлаб бораётган бўлса ажаб эмас.

Темурийлар давридаги созандалар, чолгулар, шунингдек, ҳарб музикаси ҳақидаги маълумотларни «Бобурнома»даги миниатюрода ҳам кўриш мумкин. Бунда жанг пайти тасвирланган бўлиб, юқоридан ўнг томонда оқ отда сурнайчи, уртада туянинг икки урқачи уртасига қўш ногорани ўрнатиб олган ногорачи, орқادا оқ отда карнайнинг «Баргул» деб аталувчи турида чалаётган карнайчи акс эттирилган. Улар жон-жаҳди билан жанг қилаётган лашкарларга ўз чолгуларининг кучли овозли музикаси билан руҳий мадад бериб, душманини саросимага солаётгилар.

Қадимда машҳур саркардалардан Жалолиддин Мангуберди, Амир Темур, Мухаммад Тарагай Улугбек, Заҳириддин Мухаммад Бобур ва бошқа қўлгина баҳодирлар санойи нафисани жуда қадрлаганликлари ҳақидаги маълумотлар тарихий манбаларда келтирилади.

Соҳибқирон Темурнинг 660 йиллиги нишонланаётган шу кунларда ва Амир Темур йили деб эълон қилинган ўшбу йилда Соҳибқирон томонидан қилинган ҳар бир улуг иш унинг авлодлари учун ибратлидир.

Ботир МАТЕҚУБОВ,
Маданият ишлари вазирлиги,
ўқув-ўқувият маркази
етақчи-мутахассиси.

ЎЗЛИГИМИЗГА ҚАЙТМОҚДАМИЗ

Бозор иқтисодиёти муносабатлари даврида амалга оширилаётган иқтисодий ислохотлар ўзбекининг ўзлигини англаб етишига кенг имкониятлар яратиб бermoқда.

Иқтисодий ислохотлар ўзбекининг ўзлигини ифодаловчи анъаналар ва юксак маданиятга эга бўлган турмуш тарзининг яна қайта тикланишига кенг йўл очиб бердики, бунинг натижасида ўзбек халқида йиллар оша қўмсаб яшаган қадимий урф-одатлар яна қайта ривожлана бошлади.

Ҳозирги иқтисодий ислохотлар даврида жамиятимизнинг барча жабҳаларида, шу жумладан, аҳолига ҳуқуқий хизмат кўрсатиш соҳасида ҳам тadbиркорлик фаолияти кенг қулоқ ёймоқда.

Бизда аҳолига ҳуқуқий хизмат кўрсатиш бўйича тadbиркорлик қадим-қадимдан мавжуд. Қўҳна ўзбек элида муфтий яна мирзо қонушнусларга жамоат жойларида — бозорларида, чойхона атрофларида, қозихоналарда ва бошқа аҳоли гавжум бўлган жойларида, фуқароларга ҳуқуқий хизмат кўрсатиш учун хусусий тadbиркорлик амалиёти билан шугулланар эдилар.

Улар маълум бир ҳақ эвазига уларига ҳуқуқий масалалар бўйича ёрдам беришни сўраб мурожаат қилувчи шахсларга фатво, ҳуқуқий маслаҳатлар, ёзма ҳужжатлар, жумладан шикоят, сўров шу каби ҳужжатларни ёзиб берадилар.

Аммо бу даврга хос хусусиятлардан бири шундан иборат эдики, муфтийлар ҳозирги даврдаги адвокатлар каби суд ишларида ўз мижозининг ҳуқуқий манфаатларини ҳимоя қилиш учун тўғридан-тўғри қатнашмасдан, фақат фатво ва ҳужжатларни ёзиб бериш билан чекланиб қолар эдилар.

Қозихоналарда низолашадиган томонларнинг муфтийси шариат қоидаларини яхши билиб, тўғри фатво берадиган бўлсалар, албатта уша томон голиб чиқар эди. Демак, қўҳна ўзбек элида аҳолига ҳуқуқий хизмат кўрсатиш соҳасида муфтийлар тadbиркорлик фаолияти билан шугулланганлар ва талаб-тақлифдан келиб чиқиб, аҳолига янада яхшироқ ҳуқуқий хизмат кўрсатишга, шариат қонуларининг моҳиятини чуқурроқ англаб етишга интиланлар.

Ҳозирги иқтисодий ислохотлар даврида денгиз тўқинларидек мавж ура бошлаган тadbиркорлик адвокатлари идораларининг фаолиятига ҳам қадимий анъаналарни ўзига сингирган ҳолда кириб келмоқда.

«Тadbиркорлик тўғрисида» ги қонунга мувофиқ кимлар тadbиркорлик фаолияти билан шугулланишлари мумкин, деган масала аҳолининг диққат-марказида турган энг қизiqарли масаладир. Масалан, тadbиркорлик субъектлари деганда — бевосита ёки билвосита тadbиркорлик фаолияти билан шугулланувчи шахслар назарда тутилган. Ушбу қонунда кўрсатилганидек, Ўзбекистон Республикасининг ҳар қандай фуқароси миллати, дини, этникида ва жинсидан қатъи назар тadbиркорлик фаолияти билан шугулланишлари мумкин, агар улар суд томонидан муомалага даъватсиз деб топилмаган ёки муомала даъвати чекланмаган бўлса.

Ҳозирги кунда иқтисодий ислохотлар даври талабларига тула мувофиқ келадиган аҳолига ҳуқуқий хизмат кўрсатиш соҳасини ривожлантириш учун юристларимиз ҳуқуқий хизмат кўрсатиш соҳасида тadbиркорлик фаолиятини кенг авж олдиримоқдалар.

Адвокатура амалиётига диққат қилсангиз, кўпчилик ҳолатларда хусусий тadbиркорлик фаолияти кенг қўлланиладиганининг гувоҳи бўласиз.

«Хусусий тadbиркорлик — бу фуқаролар (алоҳида фуқаро) томонидан уларнинг таваккалчиликлари ва мулкий жавобгарликлари остида, шахсий даромад (фойда) олиш мақсадида амалда қонунчилик доирасида амалга ошириладиган тапшабўскор ҳўжалик фаолиятидир».

Хусусий тadbиркорлик юридик шахс мақомини олмадан шугулланадиган якка тартибдаги тadbиркорлик фаолиятини ҳам ўз ичига олади. Якка тadbиркорликни амалга оширишда субъект сифатида фақат фуқароларгина қатнашадилар.

Юрист-тadbиркор ҳуқуқий хизматдан фойдаланишга мўҳтож бўлган шахслар билан ҳуқуқий хизмат кўрсатиш шартномасини тузади ва ўз мижозининг манфаатларини ҳимоя қилади.

Юрист-тadbиркор ушбу шартнома орқали мижозга турли ҳуқуқий масалалар бўйича тушунтириш ишларини амалга оширади, маслаҳатлар ва йўл-йўриқлар кўрсатишдан ташқари, турли характердаги аризалар, шикоятлар ва бошқа шу каби мижознинг манфаатларига мувофиқ келадиган ҳўжатларни мижоз номидан ёзиб беради. У мижоз билан шартнома тузганлигидан қатъи назар, шартнома бўйича мустақил манфаатдор тараф сифатида тadbиркорлик фаолиятини амалга оширади. Юрист-тadbиркор хоҳлаган вақтда ушбу шартномани бекор қилишга тула ҳақли бўлади, агар мижознинг хатти-ҳаракатлари гайриқонуний бўлса ёки мижоз ўз манфаатини ўзгалар манфаатидан устун қўйган ҳолда мавжуд ҳақиқатни яшириб ёлгон кўрсатма берган бўлса, бу суд жараёнида маълум бўлиб қолса ёхуд мижознинг юрист-тadbиркорга иш бўйича тақдим қилган далилларини ашёлари юрист-тadbиркорда шубҳа уйғотса.

Фуқаролар судда ўз манфаатлари галаба қозонишини исталса, қўйидаги талабларга риоя қилишлари лозим бўлади:

- мижоз юрист-тadbиркорга ушбу иш бўйича бор ҳақиқатни тулалигича баён қилиши ва у билан ҳамкорликда иш қўриши, иш бўйича шубҳали далилларни тақдим қилмасликлари керак;
- мижознинг эътирози ёхуд талабномаси далилларга асосланган бўлиши керак;
- мижоз судда атайин нотўғри, ёлгон кўрсатма беришга керак ва ҳ. к.

Юрист-тadbиркор мижозининг манфаатлари учун қонунда кўрсатилган барча воситалардан фойдаланади, масалан ижобий ҳал қилиш учун астойдил ҳаракат қилади. У аҳолига ҳуқуқий хизмат кўрсатиш бўйича ўз тadbиркорлик фаолиятини амалга оширишда давлатимиз қонуларини яхши билиши шарт, шу билан бирга ўзига мурожаат қилувчи фуқароларнинг ички руҳий кечинмаларини ҳам ўрганиши лозим бўлади. Чунки ҳар қандай масаланинг марказида инсон руҳий кечинмалари ётади.

Иқтисодий ислохотлар даврида жамиятимизнинг барча жабҳалари ривожланишига кенг йўл очиб берилган тadbиркорликнинг илдиалари қўҳна тарихимизга бориб тақалади. Қўҳна ўзбек халқи тарихини чуқурроқ ўрганиш ҳар бир ўзбекининг бурчи бўлмоғи лозим, зеро бу ўзбекининг ўзлигини англаб етишига имконият яратиб берган бўлур эди.

Доғиёр РАҲИМОВ,
ТошДВ ҳуқуқшунослик факультети ўқитувчиси.

РУҲИЯТ ВА УНИНГ ИМКОНИЯТЛАРИ

Келажаги буюк Ўзбекистонимизнинг бутунги ижтимоий-иқтисодий шароитида ҳар бир шахсининг узига хос иқтиллари ва имкониятларини билиш ва ундан оилада, ҳаётида ва меҳнат жараёнида унумли фойдалана олишга эришиш муҳим аҳамият касб этади. Чунки, ҳар бир давлатнинг келажагини одамларнинг руҳий, индивидуал, маънавий ва интеллектуал тараққиётини намоян қилишга ва таркиб топтиришга хизмат қила олувчи давлат механизми сиз тасаввур қилиб бўлмайдди. Шу боисдан ҳам барча ривожланиш йулдан бораётган мамлакатлар қатори бизнинг Ўзбекистонимизда ҳам аҳолига ижтимоий-руҳий хизмат тизимини жорий этиш орқали ҳар бир ижтимоий шахсининг меҳнат фаолиятини муваффақиятли ташкил этишга бўлган узига хос типологик ҳусусиятлар урганишмоқда ва тегишли тадқиқот ишлари олиб боришмоқда. Шунингдек, Бухорода «Аҳолига руҳий хизмат кўрсатиш» марказининг ташкил этилганлиги фикримизнинг далилидир. Бухоро давлат университети «Рухий хизмат тажрибахонаси» базасида ташкил этилган мазкур марказ томонидан қатор меҳнат жамоаларида, оилаларда ва таълим муассасаларида ҳар бир шахсни, аynи пайтда, ишчи-ходим ёки раҳбарнинг ўз соҳаси бўйича иш фаолиятини муваффақиятли ташкил эта олишга хизмат қила олувчи руҳий имкониятларини ташхис қилиш асосида тегишли тавсиялар бера олиш дастури ишлаб чиқилди ва вилоятдаги қатор меҳнат жамоаларида тadbқиқ этилди. Шунингдек, Ўзбекистон Автомобиль транспорти давлат-ҳиссдорлик корпорациясининг махсус хати асосида вилоятдаги 64-, 25/24-сонли автокорхоналарида ва шаҳар таксомотор саройи меҳнат жамоаларида, Когон шаҳар ҳокимининг махсус хати асосида эса Когон лон маҳсулотлари меҳнат жамоасида, Когон ёғ-экстра мой заводида ва Бухоро қурилиш маҳсулотлари ишлаб чиқариш заводида ҳар бир меҳнат қилаётган илгичи-ходимнинг корхона муваффақиятига ижобий ёки салбий таъсир этиши мумкин бўлган руҳий параметрлари махсус мавзудан асосида урганилди ва шу асосда шахс саломатлиги, камолоти билан боғлиқ корхонадаги умий меҳнат самардорлигини оширишга хизмат қилувчи тавсиялар берилди.

Дастлабки тadbқиқотлар натижаси ҳар бир корхона, муассаса ва ташкилотда руҳий хизмат жорий қилиниши муқаррарлигидан, яъни ҳар бир илгичи-ходимнинг ўз ихтисослиги бўйича юқори натижаларга эришиш учун дипломдан ташқари тегишли руҳий имкониятлари куламининг етарли ёки етарли эмаслигини урганишга бўлган эҳтиёжнинг тобора ортиб бораётганлигидан далолат бермоқда. Zero, ҳар бир шахсининг бажараётган иши, ихтисоси билан боғлиқ ҳолда намоян бўлувчи руҳий имкониятлари билан ҳисоблашган ҳолда корхоналардаги меҳнат фаолиятини ташкил этиш ва бошқариш бутунги бозор иқтисодиёти шароитида муваффақиятли фаолият кўрсата олишнинг энг муҳим омилларидан бири эканлигини унутмаслигимиз керак. Фикримизнинг далили сифатида руҳий хизматнинг зарурлигини эътироф этувчи қуйидаги мисолларни эътиборингизга ҳавола этмоқчимиз:

— швед руҳшуноси Брунер йирик бир саноат жамоасида 20 фоиз ишчи-ходимларнинг жиддий асаб ва руҳий ҳасталиги туфайли ўз ихтисосига нолойиқ эканлигини аниқланган;

— Чернобиль аварияси туфайли кечган фожиа жуда катта ҳалокатларга олиб келганлиги маълум. Олимлар бу ҳақдаги ҳалокатнинг келиб чиқиш сабабларини текширганларида маълум руҳий қонуниятларга риоя қилинмаганлигини ҳам аниқладилар. Яъни, оддий қилиб айтганда, ҳар бир шахсининг дипломи ва маълумотидан

ташқари тегишли руҳий имкониятлари ва ҳиссий ҳолатлари билан етарлича ҳисоблашмаганликлари маълум бўлган. Масалан, типик флегматик ёки типик меланхолик турга мансуб шахсларни фавқулодда вазиятларда автоматика билан ишлаш жараёнига ҳеч қачон жалб қилмаслик керак. Чунки, бу хилдаги одамлар бошқа барча ҳолатларда жуда ишчан ва махсулдор фаолият кўрсатсалар-да, фавқулодда тезкорлиқни талаб қилувчи ҳолатларда эса жуда секин (флегматиклар) ёки ҳаддан ташқари ҳаяжонга тушган (меланхоликлар) ҳолда ишлайдилар. Натижада, талайгина кунгилсизликларга ва муваффақиятсизликларга дуч келадилар.

Социологларнинг ҳисоблашича, ҳозирги уртача ёш 61-65 ёшга туғри келар экан. Ҳолбуки, инсон уртача 80-100 йил умр кўриши мумкин. Бунинг дастлабки сабаби купгина меҳнат жамоаларида одамлар руҳиятидан туғри ва самарали фойдаланилмаётганлиги, яъни уларнинг ўз иқтиллорига мос бўлмаган ишларни итна билан қудуқ қазигандек қийналиб бажараётганлиги, айрим ташкилот ёки ҳужалик раҳбарларининг ниҳоятда асабийлашиб ишлатганлиги каби ҳолисаларга бориб тақалмаганми-кан?

Японияда ҳар бир ҳолдини ўзи ишлаб турган касб талабларига руҳий жиҳатдан мувофиқ келсагина мазкур ишни давом эттириши мумкинлиги қатъий қонун сифатида расмийлаштирилган. Бу тadbбир, биринчидан, шахс тараққиётини, иккинчидан эса давлат тараққиётини таъминлашда муҳим аҳамият касб этади.

Заводдан нима учун сифатсиз махсулот чиқади? Бунинг сабаби ўшуб махсулот билан ишловчи ҳодимнинг мазкур ихтисосга хос руҳий имкониятлари ва ҳиссий ҳолатларига етарли баҳо берилмаётганлигида эмасми-кин?

Америкалик таниқли руҳшунос К. Рожерс барча ишлаб чиқариш ва саноат жамоаларида тadbқиқот ўтказиб 20-30 фоизгача одамларни (ишчи ва раҳбар ҳодимларда) кучли ҳаяжонланиш ҳолати мавжудлигини ва унинг иш самаралорлигига салбий таъсир этаётганлигини аниқлаган. Шунингдек, ўшуб ҳаяжонланиш ҳолатларини ўз вақтида бартараф этиш учун ишчи ва раҳбарлар уртасида махсус руҳий муолажалар ўтказишни тавсия этган. Чунки, ҳаёт ва бизга таъсир этиб турувчи воқеа-ҳодисалар ниҳоятда мураккаблиги билан бизни тoлқитиради. Ўшуб ҳолат махсус психологик, яъни руҳий муолажалар асосида инсон вужудидан чиқариб ташланмас экан, инсон мияси ва бутун вужуди мутаъдил фаолият кўрсата олмайдди. Натижада, ҳоҳламаган ҳолда узимизни ва бировни ҳафа қилиб қўямиз, ўз ишимизга совуққонлик билан қараймиз, ижодий имкониятларимиз кулами ниҳоятда торайиб боради, илгари катта қизиқиш, ғайрат, шижоат билан бажарган ишларимизни, ниҳоятда қийналиб, асабийлашиб, сифатсиз бажарамиз ва ҳоказо.

Юқорида келтирилган мисоллардан кўриндики, ташкилот, корхона ва муассасаларда ҳар бир инсоннинг ўзи ишлаб турган ихтисосига нисбатан ва уни янада муваффақиятли давом эттира олишига нисбатан индивидуал имкониятлари куламини аниқлай олувчи, тегишли тавсиялар, кўрсатмалар бера олувчи руҳшунослар бўлиши муқаррар. Қолаверса, республика меҳнат жамоаларида руҳий хизматнинг ташкил этилиши бутунги бозор иқтисодиёти, маънавиятимиз истиқболини ўзида мужассам этган инсонни ва унинг меҳнат фаолиятини камол топтиришга қаратилган давр тақозосидир.

Ш. БАРОТОВ,
Бухоро давлат университети
докторапти.

Салоҳиддин КАРИМОВ

Гулчеҳра ҚУЛДОШЕВА

САЛОҲИД- ДИННИНГ ҚАЙТИШИ

С. КАРИМОВ МОНИ ролда.

САДРИДДИН АЙНИЙ номидаги театрнинг етакчи актёрларидан бири Салоҳиддин Каримов ҳақида куп илик сўзлар эшитардим. Айниқса, у билан узоқ йиллар саҳнадош бўлган Ўзбекистонда хизмат кўрсатган артист Мухаббат Содиқованинг: «Салоҳиддин саҳнада уйнамасди, балки яшарди», — деган сўзларини тез-тез эслаб, актёрга бўлган қизиқишим тобора ортар, у билан суҳбат қуришни, дилдаги армонларини, орзу-умидларини билишни истардим.

Гап бир жойда ётмайди, — деганлари рост шекилли артистлар орасида «Салоҳиддин театрга қайтармиш» деган сўз қўлоққа тез-тез чалинадиган бўлиб қолди. Ҳақиқатан орадан бир неча кун ўтгач, актёрни театрда учратдим. «Оллоҳга шукур, ўз масканимга қайтдим», — дилдан укинч ва ҳаяжон билан айтилган сўз юрагимни титратди.

Ҳа, 1961 йили Аҳмад Ихтиёровнинг таклифи билан бу даргоҳга келган Салоҳиддин Каримов 1984 йилгача шу даргоҳда ижод қилди. Турли спектаклларда етакчи ролларни ўйнади. Унинг ижоди гуллаган даврида яратган Саттор (М. Бобоев, «Она қалби»), Мирзо индамас (Х. Ғулом, «Тошболта ошиқ»), Олимжон (З. Фатхуллин, «Ватан ишқи»), Мажнун («Лайли ва Мажнун»), Мулан (Бедли, «Коме ва Мудан»), Аваз Утар («Ғазал ғожеаси»), Мони («Дилором»), Парвоз («Ажаб савдолар»), Антонио («Қалб хотираси»), Гани (Уйғун, «Олтин кул») образларини унутиб бўладими?!

Нима бўлди-ю, ролдан-ролга ушиб бораётган актёрнинг ҳаёти бирданига чаппасига айланди, қолди. Номатлуб сабабларга қўра Салоҳиддинни театрни тарк этишга мажбур этишди. Албатта, бунда у бегуноҳ деб айта олмаيمиз. Айбисиз Парвардигор. Санъатсиз яшашни тасаввурига сигдирга олмаган артист бутун учини ичкиликдан олмоқчи бўлди. Яхшиямки, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган санъат арбоби Аминжон Ақобиров бор экан, унинг сўзлари, маслаҳатлари жонига оро кирди. Ғам-андуҳларни унутиб, қўғирчоқ театрида иш бошлади.

— Салоҳон (унинг асл исми) ака, — дейман суҳбатимиз орасида, — катта саҳнадан сўнг, қўғирчоқ театрида ишлаш...

— Фикрингизни ўқдим, осон эмас. Лекин қўғирчоқ театри мен учун бир мактаб бўлди. Қўл, оёқ, бармоқларингиз, товушингиз му-

ҳотаб (партнёр) диққати — ҳаммасини ўз урнида ишлата билишингиз, ута сезгир, қўғирчоқ сирларини томошабинга жонли равишда етказа олишингиз лозим.

Ижодкор, ишчан одам ҳар ерда узини курсата олади. Салоҳиддин Каримов бу ерда ҳам зафар қозонди: яхши актёр сифатида тан олинди. Россия шаҳарлари бўйлаб гастролларда бўлди. Ўзбекистон қўғирчоқ театрлари анжуманларида фаол қатнашди. Ҳатто куриклардан бирида «Хужа Насриддин Бухорода» спектаклидаги масҳарабоз ва вазир роли учун рағбатлантирувчи мукофотга сазовор бўлди. Бироқ, шунда ҳам унинг қалби, «катта саҳнани кўмсаб» яшади. 1994 йилнинг декабрида унинг орзуси ушалиб, узининг сеvimли маскани — Садриддин Айний номидаги мусиқали драма ва комедия театрига қайтди. Театр жамоаси уни қучоқ очиб қарши олди.

— Армон бўлган образлар?..

— Тоҳир, Лазрт... — дейди санъаткор ички дард билан.

Яқинда режиссёр Анвар Азимов саҳналаштирган С. Костовнинг «Аёллар подшоҳлигида» драмасида актёр Божил (дублёр) образида саҳнага чиқди. Спектаклини томоша қилар эканман, саҳнада образини ижро этиш эмас, балки уша одам бўлиб яшаш лозим эканлигини чуқур англайман. Парда эпизодларида эса санъаткорнинг қўзларида ёш кўрдим. «Бу қувонч ёшлари, — дейди у. — Ахир ўн йил катта саҳнадан узилиб яшаш...»

— Аввалги мусиқали театр билан ҳозиргисининг фарқини нимада қўрапсиз?

— Биласизми, 60-70 йиллари мусиқали драмалар куп қўйиларди. Томошага ошиққан одамларнинг оқими ҳам бошқача эди. Ҳозир асарларнинг савияси баланд бўлса-да, мусиқали пьесалар йўқ. Битта-яримта учраса, яхши бастакор йўқ. Театр кейинги йилларда ижодкор ёшлар билан тўлибди. Бу яхши, албатта. Бироқ, ҳали мусиқали асарга овозлари етмайди. Биз эса 18-20 ёшли йигитлар ролини уйнай олмаимиз.

Фидойи санъаткор суҳбат чоғида ижод муаммолари ҳақида сўзлар экан, қачон бўлмасин, театрга қайтишига ишониб яшаганлигининг гувоҳи бўлдим. Иншооллоҳ, миллий қадриятларимиз, миллий урф-одатларимиз ўзимизга қайтган бир пайтда театр ўз томошабинини топишига, Салоҳиддин Каримов эса ажойиб роллари билан уларни хушнуд қилишдан умидвормиз.

Пас чу ваҳший шуд аз он дам
одамий
Кай бувад маъзур, эй Ери са-
мий.

Таржимаси:

Чунки ваҳший улди ул дам ода-
мий

Ким, нечук маъзур удур, Ери
самий.

Лисоний таржима:

Чунки, одам фарзанди Ҳақ, ка-
ломи туфайли ваҳшийга айланди.
Эй одижаноб дуст, энди уни кечи-
риб бўлмайд.

Шарҳ:

Анбиёи азом ва авлиёи киром
воситасида таблиғ ва ёълон булган
(яъни, маълум-муқаррар булган —
ТАРҲ.) Раббоний иродотга (қону-
ниятга) қарши қузғолган кимса
қандай қилиб Оллоҳ таъоло мағ-
фиратига умид қилиши мумкин?
Бундай ваҳшоният ва ғайриода-
мийликка ружу қилган кимса маъ-
зур тугилса, (Оллоҳ асрасин) ҳар
қасу ноқас исталган ожизни қатл
этиши, кунгли тусаган ёвузлик-
ларга қул уриши, турли-туман
маъсиятларни тап тортмай адо э-
тиши муқаррар. Оқибати ҳол, инсо-
ният жамоасида ҳукм сурган
осойишталик ва интизомга жид-
дий пугур етади.

Маснавий:

Лоҷарам куффорро шуд хун
мабоҳ

Ҳамчу ваҳший пешни нишобу ра-
моҳ.

Таржимаси:

Давоми. Боши утган сонда.

Булди куффор қони лобуддин
ҳалол.

Тийгу ништар унгида ваҳший
мисол

Лисоний таржима:

Ночорликдан, балки зарурат ёҳуд
шароит тақозоси ила куффорнинг
қони исканжада қолган ваҳший
ҳайвоннинг қони янглиғ ҳалол
булди, у баайни заҳарли уқ ёҳуд
найза тиги рупарасида турган дар-
рандадир.

Шарҳ:

Қони мубоҳ (яъни, заруратан
ҳалол) булган ҳайвондан мурод-
ваҳший ҳайвон каби одамзод қо-
нини туккан, қатл ва ғазабнинг
суқир отига минган ғосиблар, му-
ҳориб ва жонийлардир. Июкса,
инсониятга зарар етказмайдиган,
келишув ва аҳднома, балки итоат-
да булганлар шаръан ва ақлан қат-
лу қазолан қуллиян маҳфузди-
рлар. Ҳатто Оллоҳ муқаррам ва азиз
бир маҳлук қилиб яратган инсон-
гина эмас, балки оддий бир марқа-
б ва ҳар навъ ҳайвон юқорида қайд
этилган каби ваҳший ва зарарку-
нанда булмаган тақдирда муътабар
шаръ қонунлари тақозосига би-
ноан ҳоли ҳаётлик чоғида амн ва
омонлик доирасига дахлдордирлар.

Маснавий:

Жуфту фарзандонашон жумла
сабил.

Зонки беақланд, мардуду залил.

Таржимаси:

Жуфту авлоди эрур жумла са-
бил.

Бонси беақлдор, мардуд, залил.

Лисоний таржима:

Уларнинг завжалари (хотинла-

ри) ва авлодлари комилан ҳалолдир, зеро улар ақлсиз, мардуд ва залилдирлар.

Шарҳ:

Инсонларни қатл ва ҳароб этувчи итотдан хориждаги ёвуз кимсалардан башариёт жамиятини муҳофаза қилмоқ, кунчилиқ маъқул курган фикр асосида машруъ суратда (яъни, шариат қонунлари билан) уларни жазоламоқ ва жавобгар этмоқ, ниҳоят бу тоифадан айблар ва боаларни ҳалос айламоқ ҳалолдир.

МАСНАВИЙ:

*Боз ақл-ку? Рамид аз ақл ақл,
Кард аз ақла баҳайвонот нақл.*

Таржима:

*Ақл қайда? Ақлдан озди ақл,
Айлади ҳайвонга ақлдан нақл.*

Лисоний таржима:

Ақл қаёқда дейсиз? Ақлнинг узи ақлдан озди. Ақлдан ақл кетди. Агар унинг ақллиги чин бўлганда ҳайвонга ақлдан нақл айлармиди?

Шарҳ:

Хар нечук зот ақли қул соҳиби бўлган Ҳақ таъоло ҳазратларининг фармон ва буйруқлари доирасидан тажовуз этса, ёхуд билиб туриб, ақлан е қасддан бу доира ҳудудларини тарк этса, ҳайвон қавмига дохил бўлади. Яъни, у мартабаи олияи ақлия ва даражаи ҳалияи инсонийадан соқит бўлиб, ҳайвон мисоли бир инсони мазарратмоилга айланади.

ЭЪТИМОД КАРДАНИ ҲО-
РУТ ВА МОРУТ
БАР ИСМАТИ ХЕШ ВА
ОМИРИИ АҲЛИ
ДУНЁ ХОСТАН ВА ДАР ФИТ-
НА АФТОДАН

ҲОРУТ ВА МОРУТ НОМЛИ
ИККИ ФАРИШТАНИНГ
УЗ ИСМАТ ВА ИФФАТЛА-
РИГА ЭЪТИМОД ЭТИБ,
АҲЛИ ДУНЁГА РАЕСАТ ЭТ-
МАК ДАЪВОЛАРИ
ВА ФИТНАГА ГИРИФТОР
БЉЛГАНЛИКЛАРИ
Б А Ё Н И Д А

Маснавий:

*Ҳамчу Ҳоруту чу Морут шайх,
Аз батур хурданд захролуд тийр.*

Таржима:

Мисли Ҳорут, мисли: Морутким шайх,

Кирдан хуб тоғдилар оғули тир.

Лисоний таржима:

Ғоятда машҳур бўлган фаришталар Ҳорут ва Морут кибру гурурлари туфайлидан заҳарли уққа гирифтор бўдилар, яъни улар-

нинг такаббурлиги ўз жонларига жазо бўлди.

Шарҳ:

Қуръони каримнинг «Бақара» сурасидаги 102-оятда номлари эълатилган малаклар Ҳорут ва Морут Арш Аълодаги суюқли махлуқлардан эди. Бу икки малак ҳусусида қуйидаги ривоят машҳурдир. Икки фаришта ҳануз олами малакутда истиқомат этар эканлар, инсонларнинг баъзи ақволи номарзияларини қуриб, қамоли кибр ва гурур билан шундай дедилар: «Бизлар дунёда бўлсак эдик, бундай гайрилоийқ ҳаракатни қилмасдик...»

Бу кибру даъволари узра Ҳақ таъоло ҳазратлари уларни ер юзига юборди. Зухра исмли ҳусн-малоҳатда тенгсиз, қўрганларга фалокатнамо ва бало бўлгучи бир аёл бор эди. Икки малак бу офатангиз махлуқ ишқига асир бўлиб, унинг ҳар нечук амрига буйсунадилар. Ишрат, зино ва турли маъсият балчиғига бўлганиб, ким ва қаёқдан эканликларин ҳам батамом унутдилар. Муқаддам инсонларга таънаандоз бўлган Ҳорут ва Морут жаноби Ҳақнинг марҳаматидан мардуд, бир фалокат чоҳи ичинда маслўб ва бенаво бўдилар.

Маснавий:

Эътимод буд-шон бар қуддуси хеш,

Чист бар шер эътиמודи гови меш?

Таржима:

Эътимод қилди улар «поқмиз» дебон

Шерга говмиш эътимод этди қачон?

Лисоний таржима:

Уларнинг уз қуддусият ва таҳоратларига (яъни поқликларига, бе-нуксон ва беайб эканликларига) теран ишонч-эътимодлари бор эди. Бироқ говмишининг (ситирнинг) арслонга нечук эътимоди бўлмоғи мумкин?

Шарҳ:

Қазо — тақдир шерига нисбатан говмиш қаби мағлўб бўлган фаришта ва сойир махлуқотининг уз қудрат ва таҳоратларига эътимод этмоқлари буюк хато, шөөни уқбат ва дотий жазодир. Бинобарин, бирор кимсага нисбатан уз иқтидорига мағрур бўлмасдан, саломат, саодат ва ифбатни ҳамиша лутфи самалонийдан (илоҳий лутф) умидвор бўлиб, ана шу тариқа муродо муддаоиси ҳосил бўлсин.

Маснавий:

*Гарчи у бо шох сад чора қунад,
Шохи шохаш шири нар пора қунал.*

Таржима:

Гарчи шохи бирла юз чора қилар,

Наррашер шох-шохини пора қилар.

Лисоний таржима:

Гарчи говмиш шохи билан юз чора айлар бўлса-да, лекин эркак арслон унинг минг шохи бўлса ҳам пора-пора айлайди.

Шарҳ:

Инсон жузъий ақл ва турфа ҳайвонот уларга Яратгуччи инъом этган иқтидорлари билан узларига оид дунёвий ва уқровий ишларда юз навъ чора-тадбирни курсалар-да Оллоҳ таъоло тақдир қазосининг шери уз қудратини намоеън этган маҳалда жузъий инсоний ақл махв ва фано бўлади ва ёлғиз Раббоний қудратнинг ҳукму муқъзоси майло-нида қолади. Бинобарин, жузъий ақл соҳиби бўлган кимса, уз ақл, иқтидор ва қуддусиятига эътимод этмасдан, ҳамиша ожизлигини билиб, Ҳақ таъоло ҳазратларининг марҳаматига истинод айлайди.

Маснавий:

*Бар заифиғи гиёҳ он боди тунд,
Раҳм кард, эй дил, ту аз қувват малунд.*

Таржима:

Бир гиёҳга раҳм этар бул бодни кур,

Эй қунгул, сен қувватингдан лоф ур.

Лисоний таржима:

Ғоятда тунд ва қавий бўлган бод — шамол гиёҳнинг табиий заифлиги боисидан унга раҳм айлади, сен, эй қунгул, уз қудратинг ҳусусида лоф ур! (Байтнинг аслида маълони ҳазратлари қунгулга хитоб қилганларида «малунд», яъни «лоф ур», ёхуд «суйла» маъносига ақин сўзни қўллаганлар. Мушорих О. Пошшо «мундидан» феълига изоҳ берар эканлар, бу сўзини ҳам «суйламоқ», «алжимоқ» маънолари борлигини қайд этганлар).

Шарҳ:

Табиат — Оллоҳнинг қудрат қули яратган буюк муъжиза. Унинг бағрида кечаётган ҳодисалар илоҳий низоми маҳсули бўлиб, ҳеч бир унсур бошқа бир жузънинг ҳаётига даҳлат этмайди. Бу буюк низоми фақат Яратгунинг фармони олиясига тобеъдир. Уни бузиб-тузгучи ҳам қудрати Раббонийнинг узи-дир. Байти шарифда қузатишган ҳодиса инсон учун беҳад ибратлидир. Қарангки, қудрати билан денгизларни уз урнидан қўзғатувчи, улкан даракхлар ва биноларни тағ-туби билан қупорғувчи тунд шамол оддий, заъиф майсаларга шафқат ва мурувват кўрсатади. Табиатда бениҳоя қудратли қучлар сафида бағоят ожиз унсурлар ҳам мулк-қулдир. Юқорида қайд этилган илоҳий низоми бу ҳодисалар бир-бири устидан мустабилларча ҳукмронлик урнатишига изн бермайди. Низоми Раббинг иродаси илҳида. Низоми Ҳақнинг назари доирасида. Шундай экан, юқоридаги байт шарҳида айтилганидек,

ақли жузь соҳиби булган инсоннинг уз қудрат кули, тенгсиз қуввати ҳақидаги хом ҳаёллари пучдир.

Маснавий:

*Тешаро эанбуҳи шох дарахт
Кай ҳарос ояд, бибурад лахт-лахт.*

Таржимаси:

Қанча сершоҳ бўлмасин дову дарахт.

Теша қурқмас, қилгай они лахт-лахт.

Лисоний таржима:

Ёғоч ёхуд дарахт шохларининг қасратидан тешага ҳеч қандай ҳавф етмайди. Биласе, теша дарахт шохларини парча-парча айлайди.

Шарҳ:

Инсон зотининг қасрати, яъни қупилги, ёхуд алоҳида бир соҳиб-қудрат зот жорий этган тартиб-қавоиддан Хулои таъолонинг қазо тешасига ҳавф ёки заифлик етмайди. Асло. Яратган Оллоҳ борлиқдаги жамийки махлуқотни уз ҳикмати — асбоби қасираси билан махв ва фано айлайди.

Маснавий:

*Лек, бар барга нагуяд хешро,
Жуз, ки бар неше нагуяд нешро.*

Таржимаси:

Лек, ҳатто барга уздан суйла-мас.

Нишга нишдан суйламакни уйла-мас.

Лисоний таржима:

Оддий ва заиф бир япроққа узининг бетимсол қудрати ҳақида лоф урмайди. Оддий ва заиф бир япроқ у ёқда турсин, ҳатто узининг кескир лами ҳуусида чопқир ва синмас бошқа бир нишга сир бермайди, узининг беомон тиги билан даҳшат солмайди.

Шарҳ:

Оллоҳнинг тақдирига нисбатан заковат ва қудрати даъвосини қилганлар уз ожизлигини англасалар, қудрати илоҳий қошида ҳасдек нечиз эканликларини ҳис қилсалар раҳмат ва саодатга ноил бўлгусидирлар.

Маснавий:

Шуъларо аз анбуҳи ҳезум чи ғам.

Кай рамад қассоб аз ҳайли ғам.

Таржимаси:

*Ут утиннинг қасратидан ғам емас,
Қурқса қассоб подалан қассоб емас.*

Лисоний таржима:

Олов шуъласи ёхуд ут утиннинг нечоғли мул эканидан ғам емайди. Утин ҳар қанча қуп бўлмасин олов «еб» юборади. Инчунин; қассоб ҳар нечук жонлиқ тудасидан ҳайик-майди.

Шарҳ:

Бу нуктада гап илоҳий қаҳр ҳақида бормоқда: «Қаҳҳор» сифатли Оллоҳ учун ҳар қандай қуч е

нарсанинг мул-қуллиги ҳеч нарсани англамайди. Илоҳий қудрат қошида азаматлар ожиз, қудратлар забун, қувватлар хордир. Шунингдек, инсонлар жамоаси ҳам Оллоҳ салтанати фуқароларидирким, бу салтанат қулларининг исени ҳам, ибодати ҳам Оллоҳ шукҳига ҳас-чалик таъсир етолмайди. «Ва ҳува ала қулли шайъин қодийр» ояти қаримасида буюрилганидек «У (Оллоҳ) ҳар нарсага қодирдир».

Маснавий:

*Пеш маъний чист суврат,
бас забун,*

Чархро маънияш медорад ни-гун.

Таржимаси:

*Маъни наздида сувар не, бас,
забун,*

Чархни маъниси тутгайдир ни-гун.

Лисоний таржима:

Маънонинг наздида сувратнинг қиммати нечоғлиқ? Ҳеч. У ғоятда

*Он Фарийдунӣ жаҳони маънавий,
Бас бувал бурҳони зоташ «Маснавий».
Ман чӣ гуям васфи он олийҷаноб,
Нест Пайгамбар, вале дорад Китоб.*

Абдурахмон ЖОМИЙ

آن فریدون جهان معنوی
بس بود برهان ذاتش مستوی
من چه گویم وصف آن عالی جاست
نیست بنغیر ولی دار کتب

забундир. Одатда чархнинг бош қисми — бошгои айланиши воситасида ип йигирилади, яъни, чархнинг бош қисми — унинг маъно моҳияти бўлиб, у бутун чархни ҳаракатга келтиради.

Шарҳ:

Ақл суврати унинг асарлари бўлиб, моддий сувратлардир. Қазойи илоҳий эса, жисман ва маънан кузга қуринамасдир. Маънининг ёнида сувар ва моддиёт зил ҳаёл каби бесубот бўлгани боисидан исбот талаб қилмасдир. Масалан, самовий жисмларга ҳаракатлари билан жисман иллат келтирган қуринамас маъни ва қудрати илоҳийдир. Агар сен оқил бўлсанг асл ҳақиқат бўлган маънидан ҳолий ва орий қолма!

Маснавий:

*Ту қиёс аз чархи дулобий бигир,
Гардишаш аз кист? Аз ақли ма-шиир.*

Таржимаси:

*Сен чигир ё чархдан олгил қиёс,
Гардиши недан? Ақлдандир, хо-лос.*

Лисоний таржима:

Сен чархга назар сол ва ундан қиёс ол. Хуш, унинг мунтазам бу ҳаракати недан? Ким туфайли? Оламларни уз қудрат ва қуввати Раббонийси билан яратган ақли қуддандир.

Шарҳ:

Ақл ва идрокдан орий булган ажромӣ самовийяннинг давру ҳаракатларига назар солгин-да, қудрати Раббониядан ҳайратда қол. Зеро, у қудрат ва ҳикмати Хуло мавжуд бўлмаса, самовий жисмларнинг бу қадар сувар ва интизом билан қарасн ва даврони мумкин эмасдир.

Маснавий:

Гардиши ин қолаби ҳамчу сипар,

*Ҳаст аз руҳи мусаттар, эй писар.
Таржимаси:*

Ул Фарийдунӣ маъно дунёсига,
«Маснавий» бурҳондир асли зотига.
Не дей ул олийҷаноб васфига, бас,
Бор Китоби, лек Пайгамбар емас.

Абдурахмон ЖОМИЙ

Айни қалқондек баданнинг

гардиши,
Эй утил, пинҳона бир руҳнинг иши.

Лисоний таржима:

Қалқон каби инсон бадани қопининг гардиши яширин руҳдандир, эй фарзандим!

Шарҳ:

Инсон зоти айрича бир олам бўлиб, самовий жисмлар илоҳий амр воситасида нечун ҳаракат қилса, маънавий руҳнинг фаизи туфайли бадан ҳаракат қилади. Борди-ю инсон маънавий руҳдан мосуво бўлса, яъни айрилса, бадан лошга айланиб, ҳаракатсиз қолади. Бу исбот лозим бўлмаган очиқ ҳақиқатдир.

Маснавий:

*Гардиш ин бод аз маъний уст.
Ҳамчу тархе к-он асири оби жуст.*

Таржимаси:
Боднинг гардишидир маънисидан,
Мисли чархким айланур сув

измидан.

Лисоний таржима:
Бу рўзгор гардиши ва ҳаракати жаноби Худонинг ҳикмати ва маънисидандир. У бир чарх каби ирмоқ сувидан ҳаракатланар ва аини шу сувга асирдир.

Шарҳ:
Махлуқнинг кифоят этгулик ҳаракати учун жаноби Ҳақ сувратан кулга қуринмас бир қудратли асбоби яратиб ҳар бир нарсани эҳе айлади (яъни, тирилтирди, ҳаракатга келтирди). Бинобарин, ҳар бир ҳаракатда маъни ва фармони самодани бордир. Оқил инсоннинг суврати ичинда (яъни, ботинида) ҳақиқати ошкора бўлади.

Маснавий:
Жарру мадду дахлу харжи ин
нафас,
Аз кй бошад, жуз зи жони
пурҳавас.

Таржимаси:
Пурҳавас жондан булак кимнинг иши,
Бу нафаснинг танда тинсиз
гардиши.

Лисоний таржима:
Бу нафаснинг жарру модди (чуқурлиги ва узунлиги), дуҳули ва ҳуружи (кириши ва чиқиши) ҳавасга тулик жондан узга кимнинг иши? Тандаги жондан узга ким нафасни ҳаракатга солади?

Шарҳ:
Рўх соҳиби булган махлуқотнинг ҳаёти, анбиеси зийшон ва авлиеи киримонинг ҳаётбахш нафаслари, жумла кавну маконнинг ҳаракати Яратгувчининг маънавий амр-фармони тувфайли вуҷудга келади. Бу буюк ва тенгсиз ихтиродир. Ҳақ таоло ҳазратлари ҳар бир махлуқотнинг ҳаракати ва анвойи аҳволи учун қўшади асбобни яратди. Масалан, ер қураида булган унсурлардан бир миқдори қуёш ҳарорати тувфайли ҳавога сингиб, булут ва ёмғирга айланади. Жоҳиллар ва мункирлар ёмғирнинг вужуду нузулини мухтасаран зоҳирий сабаблар воситасида билса, оқил ва ориф, аввало, сувнинг қуёш каби қўлаб сабаблари ила вужудга келиши, шундан сўнг ернинг тирилиши (эҳеи арз) учун ёмғирнинг ҳосил қилинишини Ҳақ таолодан деб иймон келтиради. Бу ҳақиқат муваззаҳ (кенг) суратда англашилиши учун яна бир мисол келтириб утамир: Бир камолотга етишган котиб ҳаёлангиз калами воситасида қўлаб марварид ва дури ақикни қозғоғ узра акс эттиради. Жоҳил ва ёш бола котибнинг бармоқлари ва ҳомасига

таажжуб назари билан боқади. Оқил ва ориф эса бармоқ ва қаламга эмас, котибнинг гайриоддий ва маънавий ақл-заковатига қиркан назар этадилар. Аҳдосил, ҳаёт ва ҳаракат қуринмас рўх ва маънидан бунёдга келади.

Маснавий:
Гоҳ «жийм» аш мекунад гаҳ
«ҳо»ю «дол»,
Гоҳ «сулҳ» аш мекунад гоҳ
«жидол».

Таржимаси:
Гоҳ «жийм» қилгайдир у,
гоҳ «ҳо»ю «дол»,
Гоҳ «сулҳ» қилгайдир у гоҳи
«жидол».

Лисоний таржимаси:
Рўх ва Раббоний амр нафс (жонни) баъзан «жийм», баъзан «ҳо», баъзан «дол», баъзан «сулҳ» ва баъзан «жидол» айлайди.

Шарҳ:
«Исро» сурасининг 85-оятти қаримасидан («Қулдир рўху мин амри Роббий...» Таржимаси: «Рўхнинг моҳиятини Парвардигорим биледи», — дегин) аён бўладики, инсонни ҳақиқатда ҳаракатга келтирган ва тирилтирган нафса аини моддий эмас, балки рўх ва жаноб Раббулибоднинг амру марҳаматидир. Байти шарифдаги ҳарфлар келсак биринчи мисрадаги уч ҳарф баробар («жаҳд») қалб маъносига далолат қилади. Инсон рўх ва раббоний амрга қарши улароқ баъзан инкор ва жангу жадалга юз боради, баъзан Ҳақ лутфи билан иймон келтириб, сулҳу салоҳ истаиди. Мазкур «Ҳарфи муқаттаъ» хусусида шайх ақбар Мухйиддин Арабий (қодаса сирруҳус соми) «Футуҳоти Маккия»да буюрадилар: «жийм» — олами шаҳодат ва жабарут; «ҳо» — олами ғайб; «дол» — олами мулк ва жабарутга далолат этади. Бинобарин, маънавий рўх, яъни Раббоний амр инсонга гоҳ олами шаҳодат ва жабарут, гоҳ олами ғайб, гоҳ олами мулк ва жабарутнинг асрорини аён айлайди.

Маснавий:
Гоҳ аминаш мебарад, гоҳе ясор,
Гоҳ гулистон мекунад гоҳеи хор.

Таржимаси:
Гоҳи уннга, гоҳи сулга элтадир,
Гоҳ гулистон, гоҳида хор этадир.

Лисоний таржима:
Маънавий рўх нафси (жонни) баъзан унг томонга, баъзан сул томонга бошлайди. Гоҳ гулистон этса, гоҳ тиканзор айлайди.

Шарҳ:
Маънавият уз ҳикмати билан баъзи инсонларни муваффақ (яъни тугри йул еҳуд ҳидоятга ноил айлайди) баъзисини гайри-

муваффақ (яъни, эгри йул ва залолатга солади), баъзисини гулистон каби муътабар ва баъзисини хор каби ҳақийр ва беасар айлайди. Бу тағйирот инсонлар жамоасида воқеъ бўлгани каби баъзи алоҳида шахсда ҳам зуҳур этиши мумкин; бир инсон баъзан гузал хатти-ҳаракатлар қилса, гоҳ журм ва гуноҳга журъат этади.

Маснавий:
Ҳамчунон ин бодро Яздони мо,
Карда бад бар Од ҳамчун аждаҳо.
таржимаси:
Инчунин, ул бодни Қодир Ху-
до,

Қилди Од қавмига мисли аждаҳо.

Лисоний таржима:
Шунингдек, Оллоҳимиз ул шамолни Од қавми учун аждаҳо каби айламиндир.

Шарҳ:
Аслида латофатбахш ва ҳаётафзо булган шамол Қаҳҳори Мутлақнинг фармони билан ажлаҳога айланиб, уларни паришон қилди.

Маснавий:
Боз ҳам он бодро бар муъминон,
Карда бад сулҳу марооту амон.
Таржимаси:
Айлади ул бодни муслимлар
учун

Ҳам омонлик, ҳам рноят
бус-бутун.

Лисоний таржима:
Яна ушал шамолни Ҳақ таоло муъминлар учун омонлик, осойишталик ва фаровонлик рамзи айлади.

Шарҳ:
Од қавмини саросар ҳалок ва тор-мор этган шамол, муминларга зарар келтирмайди; худди шунингдек, шамолларга мушобих булган (ухшаган) қаломлар баъзи одамларни ҳалок, баъзиларини масъуд ва бебоб айлайди.

ОД ҚАВМИ ТАРИХИ

Оллоҳ субҳонаҳу ва таоло залолат сари юз тутаётган Од қавмини ҳидоятга бошлаш учун Ҳуд алайҳиссаломни улар ичидан танлаб, уз қавмига пайгамбар бўлишини ирода этди.

Од қавми гавдали ва жисмонан бақувват қишлар булиб, Аҳкоф деган жойда, ҳозирги Яман билан Уммон урталигида яшаб ўтишган. Бу қавм елгиз Аллоҳгагина ибодат қилиш урнига Сало, Самуд, Ҳабо аталмиш бутларга сиғинишни одат қилиб олишганди. Худ алайҳиссалом уз қавминини фақат Аллоҳгагина сиғинишга даъват эта бошлади. Бу ҳақда Қуръони каримда бундай дейилган: Ва ила Один аҳаҳум Худан. Қола

яқавмиёбудулоҳа ма лакум мин ил аҳин гоируху Афала таттакуви. («Суратул Аърофи», 65). Од қавмига уз биродарлари Худни пайгамбар қилиб юбордик. У айтди: «—Эй, қавмим! Оллоҳагина ибодат қилингиз! Сизлар учун ундан узга бирон илоҳ йўқдир. Унинг азобидан қурқмайсизларми?» («Аъроф» сураси, 65-оят). Иуддан ашданган қавм эса, улар и синаётган бутлар Оллоҳнинг шериклари ва улар Оллоҳ ҳузурида бизга шафоотчи бўладилар, деган тасаввурда эдилар. Худ алайҳиссалом уларни такрор ва такрор ёлғиз Оллоҳагина синаишига даъват этишига қарамай, улар уз ботил эътиқодларида давом этаверадилар. Худни камситиш, таҳқирлаш, гоҳида эса ёлғончи ва ақли заиф дейиш даражасигача бориб етдилар. Худ алайҳиссалом эса, узига нисбатан қилинаётган муомалаларнинг барчасига сабр қилар, «менда бундай сифатлар йўқ, мен Оллоҳнинг ёлғизи ҳамда сизларга панду насихат қилувчиман, холос», деб жавоб қайтарардилар.

Уз қавмини ҳидоятга бошлаш ниятида уларга узларидан илтиш утган Нуҳ алайҳиссалом қавмининг сарқашлиғи туфайли улар бошига тушган туфон балосини эслатиб, оғоҳлантирар, фарзандлари, боғу роғлари, ширин сувлари, соғлом-бақувват жисмлари Парвардигор томонидан уларга берилган неъмат эканлигини уқтирар, яратган зот амрига итоат қилишликка чорлар эдилар. Қалбига залозат муҳри босилган Од қавми, ҳусусан, уларнинг қабили бошлиқлари Худ алайҳиссаломга: «Бизнинг бутларимиз сенга зарар етказибди. Сенинг бошинг айланиб қолганга ухшайди, беҳуда гапларни куп гапирясан», — деб бутун қавмини унга буйсунмасликка чақирарди. Уз ота-боболари синаиши келаётган бутларни асло тарк этмасликларини эслатиб, Худга қарата: «Эй Худ! Оллоҳ томонидан азоб бўлади, деб бизни қўрқитма! Қани ўша азобларингизни келтир. Лекин биз бутларимизни сира тарк этмаймиз!» — деб қатъий туриб олдилар. Шундан сунг Оллоҳ таъоло уч йил мобайнида ёмғир егдирмай, қурғоқчиликни ирода этди. Бу уларга булажак қаттиқ азобнинг дебачаси, уларни оғоҳлантириш эди. Худ алайҳиссалом ушбу фурсатни ганимат билиб, яна уз қавмини Оллоҳга тавба тазарру қилиб, ибодат этишга, агар шундай қилинсагина Оллоҳ таъоло қурғоқчилик балосидан омон сақлашлигини уларга эслатиб. Бу сафар ҳам Од қавми уз билганидан қолмай иш кураверди. Худ алайҳиссалом уз қавмининг иймон келтиришидан умидини узгач, узига иймон келтирган му-

минлар билан бирга қолган қавмларни тарк этиб, Макка сари равона бўлдилар. У ерда маълум вақт ҳаёт кечиргач вафот етдилар. Хуш, Од қавмининг тақдири нима бўлди? Ҳидоятга юрмаган бутун бир қавм Оллоҳнинг қаттиқ азобиға учради. Оллоҳ таъоло уларнинг устига етти кечаю саккиз кундуз давомида совуқ шамолни юборди. Уларнинг барчаси ҳалок бўлиб, жусаслари ер юзининг турли жойларига сочилиб кетди. Бу ҳақда Қуръони Каримнинг қуйидаги оятлари нозил бўлди: Фаанжайнаҳу валаззайна маъаху бирохмагин минна ва қатаъна дабироллазийна каззабув биятигна ва ма канув муъминийн («Суратул аърофи», 72). Бас, унга (Худга) ва у билан бирга бўлган (мумин) зотларга Уз раҳмат-марҳаматимиз билан нажот бердик ва бизнинг оятларимизни ёлгон деган кимсаларнинг дусларини қирқдик (ҳалок қилдик). Улар муъмин эмас эдилар («Аъроф» сураси, 72-оят). Ва аммо Олун фауҳликув бирийҳин сарсарин атиятин. Саххароҳа алайҳим саба лайалин ва саманията аййамин, Хусуван фатарол қовма фийҳа саръа. Кааннаҳум аъжазу нахлин ховиятин («Суратул ҳааққоти» 6, 7). Энди Од (қабиласи)га келсак, бас, улар бир даҳшатли, қутурган бурон билан ҳалок қилиндилар. У (буронни Оллоҳ) уларнинг устига пайдар-пай етти кеча ва саккиз кундуз ҳоким қилиб қўйдик, энди у жойдаги қавмни худди чириб — ичи бушаб қолган хурмо дархатининг танасидек, қулаб ҳалок бўлиб етганларини қурурсиз («Ал Ҳааққо» сураси, 6-7 оятлар):

«Пайгамбарлар қиссаси» китобидан.)

Маснавий:
Гуфт алмаъний «Хуваллоҳ»
шайхи дин,
Баҳри маъниҳой Раббул Оламийн.

таржимаси:
Раббул Олам маънисин
уммониким
Шайхи дин айтди «Хуваллоҳ»
маънисин.

Лисоний таржима:
Оламлар Парвардигори маъноларининг уммони бўлган Шайхи дин (маъний) «У Оллоҳдир» деди.

Шарҳ:
Самадоний ҳикмат ва маърифат уммони бўлган Шайхи дин (маъний)нинг «У Оллоҳдир» деманинг маъноси моддий асбоблар бўлмай, балки Раббоний фалдан ибтидо топган ва батамом Ҳақ нафаси бўлган Руҳи файёз демакдир. Юқоридаги байтлар шарҳида айтилгани каби жаноби Ҳақ ҳазрат Одам учун («Ва нафхат руҳий мин руҳий», яъни, «Одамга руҳидан нафас (дам) бердим, яъни дам ур-

дим», деб буюрмишдир. Ҳақ таъоло ҳазратлари зоҳир қузи билан ошкор бўлмайди, ёлғиз унинг осорлари (белгилари) намоён бўлади. Масалан, инсоний руҳ ҳам қузга қуринмасдир, аммо ҳаракат ва ҳаёт арасида булган баданнинг осори қуринади.

Байти шарифда қайд этилган «Шайхи дин» (дин ёхуд маъни шайхи) ким? Баъзилар Садриддин Қунавий ҳазратларига ишорат қилинган, десалар, баъзилар шайхи акбар (буюк шайх) жаноб Муҳийиддин Арабийга имо қилинган, дейдилар. Ҳақиқатини Оллоҳ билади. Фақат юқорида зикр қилинган «хуруфи муқаттаъ» «Футуҳоти Маккия»да зикр қилинишни инобатга олиб ва ҳазрати шайхи акбарнинг олами тугган маънавий шуҳрати, илмий азамати ҳамда байтда ишорат булган «шайх» табирига биноан эҳтимолки Мавлоно ҳазратлари буюк шайх жаноб Муҳийиддин Арабийни назарда тутган бўлсалар.

ИЗОҲ:

Муҳийиддин ибн Арабий — (1165-1240). Буюм Ислом файласуфи. Бу буюк зотнинг номи ва мероси атрофидаги баҳслар бутунга қадар шиддат билан давом этмоқда. Мусулмон уламоларигина эмас, бутун Шарқ ва Ғарб мутафаккирлари эътиборини узига қаратган ва «аш шайх ал акбар» (буюк шайх) мақоми билан ақллари ларзага солган зотни мусулмон уқувчиларимиз

«Шайтони лаин ҳйлалари» китоб-часи орқали билади.

Фаранг тадқиқотчилари Д. Грил, Ш. А. Жилис, М. Холкевич, инглиз ва американо тадқиқотчилар Р. Остин, У. Читтик, М. Селза кабиларнинг ибн Арабий фалсафаси ҳақидаги изланишлари бирмунча машхур. Буюк Британияда 1877 йилдан «Мухйиддин ибн Арабий» жамияти фаолият юргизти. Жамиятнинг мақсади буюк шайх ғояларини Ғарбга ейтиш. Файласуфнинг «Фусус ал ҳикам» китоби ҳар бир тариқат аҳлининг дастуруламали вазиқасини утайди.

Маснавий:

Жумла атбоқу замини осмон,
Ҳамчу хошоке дар он баҳри равон.

Таржимаси:

Ҳам замини осмон, жумла табақ
Ул равон уммонда ҳасдир бироқ.
Лисоний таржима:
Замин ва осмон табақларининг
барчаси ул равон уммонда ҳас-
хашак кажбидир.

Шарҳ:

«Баҳри равон», яъни юзгувчи уммондан мақсад олий уммони маънийдирки, ҳаммаша ҳаракатда ва бир илоҳий низоми доирасида-дир. Коинот эса ул Уммон маънида (яъни, маъно уммонида) бир хашак баайни, у нечук ирода этар бўлса, коинот унсурлари итоат этмакка мажбурдирлар. Оқил зот ул маънининг Қуръони азиймуш шаънида келган аҳкоми жалйиласи (қудратли ҳукмлари) асосида ҳаракат қилиб, уммон пуртаналаридан

эмин ва саломат бўлади. Шундай қилиб абадий суратда омонлик ва саодат касб этади.

Маснавий:

Ҳамлаҳову рақси хошок андар об,

Ҳам зи об омад ба вақти изти-
роб.

Таржимаси:

Ҳас-хашакнинг сувда рақсу
ҳамласи
Сувдан эрди айни шиддатла палла-
си.

Лисоний таржима:

Ҳас-хашакнинг сувдаги ҳамла-
лари ва рақси сувнинг шиддатли
ҳаракати ва эзтироки туфайлидир.

Шарҳ:

Зоҳиран ва молдатан ҳаракатда
бўлган ҳар бир жисмнинг маъна-
вий ҳаёти борлигини таъкидлаш-
дан мақсад бошқа бир ҳақиқати
маънавийни исбот этиш учундир.
Бу сир кейинги байтда ошкор
бўлади.

Маснавий:

Чунки, сокин хоҳише кард аз
маро,

Суи соҳил афканад хошоқро.

Таржимаси:

Чунки, сокинликни истар
судан у,
Сувда айлар соҳилига рубару.

Лисоний таржима:

Чунки, дарё ҳас-хашакни инод
ва жидоллан (қайгу ва шиддатдан)
осуда этмак истаиди ва соҳил то-
монга улуктиради.

Шарҳ:

Қудрат ва ҳикмати Раббониййа
мақбул бир инсонни дунёнинг жа-
фо ва изосидан халос айламакни
ирода қилса, уни мавти табиий
(табиий улим) ва ёхуд мавти маъна-
вий (маънавий улим) воситасида
воқелик дарёси, жаҳони носутдан
(жисмоний оламдан) олами лоҳут-
га (руҳоний оламга) йўллаиди.

Маснавий:

Чун кашад аз соҳилаш дар
мавж гоҳ,

Он кунад бо у, ки сар-сар бо
гнэх.

Таржимаси:

Тортадир соҳилдин они
мавлжлари,

Тотганидек бод гнэхнинг
баргларин.

Лисоний таржима:

Чунки, дарё соҳилда мавж ва
талотум маҳалида хашакни уз
каърига чуқтирмакни истаиди, Сар-
сари бод бир гнэх ёхуд япрокни
тортқилагани каби.

Шарҳ:

Қудрати Раббониййа бир инсон-
нинг сукунатини ирода қилса, ю-
қоридаги байтда зикр қилингани-
дек, мавти табиий (табиий улим)
ёхуд мавти маънавий (маънавий
улим) воситасида улугвор воқелик
бўлган бу дунёдан маҳрум этади ва
биласе, ул одамни турли дунёвий

ҳодисалар ила имтиҳон ва нотавон
этмоқни ирода этса, ул ҳолда уни
ёғру дунёга келтириб, сар-сари бод
бир гнэх ё япроқни қандай ҳара-
катта солса ва музтар айласа, худди
шундай қудрати Раббониййа воқе-
лик шамоллари билан ҳаракатта
солади, бесукун айлайди, баъзан
масрур, гоҳи маҳзун этади.

Маснавий:

Ин ҳадис охир надорад боз рон,
Жонби Ҳоруту Морут, эй жа-
вон.

Таржимаси:

Бул ҳадиснинг сунгги йуқ,
улим маним,

Қиссаи Ҳоруту Морутлек қад-
дим.

Лисоний таржима:

Бу каломнинг ниҳояси йўқдир,
бинобарин, Ҳорут ва Морут қисса-
сиа тақрор юз бур! Эй еш уғлон,
эй улим!

«Жавон» (уғлон) таъбиридан мақ-
сад Мавлоноий Румий (қоддаса
сирруҳус сомий)нинг маънавий
маҳдуми бўлган Мавлоно Ҳо-
муддин Чалабий бўлса керак.

Бақии «Қиссаи Ҳорут ва Мо-
рут» ва николи укубати эшон ҳам
дар дунё ба чоҳи Бобил

(Ҳорут ва Морут қиссасининг
давоми, уларнинг дунёда азоб-уқу-
батга гирифтор бўлганлари ва Бо-
бил чоҳига ташланганликлари ҳу-
сусида)

Маснавий:

Чун гуноҳу фисқи халқони жа-
хон

Мешудий бар ҳар ду равшан
он замон.

Таржимаси:

Чунки, дунё халқларин ёзугла-
ри

Будди ошкоро малакларга бари.

Лисоний таржима:

Чунки, дунё халқларидан содир
бўлган барча фисқ-фасод ва гуноҳ
амаллар ул икки фариштага ошкор
бўлди. (Байти шарифнинг маъно-
си унинг сарлавҳасида зикр этил-
гандир).

Маснавий:

Даст хойидан гирифтанди зи
хашм,

Лек, айби худ наданди ба чашм.

Таржимаси:

Чайнаб илкин ул малоник
қахридан,

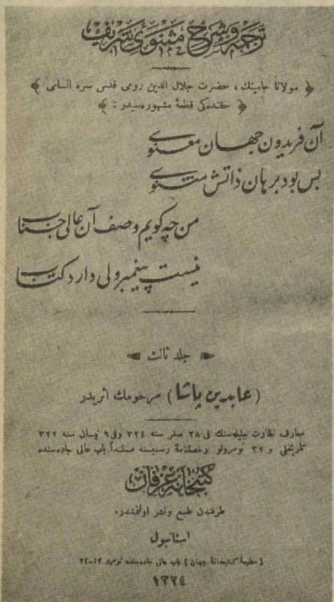
Қурмас эрди заррача уз айби-
дан.

Лисоний таржима:

Икки фаришта газабдан қўдла-
рини чайнадилар, лекин уз айб-
ларини куз ила қурмас эдилар.

Шарҳ:

Қалонанинг қул ва қузлари
йўқдир. Улар латиф жисм соҳиба-
ри бўлиб, бошқа бир хилкатда
яратилгандирлар. Фақат инсонлар
газаб ва таъжублари замонида қў-
ларини чайнашлари маълумдир.
Мазкур икки малакнинг таъжуб ва

газабини инсонга таъсирли бир тарзда таъриф этмоқ учун «қул чайнамоқ ва куз билан қурмоқ» таъбироти истеъмоли этилди.

Хорут ва Морут ўз айбларини қуролмаганликлари ва дунёда солид этган бир неча қусурлари, журм ва ҳатога гирифтор бўлган инсонларнинг саломатлигини истаб жаноб Арҳамар Роҳимийнга дуо қилмаганликлари, аксинча бани башар ҳаққига таъна ва дашном этганликлари учун мутакаббир ва охир-оқибат жазога мустаҳқ бўлдилар.

Маснавий:

Хеш бин чун аз касе журме

бидил,

Оташе дар вай зи дузах шуд паидил.

Таржимаси:

Кимса гар бир кимсанинг

айбин кураар,

Ул жаҳаннам утига юзин бурар.

Лисоний таржима:

Худбин ва худпараст бир кимса узганинг айбини қилдирса, жаҳаннам утига рўпара бўлади.

Шарҳ:

Сувратан муттақий, ҳақиқатда худбин ва бемаъни бўлган баъзи кимсалар ўз журмларин қурмайдилар, балки узганинг жузъий бир хатосидан «тоғ» ясайдилар. Оллоҳ таборақ ва таъолога ошқона сизинган бир кимсага нисбатан исен ва фасод айни гуноҳи азиймдир. Бундай кимсаларга дузах олови муқаррар.

Маснавий:

Оташи таъбат агар гамгин кунад,

Сузиш аз амри малики дин кунад.

Таржимаси:

Таъбинг ути гар сени гамгин

қилар,

Бул оловни подшоҳи дин қилар

Лисоний таржима:

Эй инсон! Агар таъбинг олови сени гамгин ва муқаддар айласа, унинг сузиш ва ҳарорати дин шоҳи бўлган Ҳақ таъоло ҳазратларининг амридандир.

Шарҳ:

...«Эй гамга гирифтор инсон! Таъбинг гамгин ва нолон этар эса, гумон этмагилки, сени гирен ва нолон этган таъбинг ҳадду зотида қандайдир қудрат мавжуддир. Таъб ҳам соъир махлуқот каби қудрати Раббонийнинг бир аломати бўлиб, Яздон (Оллоҳ) фармонига тобеъ ва Ҳаққа ромдир. Оқил буланг, ҳамиша мусаббиби (сабаби) Кул бўлган Оллоҳ таъоло ҳазратларига робти қалб билан, марҳаматидан умидвор бўлган ҳолда илтижо қил ҳамда анбиёлар, алаҳхусус, сиймой фахри олам, саййидимиз Мухаммад мустафо саллоллоҳу алайҳи вассалламга иқтидо эт. Бу айтилганлардан сабабларни тарк

айламак мумкин экан-да, деган хулосага келмаслик керак, зеро бу ҳол шариятга мувофиқ эмас. Асбобни тарк айламоқ айни ҳаром ва оғир макруҳиятга элтгувчи йўлдир. Ушбу байти шарифда диққат қилмоқ лозим бўлган нукта — қувват ва иқтидор асбоб ичинда бўлмай, асбобнинг истеъмолини инсонларга фарз қилган жаноби Кирдикордадир (яъни, Оллоҳдир). Фикримизни далиллаш учун икки мисол келтирамиз: бир одам иккинчи бир одамни тош билан урди, деб тасаввур қилайлик. Мазруб, (яъни зарб еган одам) бу зарбни тош отган одамдан қуради-ми, тошнинг узиданми? Эҳуд бир кимсага салақа қилинди, дейлик. Фақир ўз ташаккурини кимга изҳор қилади? Ақчагами? Ақчани бергангами? Агар жинни ё аҳмоқ бўлмаса, зарбни тошдан эмас, тошни отгандан билади; шукрини эса, ақча ҳада этган кимсага қилади. Алҳосил, асбобга таважжуҳ этмоқдан, убудият (бандалик) ва ташаккуримизни ҳақиқий мусоббиб бўлган жаноби Рабби иззатга арз айламоқдан айримасин. Омин.

Маснавий:

Оташи таъбат агар шоди диҳад,
Андар у шоди малики дин ниҳад.

Таржимаси:

Таъбинг ути гар сени шодмон

этар,

Бул олов ҳам молики диндан

этар.

Лисоний таржима:

Агар таъбинг олови сени шодмон ва масрур этар бўлса, бу ҳол ҳам дин Подшоҳи, яъни Оллоҳ таъоло туфайлидир.

Шарҳ:

Юқорида тафсил бўлганидек, гаму шодлик ва турфа-туман дунё

аҳволоти жаноби Моликул Мулк ҳазратларининг қудрат дарёларидан зуҳур этади ва тақдор ушшад дарега қайтади. Бинобарин, инсон ҳар қачон ўзида қадар ва ҳузрни ҳис этса, билсинки қусур этгандир, демакки, қусурининг афви ва қадарининг дафъи учун истиффорда давом этсин, қудрати етгунга қадар садақа қилсин ва хайрли амалларни қил ва ҳуб адо айлсин.

Маснавий:

Чунки ғам биний ту истиффор кун,

Ғам ба амри Холиқ омад, кор кун.

Таржимаси:

Ғам етар бўлса тазарру айлагил,

Ғам Худодан келмагини англагил.

Лисоний таржима:

Агар бошини ғам-қайғу тушса, истиффор айла, тазарру қил, зеро ғам Оллоҳ таъло ҳазратларининг амри билан содир бўлади. Ғамдан ҳалос бўлмоқ учун шаръий ва мақбул амалларни ихтиёр қилгил ҳамда ижро этгил.

Шарҳ:

Ғам ва қадар Оллоҳнинг амри билан зуҳур этади. Бинобарин, ғамнинг дафъи Оллоҳ розилиғини топмоқ билан амалга ошади, яъни истиффорнинг давомийлиги, инсоннинг иқтидорига яраша садақа қилмоғи ва хайрли амалларни рўебга чиқармоғи билан боғлиқ. Истиффор келтириб, садақотлар ва хайрли ишларни амалга оширган кимсалар бу йўлда мутасил давом этсалар Оллоҳ иродати билан номақбул ишлардан нафрат этмакка одат қиладилар. Оллоҳ насиб этсин.

Маснавий:

Чун бихоҳад айни ғам шоди шавад,

Айни банди пой озоди шавад.

Таржимаси:

Истаса Ҳақ айни ғам шодлик бўлур,

Бандиларга айни озодлик бўлур.

Лисоний таржима:

Оллоҳ таъоло ҳазратлари ирода қилса, айни ғам шодликка айланади ва банди бўлганларга озодлик насиб этади.

Шарҳ:

Қолири Мутлақ ҳазратларининг ҳикмат ва қудрати Раббонийаси ҳадсиз ва поёнсиз уммондир. Тарихан ва таҷрибатан ориф бўлганларга маълумдурки, ғам ва қайғуга сабаб бўлган аҳвол Раббоний иродага тааллуқидир ва мазкур ҳолининг хайриятга томон эврилиши ҳам Оллоҳ измидадир. Шунга қура, инсон ҳар доим Қодири Мутлақ ҳазратларига сидқи дилдан иқтидори етгунча ибодат

қилсин, хайрли амалларни вужудга келтирмоқ учун ҳиммат этсин, токи Ҳақ изни билан ноили тараққий ва соҳибӣ саодати ному-таноҳий бўлсин.

Маснавий:

Боду хоку обу оташ — банддаанд,

Бо ману ту мурда — бо Ҳақ зиндаанд.

Таржимаси:

Боду тупроқ, сув ва оташ бандадир,

Мену сенга мурда — Ҳаққа зиндладир.

Лисоний таржима:

Шамол тупроқ, сув ва олов Ҳақ таъоло ҳазратларига банд. Иккимизнинг назаримизда улар жонсиз, яъни уликдирлар, аммо Худонинг даргоҳида улар тирик ва барҳаёт.

Шарҳ:

Улган одамнинг ҳолини ўзгартириб бўлмаганидек, шамол, тупроқ, сув ва олов каби соир ҷамодот беиктидор бўлиб, барчаси Оллоҳ таъоло ҳазратлари томонидан уларнинг хилқатларига қайси йўсинда амр бўлса, уша йўсинда ҳаракат этадилар. Аммо уларнинг табиатларида кузатилган адам (йўқлик)нинг тайири мену сенга ва бошқа маҳлуқлар учун имкони йўқ ҳол эса-да Қолир Мутлақ бўлган Оллоҳ учун бундай эмас. Уларнинг барча-барчаси Ҳақ таъолога тобеъ.

Маснавий:

Пеши Ҳақ оташ ҳамиша дар қием,

Ҳамчу ошиқ рузу шаб бежон мулом.

Таржимаси:

Ҳақ ҳузуринда олов доим қием,

Мисли ошиқ туну кун бежон мулом.

Лисоний таржима:

Ҳақ таъоло ҳазратларининг ҳузуринда олов доимо қиемдир (яъни, тирикдир). У ошиқ каби кечаю кундуз жонсизлар ва ёҳуд ошиқ каби доимо жон талошди.

Шарҳ:

Ҳақ таъоло оловнинг табиати-га синдирган хосса: олов доимо қиемда ёҳуд ҳаракатда бўлиб, Оллоҳ ҳукмини ижро этади. Олов қиемининг таъбири шундай шарҳланиши мумкин: ўз зиммасига бир амр ёҳуд ирода олиб, уни бажарётган кимсалар қамоли итот билан оёқда турганлари каби олов ҳам Яраттувчининг амру фармони адо этиб, кечаю кундуз бир бенаво ошиқ мисоли қамоли таслимиятдан бежон бўлади.

Маснавий:

Санг бар оҳан зани берун жаҳад,

Ҳам ба амри Ҳақ қадам берун ниҳад.

Таржимаси:

Ут чиқар урсанг темирни тош билан,

Ҳақ ирода айлаган бардош билан.

Лисоний таржима:

Тошни темирга ургудек бўлсанг, ут-учкун чиқади ва Оллоҳ амри билан темирдан қочгандек улоқиб тушади.

Шарҳ:

Ҳақмоқтошни темирга уриб, учкун сачраганига гувоҳ бўлган инсон бу ҳолини ўз ҳаракатидан ҳосил бўлди, деб гумон қилади ва гофил қолади. Олов чиқармоқ хосиятини тош ва темирга Сониби Мутлақ ҳазратлари баҳш этганини билмайди. Ёлғиз ҳоҳил одам бу ҳақиқатни унутиб, модлапараст ва зоҳирпайваст бўлади.

Маснавий:

Оҳану санги ҳаво бар ҳам мазан,

К-ин ду мезоянд ҳамчу марду зан.

Таржимаси:

Урма нафс темир ва тошин ҳеч қачон бир-бирига, бу — зинодир, гап тамом.

Лисоний таржима:

Ҳою ҳаваснинг тош ва темирини бир-бирига урма, зеро бу иккиси зинокор эркак ва аёлдек тугурлар.

Шарҳ:

Нафсни темирга, ҳавою ҳавасни тошга ташбиҳ қилиб, бюурларки, нафси аммора ва орзу ҳавасни бирлаштира. Зеро, зинокор эркак ва аёлнинг қушилишидан тугилган боладек, нафс ва ҳавонинг қовушшидан ғоятда даҳшатли ҳодисалар содир бўлади. Нафс ва ҳавонинг бу издиёвжи (яъни, никоҳи) ғайри машруъ (шариатга ҳилоф) ва норова бўлганидан улардан зуҳур этган кайфият доимо дилини кемирувчи, ҳамиша зулмкор ва ёзуғлар маконидир.

Маснавий:

Сангу оҳан худ сабаб омад, ва-лек,

Ту ба болотар нигар, эй марди нек.

Таржимаси:

Бир сабабдир тош ва темирдан бағ,

Сен баледрокқа назар сол, яхши зот.

Лисоний таржима:

Тош ва темир учкун-аланганини рўебга чиқишига бир сабабдир, ҳолос. Яъни, темир ва тошнинг ўзаро туқиниши туфайли олов дунёга келди. Бу икки ҷамод (аше) алангани тутирди. Икки сабаб ва бир оқибат. Сен эса, эй яхши одам, пастга, майда-чуйдаларга эмас, юксакларга назар ташла.

Шарх:

Ерут дунёда инсон туфайли зу-хур этакдан жамийки ёмонлик ва фаноликлар учун нафсу ҳаво бир юзаки ёхуд зоҳирий асбоб (сабаблар), оддий бир воситадир, холос. Бу ижтимоънинг, яъни нафсу ҳаво бирикунинг ҳақиқий сабабига юксак бир нуктадан, дурбинлик ила нигоҳ ташла! Нафс ва ҳавонинг қушилноғидан фаноликлар зуҳур этса, маълуминг булсинки, бошқа қусурларинг боиси ҳам сендаги нафс ва ҳаво-нинг бирикунидандир. Сен фа-кат бу жуфтга бир маъҳарсан, яъни, икки ҳодиса бирлашган нуктасан. Ушбу ҳол сенинг бахт-сизлигинг ва изтиробингга сабаб бўлади. Ҳақиқатда, ҳар бир амру амал жаноб Кирдикорга қайт-усидир. Шунинг учун ҳеч қачон ақлан ё феълан Раббоний ирода-дан ва илоҳий амрлардан юз бур-ма. Акс ҳолда сен ҳалоқат ёқаси-дасан...

Маснавий:

*К-ин сабабро он сабаб оворд пеш,
Бесабаб қай шуд сабаб ҳаргиз зи хеш.*

Таржимаси:

*Бул сабабини ул сабаб келтир-гуси,
Бесабаб қай бир сабаб келмиш узи?*

Лисоний таржима:

Бу сабаб зоҳирийдир. Уни ҳа-қиқий сабаб дунёга келтирди. Са-баб суварий, яъни юзаки, зоҳи-рий сабаб ҳақиқий сабабсиз у-зидан юзага чиқмайди.

Шарх:

Ушбу байтда ҳам бир нозик фикр яширингандир: ёлғиз асбоб раббоний иродага вобаста, унинг жамийки оқибати самалоний амр-га омухта. Баъзи зоҳирбинлар ҳар нарса бир зоҳир сабаб туфайли майдонга келиб, намоён бўлади, деб даъво қиладилар. Байти ша-риф бундай мудтаъийларга зим-нан дейди: Ҳа, ҳар бир нарса са-баб билан майдонга келади. Чун-ки сабабини сабаб истайди. Зоҳи-рий сабабларнинг ҳақиқий сабаб-сиз вужудга келиши мумкин эмас. Ҳақиқий сабаб эса Вожи-бул Вужуднинг ҳикмати болига-силан зоҳир этади. Бу ҳақиқатни инкор этиб булмайди.

Маснавий:

*В-ин сабабхо к-анбиёро раҳбаранд,
Он сабабхо з-ин сабабхо бартаранд.*

Таржимаси:

*Ул сабабларким набийлар нақшидир.
Ул сабаблар бул сабабдин яхшидир.*

Лисоний таржима:

Ул сабаблар анбиён азом алайҳи-

муссалоту вассаломга раҳбар бул-дилар. Ушса сабаблар бу сабаблар-дан (яъни, зоҳирий-суварий сабаб-лардан) ҳам олий ва ҳам юксак-дир.

Шарх:

Анбиёи зийшон алайҳимусса-лом ҳазратлари ҳақиқий сабаблар-га восил бўлиб, ҳамиша ва ҳар қачон Раббоний иродот ижроси учун сабот билан ҳаракат қилиш-лари туфайли улуг файзга ноил бўдилар. Шул сабабдан ул ҳаз-ратлар зоҳирий сабабларни узла-ридаги рисолати қувваи ботина билан дарк этардилар.

Маснавий:

Ин сабабро он сабаб омил ку-над.

Боз гоҳе бекбару отил кунад.

Таржима:

Бул сабабини ул сабаб омил этар,

Гоҳи маътал, гоҳида ботил этар.

Лисоний таржима:

Зоҳирий сабабини ботиний са-баб омил этади, баъзида ҳақиқий сабаб зоҳирий сабабини самарасиз айтади.

Шарх:

Ҳақиқий асбоб зоҳирий асбоб-ни ҳаракатга солади, баъзан эса ботил ва самарасиз қилади. Ма-салан, бир табиби ҳозиқ хастанин-г аҳволотиға мос равишда, яъни зоҳирий сабабга ҳақиқий сабаб мувофиқ келадиган даражада таш-хис қўйса, хаста Оллоҳ изни би-лан шифо топади, акс ҳолда бе-тоблик шиддат касб этмоғи шуб-ҳасиз.

Маснавий:

Ин сабабро маҳрам омад ақл-хо,

В-он сабабро рост маҳрам ан-бие.

Таржимаси:

*Бул сабабга маҳрам улди ақл-лар,
Ул сабабга рост маҳрам на-бийлар.*

Лисоний таржима:

Зоҳирий сабаб ақл ва тафак-курга маҳрам бўлиб, ошқора тус олди, ул, яъни рост ва ҳақиқий сабаб анбиён зийшон ҳузурлари-да маҳрам ва маълум.

Шарх:

Зоҳирий ақл соҳиби ошқора бир қайфиятда бўлиб, маъкур қайфият зуҳуроти сабабининг та-факкури ва ҳақиқатини унутиб, хатога юз тутди. Анбиён зий-шон алайҳимуссалом эса, суварий сабабларга бир назар ташлаб, зу-ҳуроти сабабини ҳақиқатдан то-падилар ва бу ҳақиқат билан зо-ҳирий сабабга боғланмоқни фарз ва муктазо деб биладилар.

Маснавий:

*Ин сабаб чи? Бад бу тоғи гу
«расан».*

Андарин чи ин расан омад ба-фан?

Таржимаси:

*Гар сабабини десалар форсий —
«расан»
Не сабаблар бу «расан»ни этди
фан.*

Лисоний таржима:

Аслида араб лафзи булган «са-баб» форсийда не дейилур деб сурасалар «расан» (яъни, «ип») деб жавоб бер. Хуш, бу «расан» («ип») не сабабларга кура фан булди.

Шарх:

Араб лугатида «сабаб» деб қуд-қудан сув олғувчи иппа айтила-ди. Форс тилида бу «расан»дир. Дунени қудуққа ташбиҳ қилиб, буюрадиларки, бу дунё қудугиға суварий сабаб Раббоний санъат-дир. Демак, дунё қудугининг их-тирочис Оллоҳ таъолодир. Би-нобарин, сабаб лозим бўлса, му-саббих (сабабчи) лизомдир. Яъни, Худойи таъоло.

Маснавий:

Гардиши чарха расанро иллат ас,

Чаргагардонро надидан зиллат ас.

Таржимаси:

*Чарх гардиши расаннинг илла-ти,
Чархчини курмаслик одам
зиллати.*

Лисоний таржима:

Чархнинг (чигирик) айланиши ип туфайли, яъни ипнинг илла-тидандир, аммо, чархчи ёхуд «ча-рхагардон»ни курмаслик хато ва зиллат.

Шарх:

Баъзан воқелик сабабларни юза-га келтиради. Аммо ушса аҳвол ва асбобни майдонга келтирган Ра-ббоний қудрат ва ботин самалоний ҳикматни курмаслик ё ан-ламаслик айни балоҳат ва маҳз ҳамоқат.

Давоми бор.

Мушорих Обиддин НОШИНО,
Мутаржим Аскар МАҲКАМ.

ОЙБЕКНИНГ «СОФ ЛИРИКА»СИ

30-йиллар ўзбек шеърини буйча олиб борилган тадқиқотлар моҳиятида икки йўналиш бўлиб қўлинади. Биринчиси, ижтимоий руҳ устувор таҳлил бўлса, иккинчиси бадиий руҳ устувор таҳлил. Ижтимоий таҳлил 80-йилларнинг охириларигача давом қилди, десак, бадиий таҳлил 90-йиллардан бошланди, дейиш мумкин. Аслида, бундай классификация ҳам шартли бўлиб, таҳлилда ижтимоий тарз ҳукмрон даврларда асарнинг бадиияти билан, бадиий санъатлар салмоғи билан қизиқилган. Айни пайтда, бугун санъатнинг бош мезони — унинг бадииятига эътибор берилмаётган бир паллада асарнинг социал қиммати бутунлай унутилмаётгани йўқ. «Унда нима учун ўзгарди?» деган ҳақовот тўғилиди. Гап даражада. Илгари таълиқ остида таҳлилда асарнинг ижтимоий, гоёвий унсурларининг топи оғир келган эса, энди айрим тадқиқотларда асар бадиияти биринчи планга чиқмоқда.

Аср боши адабий таҳлил тарихига назар таштаймиз: «Айн» узининг «Ўзбек шоирлари. Чўлпон» деб номланган мақоласида «Бу кунги ўзбек адабий тили шубҳасиз Чўлпон тилидир. Бутун адабий ёшиқ унинг тилини бирор уртак тонийдир. Унга тақдир қилади. Чўлпон бунинг учун тақдир этиларлиқ, мактонарлиқдир» дея бадиий асарнинг энг муҳим жиҳатларидан — тили билан ҳисоблаётганига қарамай, шоирни ҳаёларастликда, фикрни раъмларга урашликда, киноялиқда айблайди. Аслида, булар шеърини тутиб турғувчи устунлардан. Афтидан, адабиётшунос ҳаммасидан хабардор ҳукмрон мафкуранинг зугуми таъсирида асл адабиёт содиқ қолмолаган. Ойбекнинг жавоби эса айнан санъатни ижтимоийлаштиришга қарши руҳда жарағлайди: Чўлпон «яратган бадиий намуналар уқилиди, воз кечилмайди». Қўринадикан, санъатга турли позициялардан туриб қараш худди аср сўнгтида — бутун кечаётганидек аср бошида ҳам бўлган. Бироқ асардан социал маъно қидириш нафақат тузум, партия ёки мафкуранинг иши, балки аввало, одамзот табиятида ҳаммаша, ҳамма даврларда яшаган, яшаётган ва яшайжақ гоёларастликнинг юзага чиқишидир. Яъни, совет мафкуриси адабиётга ижтимоий руҳни тарбиялаб, улғайтирди ҳолос. Уни тутиб берган эса инсониятнинг ўзи эди.

Чўлпон бошлаб берган ва Ойбек давом эттириб, «Айн» каби санъатни вугъларлаштирувчилик ҳужумидан химоя этишга уринган шеърини «Айн» ва Усмонхонлар ёқлаган ижтимоий поэзияга нисбатан шартли равишда «соф лирика» дейиш мум-

кин. «Соф лирика»да кўнгилнинг туйғу ва кечинмаси муҳим саналса, ижтимоий лирика совет йўқсуллари-нинг қараш ва гоёларини билрамчи ҳисоблади. XX аср ўзбек адабий таҳлилда «Айн»ча поэзиянинг ўрни сезиларли. Сотти Ҳўсайн, Абдурахмон Саъдий, Ҳомил Ёқубов сингари-ларнинг талай мақола ва китоблари-да санъаткордан санъат асари, бадиий гузаллиқ эмас, аввало ижтимоий мақсад аниқлиги, социалистик гоё тарғиби каби талаблар исталди. Чўнончи, Ҳомил Ёқубов фикри-ча, Ойбек «туйғулар доираси»да қо-либ кетиб, «уни қўршаган тевакар-атрофдаги ҳолисалар мазмунини, объектив ҳақиқатни қамраб ол-майди». Олим Ойбекнинг сентимен-тал ва символик шоир Чўлпондан таъсирланганлиқда айблайди. Ойбек индивидуализмини танқид қилиб, бу «халқ турмуши ичига кенг қўлоқ отиш»га халақит беради, дейди. «Санъатга субъективистик, эстетча-сига қараш»ни кескин қоралайди. Кейинги авлод адабиётшунослари-нинг ишида эса санъатнинг социал қирғоғидан бадиият соҳили томон силжиш қўзга ташланади. Бахтиёр Назаров, Наим Қаримов, Озод Шарафидинов, Иброҳим Гафуров каби мунаққидларнинг Ойбек ижодида ба-ғишланган асарларида шоирнинг «соф лирика»си устида тўхталашлар мавжуд. Аммо асосий эътибор баъ-зан ихтиёрий, баъзан ихтиёрсиз ра-вишда, барибир ижтимоий руҳ синг-дирилган, шоирнинг қўрашган «ли-рик мен»и мана-ман деб турган шеър-ларига қаратилаверган. Ойбек лири-касининг мағзи ҳам кўпична ва, асо-сан, шундай шеърлардан қидирилади. «Ойбек 20-йилларнинг ўрта-ларидан адабиётнинг жамият олдиди-ги вазифасини, адабиётнинг ҳаёт билан чамбарчас боғлиқ бўлган идеологик қўрол эканлигини ва у халқ ғам-қувончини, замон руҳини акс этти-риш лозимлигини тушуниб ега бош-лади... Шоир жамиятнинг фаол граж-дан сингари ўз тузумининг, ўз син-фининг қарашларини мустақамлаш учун толмай қўрашмоғи, қўрашлар-нинг энг олдинги сафида бўлмоғи лозим», деб ёзади адабиётшунос олим Бахтиёр Назаров. Аслида, фикрларнинг айримлари, чўнончи, шоир жамиятнинг фаол граждани бўлишию асарлари қўччиликнинг пошдик ва қайтисини, замон руҳини акс эттириши кераклиги бутун ҳам айталиди. Бироқ бундай ижтимоий муаммолар санъатнинг ўзатини таъ-кил этмайди ва этмаслиги заруриги-да энди ҳамфикрлар ағачагина. Ҳў-лас, 20-йилларнинг ўрталарида ўзбек адабиётшунослиги ва танқидчилиги-да социологик оқимнинг тўғилиши

(Ҳомил Ёқубов) ижобий ҳол эди. Ле-кин унинг қолган йўналишларни то-бора сиқиб чиқаришга урунишию бу ҳаракатдаги муваффақияти санъат-да, уни тушунишда бир ёқламалликка олиб келди. 90-йилларга келиб эса исканжалар парчаланди. Таҳлил им-кониятлари кенгайди. Адабий мерос қайта тадқиқ этилмоқда. Чўнончи, Чўлпоннинг ҳаёти ва ижодиётига ба-ғишланган ҳаракатлар узининг даст-лабки ютуқларига эришди. Айни та-рздаги ишлар Ойбек шеърини, умум-ан, бутун фаолияти устида ҳам олиб борилмоқда. Адабиётшунос олимлар Умарали Норматов, Наим Қаримов-ларнинг кейинги чиқишлари даъво-миз далилидир. Бироқ бадиий асарга баҳо беришда ҳалигача тарихийлик, назариявийлик, ижтимоийлик каби принциптар етакчилик қилмоқда. Ал-батта, бундай ёндошши ҳам ўз ўрни-да керак. Лекин санъаткорнинг дара-жаси бари-бир у яратган бадиий ола-млар, гузалчиликлар, кашфийлар сал-моғи билан ўлчанади-ку! Қани шун-дай тадқиқотлар? Эҳтимол, «соф ли-рика» ҳақидаги тадқиқот муайян тайёргарлиқни, фурсатни талаб қи-лар. Ахир 20-30-йилларда узини бир қўрасатиб, сунг собиқ совет адабиёти майдонидан бадага этилган «соф санъат» тушунчасига қўниқши бир-дан бўлмас. Шу маънода ўзбек таҳ-лилчилиги ҳозир шартли равишда «соф санъат» деб аталувчи, моҳия-тан инсон кўнгилни хилма-хил ша-қилларда, ранго-ранг бўёқларда шаф-қатсизларча тадқиқ этувчи тамойил-нинг янги босқичи ибтидосида ту-рибди, дейиш мумкин.

Изланган, мўлҳаҳада этилган са-йин Ойбек «соф лирика»сининг яна-да ўзгачароқ қирралари кашф этили-ши мумкин, албатта. Ва уларнинг ҳаммаси Инсон атрофида айланади. Эътиборни тортуқли бошқа жиҳат — Ойбекнинг шундай руҳ синг-дирилган шеърлари бор-йўзи йигирма-уттиз чоғли бўлиб, булар шоирнинг «санъат санъат учун» позициясига мойил» (Ҳомил Ёқубов) бўлиб юр-ган кезлари (ёки шунинг таъсирида кейинроқ) яратилган. Ҳомил Ёқубов Ойбек ижодидаги айнан шу йўна-лишни қатъиян қоралайди.

Гоёнинг атрофида тўғилган асар-лар қаровсиз, боқувчисиз қолди. Ле-кин гоёлардан узок бир ерда — о-воқда — кўнгилда тўғилиб, кўнгилда яшайдиган бир қанча шеърлар ёзиш-га улгургани учун ҳам Ойбек нафа-қат ўзбек, балки (агар таржимасини қўйилтатса) жаҳон символистик шеърининг зафардаст вакиллари-дан бўлиб қолаверадди.

Яқолат

(ҲИКОЯ)

Абдусалом фил суяги рангидоғи «Жигули» сини уйи олдида зарб билан тухташиб, босиб-босиб сигнал чалди. Биринчи қаватда япйайдиганларнинг гашига тегадиган бу товуш унинг нечоғлик кайфи хуш эканлигидан дарак берарди. Командировкадан қайтганда ёки бирор ишда ошиғи олчи бўлганда бериладиган сигнални эшитган хотини айвондан муралаб, Абдусаломнинг ишораси билан пастга югуриб тушарди. Олатдагидай хотини келиб машинадаги нарсаларни уйга олиб чиққунча Абдусалом ситарета чекади. Кузлари жомулиб кетадиган даражада хумор билан ситарета тортар, икки лаби уртасидан ҳалқа-ҳалқа бўлиб чиқаётган тутунларни ёш боладай завқланиб ҳавога пуфларди.

Охири тутуннинг оғирлигидан обкашлек эгилиб бораётган хотинининг орқасидан учинчи қаватга кутарилар экан, мамнун илжайди, пепнонасидаги тер дончаларини курсаткич бармоғи билан сидириб, қўлини хотинининг елкасига артиб «чаққон-чаққон» деб чўяди.

Тутунларни йулакка тапплаб ошхонага бепарво кириб кетган хотинидан эисаси қотган Абдусалом меҳмонхонанинг уртасида қаққайиб турди-да, бурчакдаги тошпойнага қаради. Буйдор, елкади, тим қоча сўчлари иссиқ ҳавода намланиб бошига ёпишган, тўйган қўзидай тикмачок, хумо қўли елкасига қўнган шаҳзода мисоли гердайиб турган аксини қўриб юраги уйнаб кетди. Аввал тилла зарҳалли қўзойнакни бурнининг учига илиб, тошпойнага узоқ тикилди. Кейин қўриниши бироз соддалашиб қолгандай, тантанаворлик сунаётгандай туюлиб, қўзойнакни яна бурун эгарига қўндирди.

— Ҳай, буюкча чик, — деди хотинига муҳим воқеа эсига тушиб қолган одамдай овозини қўтариб. — Сен одамларга ухшаб мени бир яхшилаб табрикла.

Нима учун табриклашни билолмай турган, елкасидан келадиган ушқоқина хотинини енига имлаб, бўйини бироз эгиб, «уп-уп», деди тиржайиб.

— Жа, совуқсан-да, — гап отди Абдусалом лабини эрининг энгаига билинар-билинимас тегишб қоридорга чиқиб кетаётган хотинининг орқасидан, — ҳатто ўпишнйям удасидан чиқолмайсан. Айтмоқчи, салафан қолпаги гўштни олиб қуй, бузилиб қолмасин!

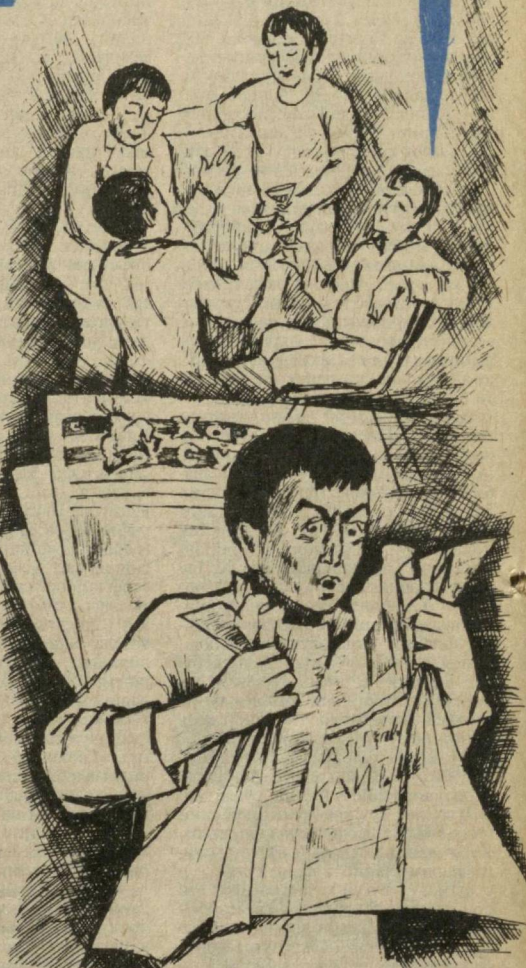
— Шунча гўштни нима қиламиз, домда гўшт сақлаб бўлмаса, музхона тилиб етибди.

— Нима ортиқчани? Теккин гўшт тешиб чиқмайди. Ҳаммасини пишир! Бугун яйрайдиган кун. Эртага мукофотланганлар рўйхати чиқади. Бутундан эътиборан лауреатнинг хотини-сан. Сенинг «хизматларинг» ҳам бор, аҳмоқ! Агар нодонлик қилмаганингда мен уч ой бунчалик ич-этимни емаган бўлардим. Барибир олдим-ку!

— Мен сизга нима қилдим, қилигингизга яраша-да! Азбарой жонимдан тўйганимдан бошлитингизга учрашувдим... — Ҳа, мен емон-а, яна эсимга солдинг, паразит, — Абдусалом югуриб ошхонага чиқди ва чой дамлаётган хотинини стулга қоптоқдай итқитиб, унинг теппасига муштини тўтиб келди.

— Яхшики, мукофотни оладиган бўлдим, агар беришмаганд биласанми сени нима қилардим, — хотинининг иягига муштини тираб унинг бошини кўтарди, — қўзинга қўлимни тикиб олардим.

Абдусаломнинг тинчи бундан ярим йил аввал бузилган эди. У бу йилги давлат мукофотини олиш учун ҳаракат бошлади. Агар ўзи елиб-югурмаса ким унинг номзодини курсатарди? Бошлққча учраб «Мени мукофотта тавсия этинг»

дея олмаса. Ишхонадаги бошқа ходимларни йулга солай деса, бу даргоҳга ундан аввал келиб, хизмат қилиб қуйганлар бор. Қасдига бориб, ишхонада уаққилмаган одами ҳам қолмаган... Яхшии, уйлади у, гапнинг исини чиқармай, бошқа номзодлардан аввал бегона ташкилотларни ишга солмоқ керак. Улар бўшлаб берса, узимизники қўллаб-қувватлайди, мажбур бўлади. Биринчи ҳужжатни Шорасул тўғрилаб берди. У анчадан буён бир идоранинг бошлиғи. Абдусаломнинг ақин дусту, мукофот комиссиясининг аъзоларидан бири эди. Идорада доимо костюмни елкасига тапплаб юрадиган, юқоридагилар олдида етти букилиб ер упадиган Шорасулнинг утган йили дўпписи гижимланай деб қолганда Абдусаломнинг самарқандлик ақаси қўлини чўзиб юборган эди.

Шорасулнинг тавсия хатини олиб Абдусалом вилоятларга командировкага қатнай бошлади. У вилоятларга узини алломи жаҳон курастиб, марказдаги ташкилотлар уни мукофотга тавсия этаётганини, жори аъзолари орасида дўстлари қўлигини гап орасида қистириб қўяр, бундай хайрли ишдан четда қолмаслик ҳаракатига тушиб қолган давралдаги биродарлариға сиполик билан миннатдорчилик билдирилди.

У командировкадан икки ташкилот тавсияномасини ўқидириб, бир нусхасини мукофот хайъатига, иккинчисини уз ишхонасига элтиб берди. Тўртта ташкилот Абдусалом Шокировни мукофотга тавсия қилгандан кейин директор нима ҳам қила олар эди. Охири Абдусаломнинг ўзи ёзган ўн саҳифали мақтов қўғозини бошлққ энсаси қотиб ўқиб чиқди-да, қўл қўйиб берди.

Ҳужжатлар уз жойига эсон-омон топширилган куни Шорасул уни чин юракдан табриклади, мукофотни албатта олиб беришга ваъда қилди.

— Гап пулида эмас, Шорасул ака, — деди Абдусалом кўнгли эриб. — Мен истасам бир кунда топанман пулини, гап обрўла! Бизнинг шу лауреатлардан қаеримиз ҳам? Биз олмасак ким олади?! Ундан кейинги воқеалар Абдусаломнинг оромини ўтирлади. Мукофот хайъати биринчи бор тушланган кўнлик Шорасул хунук хабар олиб келди. Номзодлар муҳокама қилинаётган чоғи Абдусалом Шокировка навбат келганда жори аъзоларидан бири у ҳақда танқидий фикр билдириб, ёзган нарсалариям, ўзи ҳам мукофотга аризмайди, дебди. Айниқса, хотини ишхонасига ўнинг устидан шикоят қилиб келганини айтганда, жори аъзолари иккинчилиб қўлибди.

Шорасул миҳла ўтиргандай, сағичиб ўриндан туриб кетибди ва дустини ҳимоя қилибди. Унга шунчалки қўп фазилатлар ёпиштирибдики, агар уларни битта-биттадан одамларга улашса, бу фазилатларга эга булган киши узини танимай қўлиши мумкин экан.

Яхши гап топи тарози посангисини босолмаганидай, ёмон гаплар посангини лайлак қилиб юборди. Ҳар қалай, навбатдаги куриқскача жамоатчилик фикрини қутлиш ва яна сурштириб куриш шарти билан Абдусалом номи дастлабки рўйхатда қўлдорилди.

Уша маълум хабар тарқалгандан буён уч ой ўтди. Чипқоннинг олдини олиш учун Абдусалом яна командировкаларга жўнади, барча таниш-билишларини ишга солди, эллиқка яқин хат уюштирди. Жори аъзолари охириги танловга тушланганлариди Шорасул жиноятчининг «иши»дай қашпайган папани завқиланчй варақлади:

— Мана, кўрдингизми, биродарлар, ҳақиқат эғилади, аммо синмайди, — деди папка ичидиғи хатларни олиб ёнидаги жори аъзосига узатар экан.

Жори раиси ҳам аввал Абдусалом Шокиров ҳужжатларини қўлига олиб бир зум ўйлаиб қолди.

— Бизнинг танловимиз, — оҳиста гап бошлади у, — ниҳоятда одилона тўхтама қилишимизни тақозо этади. Абдусалом Шокиров асарлари бўйича келган хатлар билан телефон кўнгиноқларини ҳисобга олмай иложимиз йўқ.

Бир соатдан зиёд мунозаралар сунг обрўли кишиларнинг ижобий тавсиялари, кўнгиноқлари инобатда олинди, Абдусалом номи охириги хайъат тасдиғига ошириллаган бўлди. Хайъат мажлиси шу бугун кечкурун эди.

Лауреатлар рўйхати эртага маъбулда эълон қилинади. Абдусаломнинг уйга шошиб келиши ва бетоқат бўлиши ҳам шундан.

Абдусалом эртага кечкурунги буладиган мукофотни ювиш маросимини ўтказиш учун телефонда ресторан директориға 200 кишилик бюртма бераётганда Шорасул бир кучок табасум билан кириб келди.

— Қойилмисиз, Абду Салом, қаторда норинг бўлса, юкинг ерда қолмайди, деб бекорга айтишмаган. Вазданинг устидан чиқдикми?!

— Қойил, ака, қойил! Лекин узингизни бунақа хоксор қилманг, мана бизни, — Абдусалом қалди-қоматини куз-қўзлагандай тик туриб, — нор деса булади. Қанча юкингиз бўлса энди кутарамиз. Жон ака, шу гап ростми? Дўстларни эртага ресторанига бемаъл ол айтсак бўлаверадими?

— Бўлмасамчи! — тиржайиб қўксига қўлини қўйди Шора-

сул, — йигитнинг сўзи битта. Ҳамма иш биттан. Энди рўйхат формальнинг тасдиқланади, холос. Охириг эъландан ҳам ўтказиб юбордим-ку, буталогим. Элакнинг тешиги кичик экан, «норман-норман» деб роса оёғингизни тираб олдингиз-да!

Иккаласи хонани бошга қутариб хоҳоллашди, сунг бир соатлар чамаси оғайниларга кўнгиноқ қилишди, вилоятлардан келувчиларга тандир қабоб буюришди.

Арман қоньяннинг иккинчи шилпаси бўлаётганда Абдусалом бурнининг устидиға кузойнағи қалай бераётгандай, ҳап-қирган юратига қўррак қафасиям, меҳмонхонаям торлиқ қилаётгандай туюлди. Яримтан қутариб айвонга чиқилди, рўпарадаги туянинг деразаларидаги чироқлар сийрақлашиб қолган, осмон туғла юлдуз чарақлаб, икки ҳафталик ой енбошлаб қолган эди.

— Энди бу қаданчи, — гап бошлади Шорасул, — қуюқ осмонга боқиб, дунёда чинакам дустлик учун ичамиз. Яшаш — бу курашмоққ демакдир. Курашда ким енгали, биласизми, а, биласиз? Сиз билан бизга ухшаганлар енгали! Букаман ланганлар буюқисин, ичи қораларинг юрак-бағри кумирга айланин, дустлик чирогимиз ҳаёт йўлимизни ери гйб туриши учун ичамиз.

— Яшанг, ака! Тугри, мен ҳозир шу юлдузларга қараб туриб узимни худди ҳу ановни порлаб турган юлдузга қиёс қилип келаяпти. Шу осмон туғла юлдузлар борки, юлдузлар қўршовида унинг порлагани билинади. Агар бошқа майда-чўйда юлдузчалар бўлмаса, у бунақа порлаб турмасди. Абдусалом бопини мағрур қутариб, тобора сузулиб бораётган кўзларини «уз юлдузига» қаратди.

— Ҳозир келиб қўлишадй, улар билан «беш оғайни» бўлиб тонт оттирадим. Нима даяётган эдим. Ҳа, анави юлдузга ухшаб кетяпман. Умуман, сизга айтсам, Самарқанд йўлиға чиқиб кетяпгани оширган «Волга»дай учиб кетаяпман...

— Кечирасиз, порлоқ Юлдуз, — гап ташлади Шорасул қўлиб, — Сирдаредаги соҳибжамол бўлмаганда самолёт бўлиб учиб кетардингиз-а?!

Абдусалом сўзининг қалавасини йўқотиб, бирдан Сирдаре вилоятида ишлаб юрган пайтида унинг дастидан узини қиб юбормоқчи булган қизин эслади. Қизни алдаб-сўдаб Тошкентга олиб келиб ўқишга жойлаштириб, аранг машапта чангалидан қўтулиб қолган, ана шунда шу бутунгидай қайф-сафотонгини қарши олган эди.

Абдусаломнинг яна учта журалари кириб келганда уларнинг гап-гапига уланмай қолган, стол устидиға гўшларининг еги қотиб, арчилган апельсинлар, турғалган помидор ва бодринглар сигарета қўлларига қўришиб ётарли.

Тонт отгунча учинчи қаватда на тинчлик, на уйқу бўлди. Хонанинг ичи сигарета тўтунй, ачиган закускалари хидига тулиб кетди. Қайфи ошган журналдан биттаси диванга ўзини ташлади, биттаси аччиқ-чўчуқ солинган тарелкаға бошини қўйиб хуррак отар, яна бири ваннахонада нималариндир алжираб Абдусаломни қақирдиди.

Тонт отилиш билан яна стол атрофига тушланишиб бир қадахдан ютганларидан сунг кўзлари мошдай очилди.

— Энди мен киоскаға қиқиб келай, — деди Шорасул дустини хурсанд қилиш ниятида.

— Узим қиқаман, — ўриндан турли Абдусалом, — лауреат булганинг ҳақиқатда газетани узинг олиб қурсанг-у, исму шарифингиз ҳижжалаб ўқисанг, бунинг роҳатига нима етсин! Сизлар тайергарлик қилиб туринглр, гўшт муҳонада!

Абдусалом билан Шорасул киоскаға югурибди. Иккаласи бир дастадан газета олишди. Иккаласининг қўзи мукофотланганлар рўйхатида эди. Абдусаломнинг бадани сув сепгандай музлай бошлади, жон ҳолатда яна бошқа газеталарни олиб варақлади. Ҳамма газеталарда эълон қилинган рўйхат бир хил, фақат унинг номи кўринмас эди. У газетани гижимлаб Шорасулга узатди.

— Ҳафа бўлма, дустим, — дея олди мулзам булган Шорасул, — дунёда алолат йўқ.

— Э... «Алолат»дан ўргилдим... Шошмай турсин, — деди қузига қон қўйиლა бошлаган Абдусалом, рўйхатдан тушиб қолганиға худди хотини Алолат сабабчи булгандай. — Алолат... Алолат қани?!

БАРЧА ФАСЛЛАР ичида куз узининг гузаллиги, мафтункорлиги, тамоман узгача таровати билан ажралиб туради. 1912 йилнинг 25 октябры... Шу кунни бутун олам эндигина дунёга келган чақалоқнинг йиғисидан дарзага келди. Ота-онаси унга яхши ниятлар билан Зайнаб дея исм қўйишди. Уша пайтда орадан йиллар ўтиб, мовий қўзи шу думбоқ қизча саҳна санъатининг еркин юлдузига айланиши ҳеч кимнинг хаёлига ҳам келмаган эди.

Садриддин ака асли қозонлик. Фалакнинг тарлиши дейдилар-ку, у киши Астраҳандаги қанд заводида ишладилар. Кейинчалик завод Янгийўлга кучирилади. Садриддин ака оиласи билан куним топан жойни Қовунчи деб аташарди. Бу ернинг табияти, об-ҳавоси, халқининг сузлашиши, кийиниши олдинга кичиктой Зайнабга ҳайрат уйғотади. Бора-бора у куникиб келиб, узи каби қизлардан анча дугоналар ортиради.

Дастлаб отинойи қулида, сўнг Қовунчидаги янги мактабда, юқори мактабларга тайёрлов синфларида таълим олгач, Тошкентда, хотин-қизлар «Билим юрти»га йўл олади. Шу даргоҳда ўқиб юрган кезлари дугоналари билан Ҳамза номидаги театрда «Ҳалима» спектаклини томоша қилади. Бу кошонанинг сирли олами Зайнабни бутунлай сەҳрлаб олади. Шу-шу Ҳамза номидаги театр унинг сеvimли даргоҳига айланди. Дарсдан бўш қолди, дегунча театр томошаларига югуради. Ҳатто баъзи спектаклларнинг оммавий саҳналарида қатнашиш имкониятига эга бўлади. Зайнабнинг булакча интилиш ва актидорини аллақачоноқ сезган Маннон Уйғур уни театр ижодий жамоаси сафига олади. Зайнаб Садриеванинг театрга кириб келишининг қисқача тафсилоти шундан иборат. Агости санъаткор Маннон Уйғурнинг «Зайнаб едлингда бўлсин, артистнинг кушандаси бир хиллик», деган уғитини бир лаҳза ҳам унутмай оқиб қилди. Шу боис «Муканна»даги Гулобод, «Алишер Навоий»даги Энага, «Жалолиддин»даги Она, «Кечирилмас гуноҳ»даги Аҳмедова сингари қанчалар-қанча томошабинларни узига ром қилган образларни яратди.

Кунлардан бир кун Зайнаб опанинг қизлари Дилбар Исмоилова билан танишиб қолдим. Маълумки, у онасининг изидан бориб, артистлик касбини таллаш, шу соҳада муваффақиятлик ижод қилмоқдалар. Бинобарин С. Садриеванинг ижодини ундан дурустроқ биладиган киши йўқ. Шу сабабли унинг фикри асослорқ деб ўйладим. Оналари ҳақдаги саволимга қуйидагича жавоб олдим:

— Аям, — дейди халқ артисти Дилбар Исмоилова, — ҳаётдаги устозим ва онам жуда иродали инсон эдилар. Бирон марта ҳам тушқунликка тушганларини кўрмаганам. Нафақат менга, балки бутунлай беғоналарга ҳам меҳрибон, маслаҳатчи эдилар. Ҳеч қимдан ердамларини аямасдилар. Кишининг дардини тинглай билардилар ва кулларидан келганча уша оламга ердам берардилар. Бизларни ҳатто неваралари-ю, чевараларини ҳам боқиб, уларнинг ҳаётида уз йўлини топиб олишига катта ҳисса қўшганлар.

УНУТИЛМАС
СИЙМОЛАР

САҲНАМИЗ ФАРМОН- БИБИСИ

Бундан бир неча йиллар аввал театр жамоаси Андижонга ижодий сафар уюштирди. Улар орасида Зайнаб ая ҳам бор эди. Сафар пайтида ая қаттиқ бегоб бўлиб қолди. Кечки пайт бир гуруҳ андижонлик мухлислар ая эшиги тагида бир соатдан ошқиб туриб қолдилар. Аяни кўрмасдан кетмаймиз, керак бўлса эрталабга ҳам туриб чиқамиз, дейишарди улар. Менинг уэр айтиб, аямнинг тоблари қочиб қолганини тақрорлашим ҳам фойда бермади. Одамлар «Зайнаб опани фақатгина бир марта кўрамузу, дархол кетамиз», деб қатъий туриб олишди. Уларни ноилж ичкарига қуйишга тўри келди. Сеvimли актрисаларининг ҳақиқатан ҳам бегоб эканлигини кўрган томошабинлар бир оз хижолат бўлишди. Аям ҳасталикларига қарамай аста уринларидан турдилар-да, аввал куллари кукисиларига қуйиб салом бердилар, сўнг юзларига фотиҳа тортидилар. Шундан кейингина улар бирин-бирин тарқалишди.

1976 йили Ҳамза номидаги театрда Саид Аҳмадининг «Келинлар қўзғолони» пьесаси саҳналаштирилди. Зайнаб опа Фармонбиби ролини ўйнади. Ушбу образ ҳануз ўзбек томошабинлари хотирада. Чунки Зайнаб опа Фармонбибининг руҳий оламини очиб берибгина қолмай, балки унинг ташқи кўринишини ҳам бадий баркамол асқ эттира олган эди. Бутимсол ўзбек театр санъати тарихида бамисоли Аббос Хўжаевнинг Отеллосидай, Шуккур Бурхоннинг Шоҳ Эдипидай, Олим Хўжаевнинг Алишер Навоийсидай ноёб ҳодиса тарзида эзилб қолди.

Зайнаб Садриеванинг фақатгина саҳнадаги роллари эмас, экрандаги титмослари ҳам бир олам. Жумладан, «Армон» ҳамда «Суяюнчи» кинофильмларидаги Зайнаб ая ижро этган роллардаги самимийлик киши кўнглида қандайдир шаффоф, илик туйғулар уйғотади.

«Суяюнчи» фильмидаги Анзират ролини Зайнаб опага берилиши қимматлариди экмади. Аммо фильм режиссёрининг озгина «ҳийласи» туйфайди бу рол унга насиб қилди. Ушбу фильм режиссери Мэл Абзаловнинг фикрлари қуйидагича:

— Зайнаб Садриевани ўзбек саҳнасининг юлдузи, деб ҳисобласак янглишмаймиз. У киши менинг «Суяюнчи» ва «Армон» фильмларида суратга тушганлар. «Суяюнчи» фильми бир қанча давлатларда қўйилган. Шунинг таъкидлаб ўтишим зарурки, АҚШнинг Чикаго шаҳрида чоп этиладиган нуфузли нашрлардан бири аянинг фильмидаги ижро маҳорати-га тана бериб, «Анзират ролини Зайнаб Садриева жуда маромига етказиб ўйнаган», деб ёзган. Бу фикрни таниқли режиссёр Баҳодир Йўлдошев тулдириб шундай дейди:

— Зайнаб опа билан ишлаган режиссёрлар, актёрлар жуда бахтли одамлар. Улардан фақат санъат сирларини, касбга содоқатни ўрганиш мумкин...

...1991 йилнинг октябр ойи. Опа аҳоли оғирлигига қарамай саҳнада Фармонбибини атланечанчи марта ижро этиб, уйига қайтди. Орадан куп ўтмай тоби қочди. 31 октябрда... ўзбек театр саҳнасининг юлдузларидан бири мантуликка йўл олди...

Кузининг ҳаёлчан, маънос кўнларилан бирда Дилбар Исмоилова хонадонига бордим. Қизин суҳбатдан сўнг Дилбар опа Зайнаб Садриеванинг дил сузлари эзилган оханрабо тасмасини қуйдилар: «Менинг азиз опа-сингилларим, ака-укаларим, юртдошларим! Инсоннинг ҳаётида турли қийинчиликлар ўз бериб туради, улардан ҳеч қўрқмаслик керак! Уларни доим енгиш. Фарзандларингизнинг ҳаётида ўз урини топа олишга қумак бериш. Бир-бирларингизга меҳрибон бўлинг. Юртимизда қамаша тинчлик бўсин! Барчангиз доимо соғсаломат бўлинглар».

Узқ суҳбатдан сўнг уйга ўйчан, узгача таассуротлар билан қайтар эканман, Дилбар опанинг юрак яратарини янгилаб юбормадимикан, деган ҳавотир кўнглимнинг бир чеккасини чимдиб қуйгандек бўлди. Аммо санъатнинг сеҳри кучи ҳаётимни аяла алақадарга олиб кетди, қўлогим остида Фармонбиби — Зайнаб опанинг «Ҳой Сотти!..» деган товуши янграгандек бўлди. Кўнглим ғашиги ўз-ўзидан тарқалиб кетди. Артистлигининг сеҳри шу бўлса керак...

Назokat УСМОHOBa.

УЛУҒ ИЗТИРОБ

Жавлон Умарбековни журнал-хонларга таништиришнинг ҳо-жати йўқ. Рассом нафақат рес-публикамиз, балки жуда куп хорижий мамлакатлар санъат-севарлари, хусусан, тасвирий санъат мухлисларига таниш.

Айни кунларда рассом узи-нинг 50 йиллик таваллуд кунини нишонламоқда. 50 ёш — қутлуг ёш. Ижод билан тиним-сиз шуғулланидиган давр.

Шу муносабат билан рассом-нинг ижод йулларига, яратган асарларига назар ташлар экан-миз, ўтган умри, қилган меҳ-натлари, асар яратиш қувонч ва машаққатлари бежиз кетмаганини англаймиз, ижодини сар-ҳисоб қилиб, унинг кашфиёт-кор-санъаткор эканлигидан фахрланамиз. Дарҳақиқат, ўз асар-лари билан томошабинлар эти-борини тортган рассом сунгги йилларда ҳам қатор муваффа-қиятларни қўлга киритмоқда. Рассомнинг хорижий давлат-лар курғазмаларида муваффа-қиятли намоиш этилаётган, нозиктаб санъатсеварлар то-монидан юқори баҳоланаётган, дунёдаги бир неча музейларни безаб турган асарлари унинг ижоди чет элларда ҳам юксак баҳоланганлигидан дарак.

Рассомнинг асарларини ку-затар эканмиз, уларда буюк аждодларимиз сиймолари, умри боқий ҳақиқат, оддийликдан мураккаблик томон элтувчи йўл, табиатнинг бузилмас қо-нунлари, дунёвий воқеалар ўз аксини топганлигига гувоҳ бу-ламиз. Рассом ҳаёт гузаллиги-ни, фикр-туйғулар тиниқлиги, софлигини нозик чизгилар, қайтарилмас ранглар билан тас-вирлайди. У фалсафий мушоҳа-даларни бегубор, жуда нозик туйғулар орқали ифода қилади.

Жавлон Умарбеков яқин ўт-ган йиллар давомида купгина курғазмаларда янги асарлари-ни санъатсеварлар ҳукмига ҳа-вола қилди. Қувончли шуки, курғазма доимо қўтилгандан зи-да санъат мухлислари билан тулади. Бунинг яна бир афзал-лик томони бор: залнинг узи-

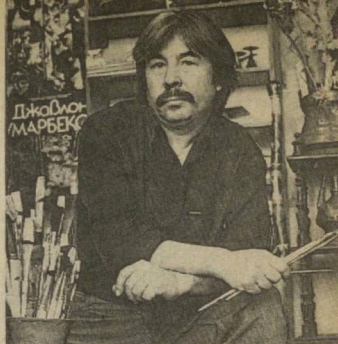
даёқ томошабинлар, мухлислар билан бевосита суҳбатлашиш, ҳар бир асарнинг ютук ва кам-чиликлари ҳақида очиқ-ойдин гаплашиш, уларнинг фикр-му-лоҳазаларини тинглаб, булажак бирор асарда фойдаланиш мум-кин.

Рассомнинг янги картина бошлаши анча мушкул иш. Дабдурустдан қўлига қалам олиб, ишлаб кетиши қийин ке-чади. Яратилажак картина қайси мавзуда бўлмасин, ижод-кор иш бошладан анча ол-динроқ булажак асар руҳи би-лан яшай бошлайди. Агар асар-да ёш замондош сиймоси яра-тилаётган бўлса, шу ёшдаги иш-тирокчи қўзи билан ҳаётга бо-қади. Ҳаёт гузалликларини, ин-соний хиссиётларни, қалб туғёнларини, ёш қаҳрамон ру-ҳи орқали идрок этади. Буюк тарихий шахслар сиймосини яратаркан, улар ҳақидаги асар-ларини, илмий мақолаларни мутолаа қилади.

Рассом кейинги йилларда яра-тилган катта мавзудаги асар-ларни туркумлаб «Учлик» но-ми остида бирлаштирди. Уч қисмдан иборат булган бу ях-лит асарнинг биринчиси «Та-факкурли инсон» деб номлан-ган. Асар Шарқнинг буюк алло-маси Ибн Синонинг 1200 йил-лигига бағишланган. Иккинчи-си — «Мен — инсонман» асари Ал-Хоразмий юбилейига бағиш-ланган. Ва, ниҳоят сунггиси улуг бобокалонимиз, соҳибқи-рон Амир Темурга бағишлан-ган бўлиб, «Етти иклим султо-ни» деб номланади.

Жавлон Умарбеков бу асар-ларни яратар чоғи улуг аждод-ларимиз ҳаёти, улар яшаган давр ва муҳитни, замондош-лар хотираларини, тарихчилар ёзиб қолдирган асарларни пух-та урганди. Асардаги ҳар бир шахсини, у хоҳ тарихчи, хоҳ машшоқ бўлсин, ўша давр ру-ҳининг санъаткорона талқини-ни беради.

Мусаввирнинг «Мен — ин-сонман» асари катта, маҳобат-ли полотнодир. Асар марка-

зида Ал-Хоразмий қиёфаси, теграсида унга умр бўйи ҳам-роҳ бўлган муҳаббат ва садо-қат, уруш ва омонлик, ёшлик ва севги, қашшоқлик ва бой-лик, эзгулик ва ёвузлик каби ҳодисаларнинг рамзий ифода-лари ўз аксини топган. Жаҳон фани тарихида «алгоритм»ни кашф қилган ва умр бўйи жо-ҳил ҳукмдорлар тазйиқига ў-раган алломанинг бир қўли узанган ҳолда, иккинчиси би-лан китоб ўшлаб турибди.

Асар фалсафий мушоҳадалар-га, оддий, аммо теран фикрлар-га бойлиги билан ажралиб ту-ради. Рассом ўша даврнинг на-фасини, қаҳрамонлар уй-фикр-ларини жуда моҳирона тасвир-лай олади.

Жавлон Умарбековнинг сун-гги картиналарини ўзининг тас-вирий жозибаси билангина эмас, балки аввалги суратлари-дан мутлақ фарқ қилувчи маз-мунан уйғунлиги ва оҳанглар қарама-қаршилиги билан ҳам ажралиб туради.

Қаранг-а, 80-йилларда «Та-факкурли инсон», «Мен — ин-сонман» сингари муҳташам, юксак ва кутаринки услубда битилган асарлар муаллифи орадан ун йилларча вақт ўт-маёқ, «Маросим», «Саёқ қайроқчи», «Лули» каби руҳан ёркин, мазмунан эса бурттир-маларга, мажоз ва кинояларга тулиб-тошган асарларни санъ-ат ихлосмандларига инъом қилгани санъаткор рассомнинг ҳамон тинмай изланишлари самаралари эмасми?

Дарҳақиқат, изланиш ҳами-ша ижоднинг толмас қаноти. У янги-янги асарлар, қўтилмаган ижодий кашфиётлар, доимий изланишлар натижаси, самара-си сифатида дунёга келади. Ма-на, назаримиз олдида Жавлон Умарбековнинг янги асари. У

«Етти иклим султони» деб аталади. Асар марказида жаҳонни титратган саркарда, уз даврида энг қудратли давлат туза олган Соҳибқирон сиймоси ифодаланган. Суратнинг уртасида марказий узунликда Соҳибқироннинг машҳур «Куч адолат-дадир» иборасининг арабча мукобили порлоқ-шаффоф ҳарфлар билан ёзилган. Ғуё суратдаги 30 дан зиёд сиймолар шу улут иборадан куч ва руҳ олиб тургандай. Шакллар ута тасирли, уй-ҳаёлларга, ижод ва яратиш тулғоқларига бой ҳолда берилган. Бу шакллар ичида алломаю шоирлар ҳам, элчилар ва сарбозлар ҳам, дарвешлар ҳам, аҳли дин, аҳли тижорат, аркони давлатлар, хуллас, замонанинг ақл-тафаккур соҳиблари — барча-барчалари бор. Барчаси ҳаёл ва фикр, шиддат ва завқ-шавқ оғушида. Уларнинг барчасига Амир Темури ҳазратлари ҳаёт учун, ижод учун, бунёдкорлик ва тафаккур учун имконият яратиб берган. Суратнинг тепа қисмидаги иншоотлар, руҳан учиб-қуниб юрган файзиеб малоикалар тасвирлари — шунга ишора. Суратда ҳам теурийлар даври нафаси, ҳам улуг кайфият, ҳам халқнинг бекиёс қудратли, яратувчан, ҳаётбахш куч-қудрати жуда нозик илғаб олинган, тасвирга жо қилинган. Рассом бу асарини бир зарба тамомла-

маган, суратдаги ҳар бир чизги, ҳар қайси сиймо, ҳар битта ишора — узоқ изланишлар, ўқиб-ўрганишлар натижасида дунёга келган, улар тинимсиз тафаккур мевалари. Зеро, Жавлон Умарбековнинг бошқа асарларидаги каби бу суратда ҳам бекор турган бирор чизгини, ҳаракатсиз еки вазифасиз иштирок қилаётган бирор шаклни тополмайсиз. Бундаги ҳар битта шакл, қийим, ҳар бир буюм (китоб, қилич, ҳасса, жанда, лавҳ, лойиха, тулпор) ҳам — барчаси жуда қўллаб тарихларни ва тақдирларни сузлаб турибди...

Куч — адолатда. Айнан шу ибора суратга ном ҳам бўлиб қолиши мумкин эди. Қолаверса, ибора ижодкори — давлат арбоби ва саркарда Амир Темурнинг бутун ҳаёти, фаолияти, заковати ана шу иборани турмушда қарор топтириш учун баҳшида бўлган. Теурийлар ҳам (гарчи баъзилари самарали, баъзилари бесамара) худди шундай адолатли турмуш учун кураш олиб борганлар, шунга интилганлар. Бу интилиш 600 йиллар буйи, ҳар бир инсофли ҳукмдор фаолиятида бор эди. Мана, ниҳоят, бизнинг асримиз сунггида, тарихий вазият тақозосига кура, мамлакатимизда яна бир бор ижтимоий адолатга интилиш сифатида на-

моён бўла олди. Улуг соҳибқирон фаолиятининг, ҳаётининг орзу-интилишларнинг замонамиз учун нақадар яқинлиги, ибратлигининг сабаби шунда.

Умарбеков ижоди — уз даврининг, уз маданий худудининг сармеваси. У узи тугилган замоннинг, табиатнинг, тарихнинг муштарак меваси, шунинг учун ҳам у шу юрт тафаккури, табиати, турмуш тарзини ута нозик илғайди ва ёрқин тасвирлайди. Айни пайтда у узини барча жаҳоний воқеа-ҳодисаларга дахлдор сезади, дунёдаги ҳар бир изтиробга, қулига, йиғига, аламга, иштиёққа, ижодга, инқирозга инсоний муносабат билдиради. Мана, қуз олдимизда Жавлон аканинг «Тафаккурли инсон» сурати. Суратда гоёат кенг фикр-мушоадали, тафаккурли, жаҳоний миқёсдаги рамз-сиймолар, рамз-тамгалар, рамз-чизгиларни кураимиз.

Асар марказида денгиз купикдан пайдо бўлган Аел (Боттичеллининг «Венера»си) ва шу муқаддас хилқат туйғайли дунёга келган, фикрлаётган мавжудотлар — улар бари беихтиёр сизни коинот кенгликларига, тахайюл қаҳқашонлари томон олиб кетади. Бу сурат одам боласида дунёвий турмуш ҳақида, умр мазмуни ҳақида, инсон учун яшаш муддатини чекланганлиги, умр фойиылиги, ҳамма-ҳамма нарсанинг уткинчилиги, муваққатлиги ҳақида фикрлар бахш этади. Шунга кура, асар қурилмаси ута зич, ута мазмундор, ута дунёвий. Букартинада сиз изтиробли фикрлар оғушидаги Берунийни ҳам, Ибн Синони, Эйнштейн, Данте, Навоийни ҳам, Беҳзодни ҳам, Машрабни ҳам, Арасту, Леонардо да Винчи, Умар Хайёми ҳам, очик коинотда учиб юрган фазогирни ҳам учрата-сиз. Башариятнинг буюк мутафаккирларини қийнаётган оғир, залварли ҳаёллар юкини, ҳажмини чамалаб сезиб тура-сиз. Бу ҳаёлкашлик аста-секин сизга ҳам юқа бошлайди. Ва узингиз ҳам шу улкан, беҳад, муҳташам суратнинг бир заррасига айланаётганингизни сезиб-сезмай қоласиз.

Жавлон Умарбеков ижоди аини гуллаб-яшнаётган, камолотга тулган, сармевалар туғайтган паллада яшаётир.

Мусаввир Жавлон УМАРБЕКОВ ҳамкасблари даврасида.

Унинг асарларида миллий рангдорликдан, ўзбаки манзарадан ташқари, умумжаҳон маданиятига нақш ва безак бўлиб қўшилувчи мусикий мазмун, туйғудорлик ҳам бор. У ҳозирги замон ўзбек тасвирий санъатига ўз мавзулари, ўз тасвири, услуби, ўз мушоҳадаси билан кириб келган эди. Унинг бир бутун янги тасвирий дунё деб аталishiга лойиқ асарларида ҳамон улуг Изтиробни, бетинч, безовта, беҳаловат Фикрни, уйғоқ Мушохадани учратиш мумкин. Булар эса рассомнинг ҳам тарихий, ҳам жаҳоний миқёсини белгилаб турувчи мезонлардир.

Жавлон Умарбеков — жаҳонгашта рассом. У жуда кўп хорижий давлатларда ижодий сафарларда бўлди, асарларини нуфузли кургазмаларда намойиш қилиб келмоқда.

Рассом ҳамон изланиш, ўрганишда. Тарихий шахслар сиймосини акс эттирувчи талай асарлар яратиш орузида юрибди.

Мен рассом картиналарини кузатар эканман, ҳайратдан тилимга бирон сўз келмас, уларни мўъжизага ўхшатардим. Лекин, туйғулар гирдобиди эканман, бу мўъжиза нималардан иборат эканлигини топиб ололмас эдим. Ниҳоят, топдим. Билдимки, улар бизнинг мумтоз санъатимиз — умрбоқий мақомларимизга ўхшар экан. Ҳар бир картина — бир мумтоз қўшиққа ўхшар экан. Тинглаганинг сари яна тинглагинг келади, Тинглаганинг сари янги-янги маънолар кашф этасан. Улардан тўхтовсиз равишда сермаъно туйғулар келиб чиқаверади. Соатлаб суратлар қаршисида турар эканман, уларда акс этган буюк сиймолар билан худди жонли мулоқот қилгандай бўламан.

Ўзбекистон халқ рассоми Жавлон Умарбековни кутлуг ёш билан муборакбод этиб, ўз асарларида таъсирланган умрбоқийлик, пок туйғулар оҳангдорлиги, самимий, мазмундор ранглар жилоси узларига ҳам йўлдош бўлишини тилаб қоламиз.

Маҳмуда АБДУЛЛАЁРОВА.

Муроджон МИРЗАЕВ.

Тошкент Давлат юридик институти доценти, тарих фанлари номзои, «Амир Темур юрган йуллар буйлаб» халқаро экспедиция илмий раҳбари

АМИР ТЕМУР ҚАДАМЖОЛАРИ

Кўҳна Кеш (ҳозирги Шахрисабз)га яқин Ҳужа Илгор қишлоғи Темуриёқнинг таваллуд топан жойидир. Кеш Амир Темурнинг она шаҳри, Ҳужа Илгор эса болалик йиллари ўтган қишлоқ ҳисобланади. Ҳужа Илгорда чашма-булоқлар кўп бўлган. Қишлоқ қарбистони ёнидаги Чиллабулоқ атрофида Амир Темур туғилган, деган маълумотлар мавжуд. Қишлоқда Амир Темур томонидан қурдирилган Масжиди жомъе ҳам бўлган, лекин у 1947 йилларда бўзиб юборилган. Ҳозир ундан фақат кичиккина меҳроб ўринига қолган, холос. Ҳужа Илгорга яқин Тошқишлоқнинг тепасида ҳам масжид бўлиб, у ҳам Соҳибқирон томонидан қурдирилган деган тахминлар ҳам бор. Аммо, қишлоқ қарияларининг айтишича, 1948 йили тепалиқни текислаш вақтида масжид бўзиб ташланган. Бўздирилган вақтда Амир Темур лашкарларининг суякларини олиниб, мазоратларга қайтадан қумилган. Лашкарлар қийимлари (совутлари) билан дафн этилганлиги аниқланган.

Соҳибқирон Амир Темур ҳокимиятини ўз қўлига олган, 1378-1379 йилларда Кешда кенг ободончилик ишларини бошлаб юборди. Шаҳарда Темур томонидан Оқсарой қарийб 20 йил давомида қурилган. Али Ядйнинг «Зафарнома» асарида ва Испан элчиси Руй Гонзалес де Клавихо хотираларида Оқсарой қурилиши ҳақида батафсил маълумотлар бор. Оқсаройни таъмирлаш юзасидан ҳозир ишлар олиб бориляпти. Шунингдек, Кешда Амир Темур томонидан «Хазрати Маъно» масжиди, «Шайх Шамсиддин Қўлол макбаси» қуририлган. Айниқса, унинг ҳаётлик чоғидаёқ ўзи учун қурдирган махсус қабри лиққатни тортади.

Қашқадарё вилояти Яккабўғ туманидаги Хисор тоғидан ўтишган, Тошқорон қишлоғига келинади. Амир Темур бу ерда жуда кўп вақтини ўтказган. Қишлоқда ҳозиргача Амир Темур даврига доир ҳумдонларнинг қолдиқлари сакланиб қолган. Қишлоққа яқин ерда «Амир Темур қори» мавжуд бўлиб, Соҳибқирон Шахрисабзни олиш учун шу ерда ўз қўшинларини тўплаб, жангга қаттиқ тайёргарлик курган. Темур қори денгиз сатҳидан 1800 метр баланликка бўлиб, унга Турағай, Лангар, Қуруқсой қишлоқлари орқали чиқилади. Мазкур қор Амир Темур қадамжолари ичида энг ноёби ва ажойиб ҳисобланади. Қор этагидида Турағай қишлоғида Соҳибқироннинг палари бузқувори таваллуд топан ҳамда барлос урути ва барлос қишлоғи ҳам айнан шу ердадир. Қор ёнидаги «Дунё тепа» номили тепалиқда ҳам қўшинлар тўпланган.

Ҳузур тумани марказида Ҳузур тўраи икки қаватли Оқсарой қурдирган. Унинг қурилиши тарихи ҳам Амир Темур билан боғлиқ бўлиб, бу ердаги катта бозорларда афғон, эрон, хитой моллари савдоси авж олган, шу ердан «Ипак йули» ўтган.

Қашқадарё вилоятининг барча туманлари ва шаҳарларини Амир Темур қадамжолари дейишга ҳақимиз. Чунки, мазкур вилоят Соҳибқироннинг илк сар-

кардалиқ фаолиятини бошлаб берган воҳа ҳисобланиб, Темур бу жойларнинг ҳар бир қаричига қадар қалам ранжида қилган.

Амир Темур қадамжоларининг иккинчи муҳим қисми Самарқанд шаҳри йўналиши ҳисобланиб, Соҳибқирон бу ер учун кўп маротаба жанг қилган. Шаҳарни ўз салтанатининг пойтахтига айлантирган. Бу ерда ҳам бунёдкорлик фаолиятини давом эттириб, уни «замин сайқали»га айлантиришга азму қарор қилган. Шаҳар янги қалъа билан ураб олинган. Ажойиб едгорликлар мажмуи — Шохизинда ҳам Амир Темур ва темурчилар давридан мерос бўлиб қолди. Маъмура қатор мақбаралари билан ҳайратланарди. Ундаги энг қадимий мазорат — пайгамбаримиз Мухаммад алайҳис саломнинг амакиваччаси Қусам ибн Аббоснинг қабридир. Соҳибқирон бу қабр устига тош ҳам ўрнатирган. Амир Темурнинг олмаси Туркон ого, синглиси Ширинбика ого, хотинлари Туман ого, Қўлду ого ҳамда Амир Ҳусайннинг онаси Тузли Текинлар учун Соҳибқирон замонидаёқ мақбаралар, шунингдек, масжидлар бунёд этилди.

Самарқанддаги едгорликлар ичида Гўри Амир алоҳида аҳамиятга эга. У Темурнинг набираси Мухаммад Султон хотираси учун қурдирилган. Кейинчалик Темурнинг ўзи ҳам шу ерга дафн этилган. Шунингдек, бу ерда Темур масжиди жомъе ҳам қурдирган.

Уша даврдаёқ Соҳибқирон гузал маллиқаси Бибихоним номи билан боғлиқ масжид ва мадраса қурдирган. Айниқса, Темурнинг Самарқанд атрофидаги ўн иккита боғи катта шўҳрат қозонган.

Амир Темур қадамжолари ичида яна бири Жиззах шаҳридан 13 километр қарбдаги, Сангзор дарёси узанида жойлашган «Темур дарвозаси»дир.

Соҳибқироннинг қадимжолари қаторига Қозғонистон Республикасидаги Туркистон (Ясси) шаҳри ҳам қиради. Амир Олтин Урдага қарши юриш даврида Ясси шаҳридаги Аҳмад Ясавий қабрини зиярат қилиб, 1394-1395 йилларда мақбара қуришга фармон беради. Мақбара ичидаги улкан қозонни Қарноқ қишлоғидан табриқлиб рехтагар Абдулазиз ибн Шафаруддин иллаган. Темурнинг мақбара қуриш ҳақидаги вақфи алоҳида аҳамиятга эга. Шунингдек, бу ерда қандиллар, шамолдон ясастирилган. Қўшин Қозғонистондаги Уртор ҳам тарихий жой, чунки бу ерда Амир Темур ҳаёти яқин топан.

Темур номи билан Тошкент воҳаси ҳам боғлиқдир. Соҳибқирон бу ерда бир неча маротаба бўлган. Унинг жанглари учун шаҳар қўлай аҳамиятга эга бўлган. Чиноз, Зангиота, Оккурғон, Оханқорон туманларидаги воқеалар, маълумотлар бунга мисол бўла олади. 1365 йил май ойида содир бўлган тарихий «Лой жанги», Зангиота мақбараси ҳамда Шохруҳия шахристионининг бунёд бўлиши Темурнинг бу ерга ҳам қалами етганлигидан далолатдир.

Умуман, юртимизда Амир Темур қадамжолари бисер. Биз уларнинг айримлари устидагина тўхтадик, холос.

Малик ОРИФ,
Иномжон РАҲИМОВ

«ҲАЁТ ФАЛСАФАСИ» ХУСУСИДА МУЛОҲАЗАЛАР

Миллий мустақиллик мамлакатимиз ҳаётида янги маънавий вазиятни вужудга келтирди. Бугунги тараққиёт йўлимиз кишилар дунёқарашини тубдан ўзгартиришни, ҳаётимизда рўй бераётган ҳодисалар моҳиятини ҳар томонлама ва чуқур фалсафий идрок этишни, ақидабозликдан воз кечиб, миллий истиқлолимиз, миллий манфаатларимиз руҳига мос фалсафа яратишни талаб этади. Шу боисдан ҷамиятшунос олимларимиз бу масалани ҳал этиш юзасидан изланишлар олиб бормоқдалар. Мавжуд дарслик-қўлланмалар бугунги кун талабларига жавоб беролмайдилар. Ҳозиргача жуда кўп дарсликларимиз шароитга «мослаштирилиб» чалакамчати шарҳлар билан нашр этилмоқда. Уларнинг мазмун даражаси эскича, илмий-бадий савияси саёз.

Ҳудди шу маънода таниқли олим, Ўзбекистон Фанлар академиясининг муҳбир аъзоси Жандар Туленовнинг «Ҳаёт фалсафаси» китобининг чоп этилиши кенг илмий ҷамоатчиликни, хусусан, ҷамиятшунос олимларимизни қизиқтирмай қолмайди.

Фалсафанинг бугунги кундаги аҳволи, унинг ҷамият ҳаётидаги аҳамияти; мафкура ва сиёсат билан алоқадорлиги, фалсафада инсон муаммоси, миллий давлат мустақиллигининг фалсафий йўналиши, миллий ва миллатлараро муносабатларининг фалсафий жиҳатлари каби бир қатор долзарб масалалар «Ҳаёт фалсафаси»нинг мундарижасига киритилган бўлиб, шубҳасиз, кенг ҷамоатчиликни қизиқтиради.

Аввало, муаллифнинг марксча-ленинча фалсафага (демак, диалектик ва тарихий материализмга) бўлган муноса-

бати ва унга нисбатан танқидий фикрлари ҳақида, муаллифнинг методологик ва ҳаётий позицияси хусусида, муаллифнинг фалсафа ва диалектик назария, аниқроғи, диалектик материализм хусусидаги фикр-мулоҳазалари ҳақида, шу муносабат билан диалектика ўзи нима — ягона илмий-фалсафий назариями ёки инсон тафаккурининг асоси бўлмиш объектив оламни билишнинг мантиқий қуролими (логика), материалистик диалектикадан бошқа фалсафий тизимлар дунёни идрок этиш ва англашга қодирми ёки қодир эмасми, деган масалалар устида фикр юритмоқчимиз.

Мамлакатимизда социализмнинг инқироzi, айни вақтда, унинг илмий-назарий, фалсафий асоси бўлмиш марксча-ленинча фалсафанинг пучга чиқишининг ифодасидир. Ягона илмий дунёқараш, инсониятнинг йўлчи юлдузи, бутун жаҳон меҳнаткашларини ижтимоий зулмдан озод этишнинг маънавий-ғоявий қуроли каби даъволар бу таълимотнинг XX аср ҳаёти талабларидан ажралиб қолганлигини аңлатади. Китобнинг «Фалсафа: мафкура, сиёсат» бобида шундай дейилади: «Совет ҷамиятида утмишда жаҳон фалсафасининг биттагина турини ташкил этувчи марксча-ленинча фалсафа давлатимизнинг ва уни бошқариб келган коммунистик партиянинг расмий фалсафаси ҳисобланиб, уларнинг ички ва ташқи сиёсатининг назарий асоси сифатида фаол хизмат қилиб келди.

Муаллиф марксча-ленинча фалсафанинг 70 йил мобайнида маъмурий буйруқбозлик тузумининг сиёсати билан чамбарчас боғлиқ бўлиб, «ўзининг фан хусусиятини аста-секин йўқотиб, асосан, сиё-

сийлашган, мафкуралашган ғоялар йиғиндисига айланиб қолганлигини» таъкидлайди.

Асарда партиявийлик ва синфийлик тамойилига асосланган бир томонлама марксистик қарашлар танқид қилинади. КПССнинг ҳамма масалалар бўйича ҳукм чиқариш, фанни ривожлантириш ихтиёрини ўз қўлига олганлиги сабабли фалсафанинг ўз ички ривожланиш имкониятидан маҳрум бўлиб қолганлиги кўрсатилади.

КПСС томонидан диалектик материализмни дунёни билишнинг универсал калитига айлантирилганлиги, унга табиатшунослик фанлар учун ҳам методологик асос сифатида қаралиши, бундай ёндашувнинг салбий оқибатлари таъкидланади. Диалектика нуқтаи назаридан табиёт фанларига ёндашувнинг нотўғрилиги, унинг биология, генетика ва кибернетика фанларига келтирилган салбий оқибатлари танқид қилинади.

Сиёсатнинг фалсафага салбий таъсирининг сабаблари тўғриси ёритилган. КПСС идеологияси фан, маданият, ижтимоий ҳаёт соҳаларининг ҳаммасини ўзига буйсундириб олганлиги, бунинг натижасида интеллектуал йўқотишларга йўл очилгани, миллий урф-одатлар, аъёналар оёқости қилинганлиги, фуқароларнинг виждон эркинлигига путур етказилганлиги тилга олинади.

Буларнинг ҳаммаси тўғри. Аммо китобхонни бошқа бир нарсга татажублантиради.

Ж. Туленов собиқ КПСС мафкурасини ва сиёсатини қоралар экан, фалсафани бу сиёсатга буйсундирилганлиги ҳақида, «эски рисмийлаштирилган мафкуравий ғоялардан ҳалос этмоғимиз» (43-б.) лозимлигини қайд қилиш билан бирга, уларга бутунлай зид

келадиган фикр-мулоҳазаларни ҳам айтадилар. Шу боисдан домланинг методологик ва ҳаётий позицияси қандай, танқидий мулоҳаза-фикрлари қанчалик самимий деган ҳақли саволлар тугилади.

Янгича тафаккур, янги фалсафий дунёқараш нимага асосланади, деган масалага профессор Ж. Туленов яна материалистик диалектикага қайтиш, уни чуқур ва ҳар томонлама урганиш лозимлигини таъкидлайди. Домланинг фикрича, «материалистик диалектика илмий билишнинг муҳим методологик вазифасини бажаради» (16-б.).

Буни қандай тушуниш мумкин? Бу фикр юқоридаги мулоҳазаларга зид эмасми? Диалектика назарияси 70 йил ҳукмронлик қилганлиги, партия ва совет ҳокимияти ундан мафкуравий қурол сифатида фойдаланганлиги муаллиф томонидан юқорида куп марта қайд қилинди-ку?

Марксча-ленинча фалсафанинг ғоявий йўналиши диалектик назарияга асосланган эмасми? Диалектиканинг янги назарияси борми? Ёки унинг янгича қонун ва категориялари ижод қилинми? Лекин китобда қонунлар, категориялар яна қайтадан батафсил баён қилинади, материалистик диалектиканинг ҳақиқий фан эканлиги, унинг афзаллиги китобнинг кейинги бешта бобида ўз ифодасини топган.

Муаллифнинг фалсафа хурификрликка асосланиши, бирёқламаликдан холи бўлиши, давлат сиёсатининг мафкуравий қуролига айланмаслиги ҳақидаги оқилона фикрлари (48-49-б.) бугунги кун талабларига мос келади. Шу билан бирга муаллифнинг яна марксизм-ленинизм классикалари асосларини чуқурроқ ўрганиш асосида уларнинг рационал мағзидан фойдаланиш керак, деган фикрни илгари суриши (50-56-б.) кишини ажблантиради.

Бизнинг назаримизда, марксизм-ленинизм муайян бир тарихий даврнинг маҳсули сифатида фалсафа тарихида ўз урнига муносиб таълимот бўлиб қолиши керак. Аммо асарда марксизмнинг рационал

мағзи материалистик диалектикада «партиявий, синфий принцип чегарасидан чиқиб, диалектикага одилона ва атрофлича ёндашмоғимиз лозим (58-б.), деган фикр қайта-қайта такрорланади. «Буни амалга оширишимиз учун, — деб ёзади Ж. Туленов, — биз ҳали куп ишлар қилишимиз керак. Энг аввало, ўтмишда ва ҳозирги пайтда хорижий мамлакатларда чоп этилган диалектика масалаларига оид асарларни атрофлича урганиб, уларда мавжуд бўлган ижобий фикр-мулоҳазалардан келиб чиқиб, диалектика назариясини ҳозирги давр талабига жавоб берадиган даражада бойитишимиз лозим. Шунинг билан бир қаторда диалектикани мафкуралашган сиёсатдан ҳалос этиб, уни мустақил фан сифатида тиклашимиз ва янада ривожлантиришимиз керак» (58-б.).

«Ҳаёт фалсафаси» китобида бошидан охиригача битта ғоя — материалистик диалектиканинг устуворлиги кўзга ташланади. Муаллифнинг позициясини ҳам тушуниб бўлмайди: бир томондан янгича тафаккур нуқтаи назаридан эски мафкура (марксизм-ленинизм) қораланади, иккинчи томондан, унга «ижодий ёндашув», «танқидий кўз билан қараш», «яхши томонларидан фойдаланиш» керак, деган фикрлар қайта-қайта такрорланади.

Диалектик материализмнинг андозалари кейинги боблардан янада кенгрок ўрин олган. Асарнинг «Фалсафа фани инсоният маданиятининг ажралмас қисми» бобида фалсафа дунёқараш, тафаккур маданиятини шакллантириш фани эканлиги хусусида гап боради. Дунёқараш, унинг мазмуни, моҳияти: мифологик, диний, фалсафий ва илмий турлари ҳақида батафсил фикр юритилади (58-63-б.). Умуман, олдинги диалектик материализм дарсликларида берилган таърифлар такрорланади.

Муаллифнинг фалсафий дунёқараш «дунё қандай бўлса, уни шундайлигича, ҳеч бир ёт қўшимча ва уйдирмасиз, ҳеч қандай муболагасиз тушунти-

ради», «у аниқ фан вакиллари воқеликни билишнинг энг умумий методологияси билан қуроллантиради» (61-б.), деган фикрлари ҳали яқин ўтмишимиздаги китобхонлар тасаввурини ифодалайди, деб уйлаймиз. Мана шундай «илмий методология» билан қуролланган совет файласуфларининг генетика, кибернетика, социал психология, гуманитар фанларга қанчалик зарар етказганлиги хусусида домла батафсил гапирганлар ва конкрет мисоллар келтирган эдилар (к.16-36-б.). Савол тугилади: юқоридаги фикрлар билан булар уртасида мантикий боғланиш йўқ-ку? Домланинг қайси сўзларига ишониш керак?

Ж. Туленов уйлаганларидек, дин примитив ҳодиса эмас, у илм-фан, маданият, кишиларнинг турмуш тарзи ва урф-одатлари билан бевосита алоқадор бўлган универсал дунёқараш системасидан иборатдир. Диннинг мана шу томонларини назарда тутиб Президент И. Каримов шундай дейдилар: «Ислом дини — бу ота-боболаримиз дини, у биз учун ҳам иймон, ҳам ахлоқ, ҳам динбат, ҳам маърифат эканлигини унутмайлик. У қуруқ ақидалар йиғиндиси эмас».

Фалсафий тафаккур, жумладан, фалсафий дунёқараш ҳам ягона диалектик материализм дунёқараш билан чекланмайди: унлаб, балки юзлаб турли фалсафий системалар, оқимлар, мактаблар бор: уларнинг ҳар қайсиси борлиқни, оламни ўзига хос шаклда идрок этади, англайди ва шарҳлайди. Фалсафа, муаллиф таъкидлаганидек, «табиат, жамият, инсон тафаккури ривожланишининг умумий қонунлари ҳақида бир бутун яхлит маълумот» бермайди (бу аниқ фанларнинг вазифаси), балки борлиқни идрок этиш ва англашнинг муҳим маънавий воситаси бўлиши мумкин.

Асарнинг «Фалсафада инсон ва инсоният муаммоси» деб номланган III бобида, бизнингча, инсон ҳаёт фалсафасининг марказида бўлиши лозим эди. Бироқ муаллиф бу

масалани аниқ манбалар асосида ёритиш ўрнига, фалсафанинг вазифаси ҳақида яна мавҳум фикр-мулоҳазалар юритади. Фалсафада инсон масаласи деганда жамият ҳаёти, инсон борилиги, инсон тақдири, эрки, ҳуқуқи, маънавий ва маданий қадриятлар тушунилади. Инсонпарварлик, унинг энг асосий масаласи — инсон ҳаёти ва унинг яшаш шарт-шароитлари мазкур бобда ҳар томонлама ёритилиши керак эди. Аммо муаллиф қадимги юнон мутафаккирларидан тортиб, XIX асргача бўлган файласуфларнинг инсон туғрисидаги фикрларини юзга келтирса-да, уларни таҳлил қилганда диалектик материализм андозасидан чиқа олмаган.

«Инсон ҳуқуқлари ва эркинликларини таъминлашнинг фалсафий аҳамияти» (136-142-б) мавзuidaги боб алоҳида қизиқиш ўйғотади. Афсуски, бу мавзу ҳам, бизнингча, яхши очиб берилмаган, ҳуқуқ фалсафаси, ҳуқуқнинг фалсафий негизи нима, ҳуқуқий муносабатлар асосида қандай инсоний муаммолар ётибди, эркинлик ва заруриятнинг ҳуқуқий томонлари нималарда ифодаланади, фалсафий категориялар адолат тушунчасида қандай татбиқ этилади каби масалалар устида мулоҳазалар юритилиши керакки, буларнинг бирортаси китобда таҳлил қилинмаган ва ёритилмаган.

«Жамиятда демократия ва иқтисодий ислохотларни янада ривожлантиришда инсоннинг роли» (124-154-б.), «Инсон ва инсоният, улар тақдирининг муштараклиги» (154-164-б.) мавзулари ҳам долзарблиги билан китобхон эътиборини узига жалб этади. Аслида бу масалалар фалсафадан кўра, сиёсат, иқтисод ва ҳуқуқ илмларига кўпроқ алоқадор.

Миллий истиқлол мафкурасини яратиш масаласи уртага ташланган ҳозирги шароитда «Миллий давлат мустақиллигининг фалсафий аҳамияти» (164-228-б.) мавзuida алоҳида бобнинг қиртилиши таҳсинга сазовордир. Аммо китобда бундай долзарб муам-

монинг умумий гаплар билан юзаки баён қилиниши китобхонни афсуслантиради. Бумасала бўйича муаллифининг ўз концепцияси, фалсафий йўналиши баён қилинганида, истиқлол ғоясининг концептуал асосларини яратишда қўшилган ҳисса булар эди. Холбуки, мамлакатимиз сиёсий ва иқтисодий мустақиллигининг фалсафий ва ҳуқуқий асослари Президент Ислом Каримовнинг рисоалари ва нутқларида ҳар томонлама ёритиб берилган, ойнома ва рўнонамалар саҳифаларида ҳам бу масалага доир кўпгина фикр-мулоҳазалар юритилмоқда.

Бугунги миллий истиқлол концепциясини яратишнинг узига хослиги шундаки, унда Ўзбекистоннинг келажаги буюк давлат бўлиши йўлидаги савй-ҳаракатлар, инсон ҳуқуқини ҳимоя қилиш, инсоннинг ҳар томонлама камол топишини таъминлаш каби масалалар инқилобий йўл билан эмас, балки миллий ҳамжihatликини тиклаш ва мустаҳкамлаш орқали босқичма-босқич эволюцион йўл билан, маънавий ва сиёсий воситалар билан эришилиши қайд қилинмоқда. Назаримизда, муаллиф мана шу масалаларни фалсафий жиҳатдан изоҳлаб бериши керак эди, аммо улар эътибордан четда қолган.

«Ғоявий мустақиллик ва маданий юксалиш» (212-228-б.) мавзуйининг замон руҳига мослиги ва ҳозиржавоблиги алоҳида ажралиб туради. Унда Форобийдан тортиб Усмон Носиргача бўлган мутафаккирларнинг фалсафий қарашлари баён қилинади. Муаллифнинг тарихга ва тарихий шахсларга муносабат қилиши умуман яхши, таҳсинга арзийди, лекин тарихий шахсларга ёндошувда, уларга баҳо беришда муаллиф эски андозалардан чиқа олмаганлиги кўзга ташланади: тарихий материал, ғоялар диалектик материализмнинг ақидабозлик кузгусидан ўтказилган ҳолда таҳлил қилиниши, тарихий шахсларга ёрликлар ёпиштирилиши (материалистик-идеалист; прогрессив-кон-

серватив ва ҳоказо) яна китобхонни афсуслантиради. Масалан, урта аср мутафаккирлари фалсафий тафаккурида инсон ва жамият, уларни камол топтириш марказий муаммо бўлган, улар учун материя, унинг ҳаракат формалари асосий масала ҳисобланмаган. Улар ижодида инсон, жамият, сиёсат, давлат муаммолари, ахлоқ ва таълим-тарбия масалаларига катта эътибор берилган.

Мазкур бобда Шарқ мутафаккирларининг фалсафа ва дин, давлат ва уни бошқариш қуроли бўлиши сиёсат, инсон ва уни камол топтириш воситалари, фозил жамоа ва унинг қандай ғоявий ва сиёсий асослар устида қурилиши хусусида ўтмиш аждодларимизнинг қарашлари ва ғоялари ҳолисона баён қилинганида эди, муаллиф ўз олдига қўйган мақсадига эришган буларди. Аини вақтда бу кенг китобхонларимиз учун ҳам яхши маънавий озуқа бўлиши мумкин эди.

Хулоса қилиб айтганда, диалектика (марксча-ленинча идеология) ва унинг қоидаларини бугун кўр-кўрона фалсафага тикиштириш, сунъий равишда уларни миллий қадриятлар ва истиқлол мафкураси талқинига татбиқ этиш ўринсиздир. Аммо Ж. Туленовнинг «Ҳаёт фалсафаси» асари хусусида гап борар экан, биз бу китобни мутлақ кераксиз, демоқчи эмасмиз: бу асар фалсафий тафаккуримизда жиддий баҳс-мунозараларга сабаб бўлиб, янги китобларнинг вужудга келиши учун туртки бериши шубҳасиздир. Китобхонлар эътиборига ҳавола этилаётган мазкур мақола фикримизнинг далилидир. Зеро, илм-фан тараққиёти баҳс-мунозараларни тақозо этади. Ҳақиқат баҳсларда тугилади, деган донолар фикри биз учун асос бўлди.

ҲАР ХОНАДОННИНГ МЕҲМОНИ

Халқимизда «утмишини унутган халқнинг келажаги йуқ», деган нақл бор. Вақти келиб бутунги кунимиз ҳам утмишга айланади. Уйлаб қурсангиз ҳамма ахши ва ёмон нарсаларимизни кўз қорачутидек асраб, келажақ авлодга етказувчи тузал масканлар ва ўз ишнинг филойилари булар экан. Сиз бу масканларнинг нима деб аталишини фахмлагандирсиз? Ҳа, ҳа, тошдингиз! Булар — музейлар. Маълумки, музейлар халқ маданиятининг, тарихининг қузғунчилири. Она-диримизда музейлар жуда кўп, аммо бутун Ўзбекистон телевидениеси қирқ ёшга тулди ва биз «Телекурсагулар ва радио тарихи музейи» ҳақида ҳикоя қилишга жазм этдик.

Музей ташкил этилишининг узи-га хос тарихи бор. 1977 йилда радионинг 50 йиллиги нишонланаётган кезларда телевидениеда ишловчи комсомол-ёшлар ойнаи жаҳон орқали сузга чиқиб томошбонлардан, радио мухлисларидан утган қушларни эслатувчи қимматбаҳо буюмларни музей ташкил этиш учун беришларини илтимос қилишган эди. Ун йил давомида турли хил экспонатлар йиғилган ва телекурсагулар тарихини ҳикоя қилувчи музей 1986 йилда ўз иш фаолиятини бошлаган эди.

Инсоният яралиблики, бироқ бир, муъжизанинг олинги. Айтиш мумкинки, телевизор оламзот яратган энг суюқ муъжизалардан ҳисобланади. У ҳақида не-не эртагу ривоятлар туқилмаган дейсиз. Ойнаи жаҳон ҳақидаги ривоятлар XX асрнинг бошига келиб хотима топди. 1928 йилда

дунёда биринчи бор зангори экранда тасвир пайдо бўлди. (Телевизорнинг ватани Тошкент деган сулар маълум машҳур бўлсада, бу ишни ривожлантириш учун ўш кезлардаги республика раҳбари Йулдош Охунбоев тадқиқотчи Грабовскийга ойнага 40 сум (ўша пайтда бу пулга 80 та қуй харид қилиш мумкин эди)дан маош тайинлаганини кўпчилиққа номалум). Доимий телевидение йўлга қуйилгунча орадан 28 йил ўтди, 1956 йил иш бошлаган Ўзбекистон телевидениеси бутун қирқ ёшга тулди. Қирқ йил давомида халқимиз қанча қувончу тапшишлар, шодлигу андуҳлар билан яшаган бўлса, телевидение ҳам шундай умр кўрди.

Ўқишдан, ишдан, рўзғор тапшишларидан сунг бир дақиқа бўш вақтимиз қолса ҳам қўлимиз беихтиёр телевизор муриятига қўзилади. Телевидение инсонга тоб бериб, уни ҳаракатга келтириб юбуровчи маданий кучга, қувватга ухшайди. Зероки мазмунли курсагулар телетомошбаинга завқ, озуқа беради. Ҳар бир курсагуларнинг узи-га хос мухлислари бор. Аммо ҳар бир курсагулар дунё юзини қўрунчига, томошбаинлар ҳукмига ҳавола этилгунча қадар не-не мапқақтлар, не-не ҳаяжонли изтироблар япшалади.

Кекса авлод вакилларининг ёлларида бўлса, ўзбек телевидениесининг илк курсагуларини биринчи диктор Иқбол Олимжонованинг «Тошкентдан гаширамиз ва курсагамиз» деган сузлари билан бошланиб, Октябрь инқилобининг 39 йиллигига бағишланган табрик, ўз биносини қуриб берган қурувчиларга миннатдорчилик

ва бағишлов концерт билан эфирга узатилганди. Курсагулар уч соатдан қунора берили бошланиб, аста-секин қушай борган. Ҳозир қунига 36 соатга туғри келади. Радиода эса қунига 81 соатлик эшиттиришлар мухлисларига етиб боради.

Музейга қадам қўйишимиз биланок директор Абдуҷалил Тулагановни хилма-хил саволларга қумиб ташладик. Албатта, суҳбатимиз телевидение ташкилотчилари хуусида борди. Мана, саволларимизга олган жавобларимиз. Булар оддий томоша-бинларни жуда қизиқтирадидеб утайдик:

— Ижодий ишлар бўйича илк диктор — Мирсодиқ Мирағзамов.

— Илк техник директор — Марзия Абдуллаева.

— Илк режиссер — Бобо Ҳужаев.

— Илк оператор — Пулат Расулов.

— Илк суҳандон — Иқбол Олимжонов.

Юқорида номлари тилга олинган жонқуярларнинг фотосуратлари музей залидан муносиб жой олган.

Айни кунда музей директори бўлиб ишлайётган Абдуҷалил Тулагановнинг узлари ҳам телемарказда 1956 йилдан бошлаб инженер бўлиб меҳнат қилиб келганлар. 1993 йилдан эса музейга раҳбарлик қилмоқдалар. Бу ерда 4 мингта яқин экспонат бор. Абдуҷалил ака билан ташлашар экансиз, унинг ўзи жонли тарих эканига гувоҳ бўласиз. Музей хонадари-га қуйилган ҳар бир буюм ҳақида у киши соатлаб ҳикоя қилиб бериши мумкин. Назаримда музейдаги энг қимматбаҳо буюмлардан бири илк кашф қилинган телевизор — КВН-49 нинг сақланишидир. Бундан ташқари музей қоидада биринчи тасвир ёзиш аппарати КМЗИ-6, граммафон, патефон, радионинг бир неча хиллари мавжуд. Улардан Ҳалима Носированинг янроқ овозларини тинглаб мираскис.

Уйлапимча, биринчиларга доимо қийин бўлган, аммо телевидениеда яхши курсагулар тайерлаш учун фақатгина муҳим журналист бўлишнинг узи етарли эмас, озми-қумми техникани ҳам тушуниш лозим. Бир курсагуларни эфирга узатгунча бир неча киши — оператор, режиссер, муҳаррир бир жону бир тан бўлиб меҳнат қилишлари даркор.

Музейга қуйилган буюмлардан бу ерда ишловчиларнинг бутун дунени кезиб келганларига шохид бўласиз. Ҳиндистон, Германия, Туркия, Покистон, Эрон халқининг турли хил совғалари музей залларига қурқ бериб турибди.

Маъпура НАБИЕВА,
Ўзбекистан Журналистлар
юшмаси аъзоси.

Музей директори Абдуҷалил Тулаганов биринчи кашф этилган телевизор КВН-49 ҳақида сузламоқда.

АДИБ АДАБИЙ ИЖОДИНИНГ ЧЎҚҚИСИ

(«АБУЛФАЙЗХОН» ФОЖИАСИ ҲАҚИДА УЙЛАР)

АСРИМИЗНИНГ 10-20 йиллари, аниқроғи, 10-йиллар миенасидан 20-йилларнинг урталаригача бўлган ун-ун икки йиллик давр миллий адабиётимиз ривожига учун кескин бурилиш, гаройиб муъжизалар, узгаришларга мўл даврdir. Жаҳоннинг қўп халқлари адабиётида неча ун йиллик давомида содир бўлган жараёнларни ўзбек адабиёти шу қисқа муддат ичида бошдан кечирди. XVIII-XIX аср Европа адабиётига хос адабий шакллар, оқимлар — маърифатчилик реализми, романтизм, танқидий реализм, аср бошларида шакллана бoшлаган сопреализм, шунингдек, авангард адабиётининг талайгина тамойиллари — барча-барчаси турли кўринишларда бу адабиётда намойён бўлди.

Адиблар дунёқарашида содир бўлган силсилалар ҳам ҳайратомуз. Анъанавий халқчил демократик қарашлардан тўб ислоҳчи-жадидчиликка, сўнг миллий озолиқ, истиқлол курашисига; барқарор фундаментал диний-исломий эътиқоддан унинг ислоҳчисига, диний мутаассибликнинг танқидчисига, сўнг жанговар даҳрийликка — бир авлод онгида қисқа муддат давомида шунчалар узгариш!.. Бугина эмас, етук адиб ижодкорларнинг бир қисми большевиклар мафкурасини ҳам қабул қилдилар. Умуман ижодкор эътилолларнинг шўролар ҳукумати, большевиклар мафкураси, сиёсати муносабати хийла мураккаб ҳамда зиддиятли. На Ҳамза, на Қодирий, на Чўлпон ва на Фитратни бутунаси социалистик тузум, большевикларнинг одами ёки душманига чиқариб бўлмайдди. Улар фаолияти, қарашини ва ижодида шўролар воқеълиги ва сиёсати хайрихоҳ ёки норозилик кайфиятларини тасдиқлайдиган истаганча далиллар топиш мумкин. Шунингдек, уларнинг ижодий меросини яхлитлигига бирор ижодий оқим, адабий мактабга тула мансуб этиш ҳам уринсиз. Улар ҳар қандай тарафқашликлардан холи ҳолис-объектив илмий урганиш, таҳлил этишга муҳтож.

Бу жиҳатдан, айниқса, Фитратнинг ижтимоий фаолияти, адабий-бадиий мероси жиддий илмий баҳс, мушоҳадалар учун ноёб манба бўлиб хизмат этади. Таасуфлар бўлсинки, етмиш йилдан ортиқроқ вақт мобайлида Фитрат ҳаёти ва ижоди асосан мафкуравий мезонлар бўйича икки хил рангда талқин этилиб келинмоқда. Бирвақтлар синфийлик, коммунистик партиявийлик принциплари асосида Фитрат фаолияти, ижоди бошдан-оёқ реакцион ҳодиса, ашаддий миллатчилик кўринишини сифатида қоралangan, рад этилган бўлса, эндиликда антикоммунистик позицияда туриб айтиш шўро ҳолатлар ижобий баҳоланмоқда; Фитрат дунёқарашини, фаолиятидаги мураккаб, зиддиятли, машаққат ва изтиробларга тула изланишлар назардан соқит қилинмоқда. Ҳолбуки унинг ўзи ҳаётидаги шу хил зиддиятлы ҳолатларни алоҳида қайд этиб ўтган. Адибнинг эътирофи эътишча, бошдан у мутаассиб бир мусулмон бўлган, ислом тарихига оид муҳтасаб бир рисола ҳам ёзган, янги бошланган жадидлар ҳаракатига қаршилик қилган. Сўнг жадидлар ҳаракатига аралашади, жадидларнинг ташвиқ ва ёрдами билан Туркияга таҳсил учун боради, у ердан реформатор-ислохотчи бўлиб қайтади, диний реформа тарафдорли бўлиб чиқади, динни фан билан келиштириш, фанга тўғри келмайдиган хурофотлардан тозалаш ҳаёлида юриди, бора-бора жанговар даҳрий-атеистга айланади, динга қарши фикрлар тарқа-

тади. Бунинг учун «Худосизлар» журналида босилган қатор ҳикоятларини эслаш kifоя. Фитратнинг панисломизм, пантуркизм, шунингдек, 1917 йил февраль инқилоби, октябрь тунтаришига, амирлик тизимига, шўролар ҳукумати, сиёсати, Қўқон мухторияти, босмачилик ҳаракатига муносабати — улар ҳақидаги ўз эътирофлари, бу борадаги амалий фаолияти, матбуотдаги чиқишлари, сиёсий публицистикаси, хусусан «Шарқ сиёсати» китобидаги мулоҳазалар билан танишган ҳар бир одам бу улуг аллома ўша кезлари нақадар мураккаб, зиддиятлы маънавий-руҳий изланишлар жараёнини бошдан кечирганлигини баралла кўради, ҳис этиб туради. Айниқса Бухоро Жумҳурияти раҳбариятидаги фаолияти ва у ердаги масъул лавозимлардан кетиш тарихи фан учун жиддий жумбоқ бўлиб қолмоқда. Озгина фурсат қўндай гоят кўпқиррали фаолият, ҳокимият ва унинг тевағаридаги зиддиятлар, бу ижтимоий-сиёсий тузум ва бўҳрон ичида улуг алломанинг ҳолати, тугган макъен масаласи келгусида кўплаб тарихий-илмий, адабий-бадиий тадқиқотлар учун мавзу бўлса ажаб эмас. Ҳозирча Фитрат фаолияти, ижодий меросидаги бирор жиҳатни дастак қилиб олиб дарҳол қатъий ҳукм-хулосалар чиқаришга шошилмайлик. Биргина масала — адибнинг шўролар ҳукумати, большевиклар сиёсати ва мафкурасига муносабати хусусида айтган ўз эътирофларини эслайлик. Чунончи унинг: «Мен ўзбек миллатчиси бўлган замонларда ҳар вақт шўро ҳукуматига ва коммунистлар фирқасига хайрихоҳ бўлиб турдим»; «коммунистлар фирқасининг миллат масаласини бутун дунёдаги сиёсий фирқаларга кўра тўғри ҳал қилганини яхши билар эдим», коммунистлар фирқаси «мустанлакачилик асосларини емиришда кескин йўл тутгани» кун сайин очиқ кўринмоқда; «мен бор кучим билан марксизмни ўранишга ҳаракат қиламан, марксизм усулини илмийга энг тўғри усул деб биламан ва ўзининг илмий изларини шу усулда олиб боришга уринаман» деган сўзлари қанчалик самимий экани ёки айрим ҳамкасбларимиз даъво қилганидек, «яқинлашиб келаятган сталинча қирғиндан омон қолиш» мақсадида шахсий муҳофаза учун айтилгани шахсан мен учун қоронғу. Айни вақтда ўша кезлари улуг адибнинг миллат дарди, озолиқ, истиқлол қайғуси билан нафас олгани, миллий мерос, қадриятларнинг битимдон тадқиқотчиси, эътиросли ҳимоятчиси, тараббатчиси экани ва айтиш шў хил хатти-ҳаракатлари жиддий қаршиликка учрагани ҳам рад этиб бўлмайдиган ҳақиқат.

Фитратнинг қизган адабий ижобий фаолияти айтиш ҳаёти ва қарашларида кескин силсилалар кечаётган йилларга тўғри келади, унинг энг машҳур драматик асарлари — «Чин севиш», «Ҳинд ихтилолчилари», «Абулфайзхон», «Арслон» — 1920-1926 йиллари чоп этилган, саҳнага чиққан. Фитрат ҳам замондош маслақдошлари каби ижодини Европу андозасидаги маърифатчилик реализми руҳидаги асарлардан бошлаган, сўнг романтик («Чин севиш», «Ҳинд ихтилолчилари», «Шайтоннинг тангрига исёни»), изчил шафқатсиз реалистик («Абулфайзхон») йўналишидаги драмалар яратишга утган. 1926 йили чоп этилган «Арслон» драмасида эса романтик ва реалистик унсурларнинг қўшилиб-туташиб келиши, ҳодисаларга синфий ёндашишнинг мавжудлиги, оддий меҳнатқат, курашчан одамнинг асар марказида туриши каби сопреа-

лизмга хос аломатларни куриш-кузатиш мумкин.

Купчилик ақидиллик билан тан олганидек, Фитрат адабий ижодининг чуққиси «Абулфайзон» тарихий фожиадир. Бу асар реалистик хусусиятлари жиҳатидан 20-йиллар ўзбек адабиётининг «Ўтган кунлар», «Паранжи силари»дек етук намуналари билан бир қаторда туради. Абдулла Қаҳҳор ибораси билан айтганда, бу фожиа Европа адабиёти гази билан ўлчаганда ҳам тулақонли асарлар сарасига киради.

Минг афсус, бу асарнинг дунёга келиш тарихи, ижодий жараёни, ўша кезлардаги муаллифнинг руҳий ижодий ҳолати ҳақида аниқ маълумотларга эга эмасми. Гарчи асар 1924 йил Москвада СССР халқлари марказий нашриётида чоп этилган бўлса-да, у олдинроқ, ҳар ҳолда «Чин севиш», «Ҳинд ихтилолчилари», «Шайтоннинг тангрига исёни» асарларидан кейин, балким Фитрат Бухоро жумҳурияти раҳбариятида ишлаган ёки масъул лавозимлардан четлатилган кезлари ёзилган деб тахмин қилиш мумкин. Ҳар ҳолда бу фожиа адиб ҳаётидаги энг оғир бўҳронли руҳий ҳолатлар икканасига, изтироблар оловиди қоврилган бир паллада ёзилганлиги аниқ. Фитрат олдин ҳам мазийга мурожаат этиб «Абомуслим», «Темур сағанаси», «Ўғузон» сингари драмалар яратган, бу асарлар улкан тарихий шахслар ҳаёти, ўтмишининг оғир ва шонли саҳифалари ҳақида баҳс этади: «Чин севиш», «Ҳинд ихтилолчилари», «Шайтоннинг тангрига исёни» асарларида қаҳрамонлар қисматидаги мураккаб, чигал вазиятлар қаламга олинса-да, уларда оқибат натижада исёнкорона курашчан руҳ устивор. «Абулфайзон»да эса узгача ҳол, аини «Ўтган кунлар»даги каби муаллиф мавзунин тарихимизнинг «энг кир, қора кунлари»дан белгиланган. Асар асосида ёрқин сиймолар эмас, балким зolim, қаттол, аянчли бир шахсининг жоғеий қисмати этади. Шуниси характерлики, «Абулфайзон» билан деярли бир пайтда ёзилган Г. Юнуснинг «Заҳқонф морон», Чўлпоннинг «Ёрқиной» асарларида ҳам шу хил кимсалар образи гавдалантирилган, ўша кезлари ўзбек театрларида саҳналаштирилган усмонли туркларнинг улуг адибларидан Шамсиддин Салимбекнинг «Коваи оҳангар» пьесасидаги Заҳқон, Чўлпон ёганидек «гоят зolim ва мустабид» бир кимсадир. Бу хил афсонавий зolim, қонхур, мустабид образлардан фарқи улароқ Фитрат асари қаҳрамони аниқ тарихий шахсдир. Бу жиҳатдан «Абулфайзон» А. Қодирийнинг «Ўтган кунлар», «Меҳробдан чаён» романларига бир оз яқин туради. Бироқ Қодирий романларида тарихий шахслар Худойёрхон ва унинг Муслимонкул, Азизбек каби зolim мансабдорлари қиёфаси қанчалик маҳорат билан очилган бўлмасин, асарлар марказида улар эмас, балки Отабек, Кумуш, Анвар, Ратно каби ёзувчи ижодий фантазиясининг маҳсули, мўъжизаси бўлмиш жозибдор инсонлар характери ва тақдир турлади. Қодирий романларида аини ўша, адабиётшунослик ибораси билан айтганда, «тўқима образлар» қисмати воситасида тарихий шахслар, тарихий воқеалар гавдалантирилади, тарихий ҳақиқат моҳияти таҳлил этилади. «Абулфайзон» эса бошдан-оёқ тарихий шахслар қисмати, тарихий воқеалар асосига қурилган асардир. Тугри, пьесада Улфат, Давлат, Йўлдош, Ўргаш, Қурбонгул сингари тўқима, шунингдек, Ҳаёл — Сиевшун рамзий образлари ҳам бор, бироқ улар аини ўша тарихий шахслар, тарихий ҳодисалар маъно-моҳиятини очишга хизмат этадилар. Шу тариқа «Абулфайзон» янги ўзбек адабиётида тарихий-илмий ҳақиқатни бадий ҳақиқатга айлантиришнинг илк намунаси, муваффақиятли тажрибаси, изчил тарихийлик принципини ўзида тула намоён этган дастлабки асар сифатида ҳам қимматлидир. Фитрат тажрибаси кейинчилар «Маҳмуд Торобий», «Навоий», «Алишер Навоий», «Муқанна», «Жалолиддин Мангуберди», «Мирзо Улугбек», «Улугбек хазинаси», «Бобур», «Хумоюн ва Акбар», «Темур Малик» каби асарларда давом эттирилди, купгина янги хусусиятлар билан бойитилди.

Фитрат асарларининг, жумладан, «Абулфайзон»нинг пафоси, маъно жиллолари, замонаси учун аҳамияти хусусидаги баҳслар ҳамон давом этипти. Гарчи аввалгидек синфий-партиявий ёндашиб уни «зарарли асар»га чиқариш илагги бутунлай барҳам толган бўлса-да, эндиликда трагедия маъносини, аҳамиятини англаш, таққин этишда замона зайилга мослаштириш, янги давр мақсадларига хизмат эттиришга уриниш ҳолларига дуч келаётимиз. «Абулфайзон»нинг «Шарқ юлдузи»да қайта босилиши, саҳна юзини куриши муносабати билан ёзилган бир қатор мақолаларда, Фитрат ҳақидаги янги тадқиқотларда «Абулфайзон» тарихий мавзуда битилган ҳозиржавоб замонавий асар ва у инқилобий даврга хизмат қилди», «Фитрат гоят усталик билан тарихий материални инқилобий воқееларни улуглашга бўйсундири» (Ж. Камол), «адиб, бир қараганда, инқилобий воқеалардан узoқ туюлган Абулфайзон фожиасини замонасига хизмат эттири олди». (Б. Қосимов) дейлади; адабиётшунос Э. Каримов эса асарда «халқнинг озолики ва адолат учун олиб борган кураши» ҳам акс этгани, драманинг асосий аҳамияти «халқнинг ўтмиш ҳаётида бўлган бу зий мазийни ёрқин истиқбол билан боғлаб туриш»да эканини таъкидлайди. Бошқа бир гуруҳ олим, ижодкорлар эса, аксинча, «Абулфайзон»ни инқилобий воқеали қабоҳатларини фoш этувчи асарлар қаторига киритадилар. Х. Исмоилов бу асари билан Фитрат тоталитаризм, фикр бир хиллиги, яқна шахс ҳoқимлиги тартиботининг бошланишини пайгамбарона башорат қилганлиги ва шафқатсиз фoш этганлигини айтса, Б. Назаров асардаги фожиавий пафос моҳиятига чуқурроқ эътибор берсақ, унинг замирида асарда кураштилган давр — Бухоро тарихигина эмас, асримизнинг 20-йиллар бошидаги тузумни тўғри турган ҳoқимият ва уни бошқарётган кучга ишора этади, дейди.

Бу хил тақликларда озим-купми ҳақиқат бор, албатта. Мазийдаги сон-санoқсиз воқеалар орасидан аини ўша — Бухоро тарихидаги бурилиш нуқтаси — аштархонийлар сулоласининг емирилиши, салтанатнинг мангитлар қўлига ўтиши, бир мустабид ҳoқимият урнига иккинчисининг келиши, ҳoқимият алмашиниши палласидаги адалсиз фожиалар, тож-тахт, мансаб йўлидаги қатагонлар, одамлар қисмати, руҳиятидаги кескин драма-фожиалар ифодаси, тарихнинг, чархи кажрафторнинг бу хил муҳдиш шевалари хусусидаги изтиробли мушоҳадалари — буларнинг барчаси, боя айтилганидек, муаллифнинг асар яратилган кезлардаги руҳий-ижодий ҳoлати билан боғлиқ экани, асар майдонга келган кезларда Туронаминнинг янги тарихида ҳам ҳoқимият алмашинуви ва бу йўлда аёвсиз курашлар кетаётгани аён ҳақиқат. Асар муаллифи Фитрат бу воқеаларнинг таъсида эмас, ичида, қоқ гирдобда эди, бевосита уларнинг иштирокчиси, балким раҳнаомалардан бири эди. Мутафаккир ижодкор сифатида Фитрат рўй бераётган драматик ҳодисалардан қаттиқ изтиробга тушгани, чуқур уй-мушоҳадаларга толгани аниқ. Ўша кезлари аини Абулфайзон фожиаси ижодкор учун илҳом, бе-шафқат уй-мушоҳадалар манбага айланган, Абулфайзон фожиаси орқали узини қийнатган саволларга, тарихнинг ўта мушкул, сирли жумбоқларига жавоб излагани тасодифий эмас. Ўзи бошдан кечирган, чуқур хис этган, қаттиқ изтиробга солган ҳодисалар билан асари учун танланган мавзу материал орасидаги муайян муштаракликлар, бир томондан, драмага замонавий руҳ бахш этган бўлса, иккинчи томондан, асар реализмининг чуқурлашуви учун замин ҳозирлаган.

Шундан бўлса-да, асарда акс этган воқеалар билан у яратилган давр орасида тугридан-тугри параллеллар, замонага ҳар хил ишоралар қидиравериш, уларни келгусида юз берган сталинча тоталитаризм ҳақидаги «пайгамбарона башорат»га йўйиш тугри бўлмас деб уйлайман. Санъат, адабиёт асарларида акс этган воқеа, қаҳрамонлар қисмати билан бошқа бир давр, ҳатто ўзга халқ ҳаётидаги воқеа, одамлар қисмати, табиатида ухшашликларнинг учраб туриши табиий бир ҳол, бу

санъат, адабиётнинг муҳим хусусиятларидан бири. Чинакам санъат асарларида ҳаётнинг, одамлар тақдирининг шундай паллалари қаламга олинадики, улар бадийий модел тусини олади, ҳар бир китобхон, томошабин уларда ўзи шоҳид бўлган ёки тасаввурда мавжуд ҳодисалар, одамлар қисмати, характери мос муштарак жиҳатларни қуриб ҳайрат ва ҳаяжонга тушади. «Шоҳнома»даги золим, мустабид Заҳҳок билан ХХ аср мустабид ҳукмдорлари орасида муайян яқинликларни топиш мумкин, бироқ шунга асосланиб Заҳҳок қиссасини минг йилдан кейинги тоталитаризмнинг пайғамбарона башорати деб ҳисоблаш қўлғули.

«Абулфайзахон» фожиасининг яратилган даври билан туташтирадиган талай жиҳатлари мавжудлигига қарамай, у замонга манфаат, майлларидан юксак турадиган асардир. Фитратнинг бу трагедияси тарих орқали замонга воқеаларига шунчаки муносабат билдириш, тор утилитар мақсадларга, адбиднинг ўзи ибораси билан айтганда, қаламини «учоқ супургисига айлантириш»га қаратилган жун биткилар хилидан эмас. «Абулфайзахон», ёш тақдиротчи Илҳом Ганиев таъкидлаганидек, кечмиш фожиаларидан сабоқ берувчи «юксак фалсафий, умумбашарий гояларни ўз ичига олган трагедиядир».

«Абулфайзахон»нинг яна бир муҳим новаторона жиҳати шундаки, асарда тарихий шахс ҳаёти анъанавий қиссанавислик йўсинида тугилишдан то ўлимгача қадар хронологик тарзда берилмайди, балким муаллиф жаҳон янги адабиёт тажрибаларига таянган ҳолда тарихий шахслар қисматидаги жиддий, тигиз бир драматик паллани олиб, ўша вазиятдаги кишилараро муносабатларни, уларнинг руҳиятини, бинобирин ҳодиса моҳиятини атрофлича ижтимоий-бадий таҳлил этиш йўлидан боради. «Абулфайзахон»да салтанатнинг иққирози, хоннинг таҳликали дақиқалари, ҳалокати таъсирчан ифода этилган. Бироқ булар трагедияда акс этган ҳодисаларнинг биринчи, балким юзаси қатлами, холос. Синчиқлаб раъм солина, ҳодисаларнинг ички, асосий оқими, асл моҳияти жиддийроқ, теравқоқ экани маълум бўлади. Абулфайзахон ким ўзи, у қандай одам? У бош бўлган салтанат нега иққирозга учради? Юртдаги нотинчликларнинг бош сабаби нимада, хонни қатл қилликча ундаган омилар ниймалардан иборат? Абулфайзахон атрофидоғилар кимлар? Мушкулотдан чиқишининг, эл-юртни одилона идора этишининг мақбул йўли борми? Назот йўлида курашаётган исёнкорлар ҳаракатини тула оқлаб бўладими? Наҳотки тож-тахт, ҳокимият учун кураш абадий равишда қабоҳатлар, мусибатлар манбаи, инсониятнинг «душман тағтриси» бўлиб қолаверса?.. Асар билан танишиш жараёнида китобхон-томошабин кетма-кет шу хил саволларга дуч келади, муаллиф эса шу хил аламли саволларга ўзича жавоб изайди.

Бу драма шунчаки қаттол, мустабид хонни бош этиш, қоралаш учунгина эзилган эмас. Муаллиф бундан-да мушкулроқ, юксакроқ бадийй вазифани ўз олдига қўйган — ўта мураккаб, ҳаттоки қаттол кимсани англаш, уни янгилик қисматга дучор этган омиларни теран тафтиш этишга иштирок. Қисқаси, тож-тахтга, ҳокимиятга муносабат асосида намоён бўлган фожий шахс жумбоғи трагедиянинг туб моҳиятини ташкил этади. Реалистик заминда туриб шундай мушкул муаммога қўл уриш янги ўзбек адабиётига муҳим янгилик, катта ижодий жасорат эди. Бу борада Фитрат ёлғиз эмас эди. Ҳамза, Қодирий, Ҷуллон ҳам ўша йиллари аллақачон шу йўлга кирган эдилар. Кечагина маърифатчилик, «оқартувчилик», «ақл ургатиш» кўйида ёки романтик кайфиятда юрган қаламкашларнинг жаҳоннинг улкан реалист адбидлари ҳаёлини банд этган ўта чигал масалаларни дидил уртага қўйишлари, уларни улкан реалистларга хос руҳий-психологик йўсинда теран таҳлил этиш даражасига кўтарилиши чиндан-да таҳсинга сазовор ҳодиса.

Асар бошида муаллиф бизни арк муҳити, мустабид ҳукмдор ва унинг мансабдорлари орасидаги муносабатлар иқлими билан таништиради. Хоннинг ўзини ҳоки-

ми мутлоқ, мансабдорларини эса ҳукмрон олдида ўзларини мунофиқона итоаткор қўл санашлари, хоннинг тахтни ақл-идроқ, тадбиркорлик эмас, дағдаға, зуравонлик билан ушлаб туриши — бундай ифода, талқинлар китобхон-томошабин учун янгилик эмас. Бундай золим шоҳлар, уларнинг мунофиқ амалдорлари ҳақидаги эртак ва афсоналарни кўп ўқиганмиш.

Орадан кўп ўтмай муаллиф диққат-эътибори марказий персонаж шахсияти, руҳиятига қўчади. Тасвир руҳиятга қўчиши билан ўзгача манзара намоён бўла бошлайди. Шу дақиқадан эътиборан бу кимса гаройиб жумбоқ сифатида бизни қизиқтириб қолади: хон одатдаги золим, қонхўр ҳукмдорлардан фарқли улароқ, ўзи амал қилган зуравонлик сибасидан толиққан, безган, бу йўлнинг охири вой эканини англаб етган. У энди ўз фаолиятини танқидий тафтиш эта бошлайди. Хон қаҳр-ғазаб билан: «Ўлдураман, ўлдураман. Дунёда битта душманим қолмагонча қон тўкман» дея дағдаға солса, бу ишдан бирор жиддий натижа қиймаслигини ўзи ичдан сезиб туради. Айни пайтда у алам-қўнчи билан дейди: «Шул тирикликдан-да бездирларам мени... Бир душманимнинг қони қурумайин яна биттаси чиқиб қоладир... Қачонгача ўлдирамман буларни! Ортўқ ҳеч кимнинг менга ишончи қолмади... Қон тўкмакдан-да беадим. Акамни ўлдурдим. Кўп дўстларимни ўлдурдим. Мени бир ота каби асрагон Фарҳод оталиқни бошини оёқлар остида кўрдим... Уф... Кузларим қонга тўлди. Кечалар ухлай олмаман. Кузларимни юмғоч, бутун ўлганлар, ўлдурганларим мени айлантируб олар; сираланиб енимдан уталар. Мени қўрқуталар, менга қуларлар!..»

Қудратли зуравонлик машинаси ҳозирча ҳукмдор қўлида, у бу машинани истаганча ишга солиши, ўзи айтмоқчи дунёда битта душманни қолгунча бетўхтов қон тўкавериши мумкин эди. Бироқ бундай қилмиш учун бу фоний дунёда, тарих олдида, қолаверса нариги дунёда Оллоҳ олдида жавоб бериши лозимлигини англаб етди... Шу тариқа ўзликини англаш, ўз қилмишлари, қора кечмишларини руҳан тафтиш этиш асосида мислсиз қийноқлар гирдобида эзилди. Ўзликни англаш жараёнида юз берган руҳий қийноқ, бўҳронлар тозартиш, поклаш хусусиятига эга экани маълум. Абулфайзахоннинг ҳозирги ҳолати, ўз айбини англай бошлаши ҳали уни оқлаш, у тўккан беҳуда қонлар, қилган адабсиз гуноҳларни кечирish учун нан бермайди, албатта. Бироқ, ўзликни, айбини англаш томон қўйилган хайрли қадам самарасини кўрсатади, гарчи охижроқ шаклда бўлса-да, инсонийликдан маҳрум, ҳисси қаттол вужудида соғлом ақл-идроқ, инсоний ҳис-туйғу аломатлари намоён бўла боради. Энди у атрофдоголарнинг мунофиқона илтифотларига, пуч далдаларига ишонмайди, улардан ҳазар қила бошлайди: «ўз давлатининг куч-қудрат даражасини, Эрон шоҳи қўшинига бас кела олмаглигини фахрлаб этади, тож-тахт, мансаб учун курашнинг бемаънилиги, инсоний охижлик аломати экани, қолаверса ҳаётдаги тенгсизлик, адолатсизликлар хусусида фалсафий мушоадаларга толади. «Инсонлар, дунёнинг уялмоқ билмаган ҳайвонлари! Бирингининг кўз ёшлари бирингининг шодлик-боғчаларини сўғоради. Бирингининг мотам инграшлари яна бирингининг тўй чоғларини қуйлатади. Бир-биринининг борлиқларинини еб, ҳисларинини тўйдурмоқдан қачонгача безмайс!» дея нола-афгон чекади. Хон энг қалтис дамларда ўз жони эмас, яқинлари, онла аъзолари, фарзандлари қисматини ўйлаб қоврилади, уларни деб ўзи учун очилган сўнги нажот йўлини рад этади...

Булар ўз навбатида қаҳрамона нисбатан ҳиссий муносабатни муайян даражада ўзгартиради. Асарни ўқиганда, томоша қилганда сиз галати ҳолатга тушасиз — бошда золим, қонхўр, мустабид қўёсфасида намоён бўлган гуноҳкор одам қисмати негадир сизда ўзига нисбатан нафрат, қаҳр-ғазаб билан баробар ачинади, қандайдир ҳамдардлик туйғусини уйғотади, жиддий ўй-

мушоҳадаларга чорлайди. Бундай ҳол А. Островский, Л. Толстой, Ф. Достоевский, М. Шолоховдек буюк реалистларнинг шоҳ асарларига ҳос ҳусусият, Ҳамзанинг «Паранжи силари», Қодирийнинг «Утган кунлар»ига ҳос ноёб фазилат.

Муаллиф Абулфайзхон шахсияти ва қисмати қўриқсизлиги фавқатта унинг ўзи, изтиробли руҳий изланишлари ифодаси билан ақлланмай, унга ёндош ҳолда бошқалар — Ҳаким бей, Раҳим кўрчи, Иброҳим иноқ, Қози Низоом, Охун, Улфат, Қўрбонгул каби персонажлар нигиш, муносабати орқали хилма-хил нуқтаи назардан тафтиш ва таҳлил этишда давом этади. Бу ҳол тасвирда узиға ҳос полифонияни ҳосил этади.

Ҳаким бей фикрича, Абулфайзхон юргизган бетайин, калтабин ва шафқатсиз сиёсат саройда носамимий, ичдан пароканда бир муҳитни вужудга келтирган. У узининг Қодирийнинг томонига утганини ҳам шу ҳол билан изохлайди. Раҳим бей назарида Абулфайзхон юрти идора қилишга ноқобил шахс. У туғридан-туғри дейди:

«Хон ҳазрат! Дунёда ҳар ким ўз кучига қарабгина ўрин тутадир. Бу тирикчиликнинг эғир ўтқур бўйруғидирким, бунга бўйсунмагонларнинг дунёдан чиқиб кетишлари лозим бўладир. Сиз Бухорони идора қиларлик куч кўрсата олмадингиз... Тахтдан тушқанингизнинг сабаби шундир». Сўз орасида у хоннинг давлатнинг буюк-буюк теракларини ўз қўли билан йиқитгани, бутун ишни ўзиға эмас, бир «аҳмоқ муғамбил» Улфатга топширганини писанда қилиб ўтади. Маълум бўлганки, Ҳаким бей ва Раҳим бей даъволарида асос бўлсада, самимий йўқ. Ота ва уғил шахсий гараз, тож-тахт даъвоси, адоват юзасидан хонга қарши кураш бошлангандир.

Иброҳим иноқнинг хонга баҳоси, муносабати эса аксинча, мардона ва одилона. Унинг хонга шахсий гарази йўқ. «У элга ёмонлик қилди. Юртни талади, ҳукумат ишларига қарамади. Кеча-кундуз чоғир ичиб ётди. Мен унинг шул ишларига қарши бўлиб урушдим», — дейди. Бу гаройиб тўғрисида, чўртқесар одам Абулфайзхонни тахтдан йиқитган ота-бола Ҳаким бей билан Раҳим бей ишнини ҳам асло маъқул қўрмайди. Раҳим бейга даянгал дейди: «Сиз бу кун ундан ортиқ ҳақсизлик қила турубеиз. Қўзим бўлса эди, эртадан бошлаб сиз билан ҳам урушар эдим. Нима қилайким қўзим йўқ...»

Қози Низоом билан Охуннинг турли вазиятлардаги хатти-ҳаракатлари майда таъмағирлик, пасткашлик, мунофиқликнинг ўзгинаси. Абулфайзхон тахтда эканида туни-кун уни «сояйи худо» деб оёқларини ўпган, ҳатто хоннинг гуноҳ ишларини ҳам ёққаб чиққан бу кимсалар салтанат Раҳим бей қўлиға утган, ҳеч иккиланмай, уялмай «сояйи худо» қотили томонига ўтиб, энди унинг ёвуз ниятларига шариатдан йўл ахтариб фавто бераверадилар.

Бир-бирига зид икки кимса — хиёнаткор, сотқин Ҳаким бей ва садоқатли қўл Улфатнинг хонга муносабатлари талқинида бу одамлар характерининг оқибат жиҳатлари янада ақлолроқ очилади. Шуниси қизиқки, узиға ганим деб билган қўп қудратли сиймоларни, ақсари тўғрисида, ҳалол, садоқатли арбобларни йўлдан адалиб олиб ташлашга эришган хон энг аябмли ганим, тубан кимса Ҳаким бейга, унинг кимлигини билгани ҳолда, қарши кураша билмайди. Қолареса садоқатли қўли Улфатнинг мададидан фойдалана олмади. Демак, ношуудлик, уқувсизлик ҳам хонни фожиага олиб келган омилидан биридир.

Ниҳоят, асар охиригида, хон ҳибсда эканида, энг аябмли дақиқаларда унинг ҳузурида яна бир шахс, ҳатто пьеса қатнашчилари рўйхатида номи тилга олинмаган, аммо Абулфайзхон фожиасини очиб, англашда муайян рол ўйнавчи персонаж пайдо бўлади. Гап Қўрбонгул устида кетаётди. Хонга яқин турган одамлар орасида энг бегараз, ҳолис, хоҳисори шу. Асарда хонга тўқнаш келган барча шахсларда қандайдир ижтимоий,

мафқуравий, сиёсий манфаат ёки ҳеч бўлмаганда, шахсий таъмағирлик, гараз мавжуд. Ҳатто садоқатли қўл Улфат Абулфайзхон ҳалокатидан сўнг «Юраксиз хон, қочмади, ўлди» дея таъна қилади, керак бўлиб қолар деб хоннинг кимсасидан муҳрини олиб қочади... Биргина Қўрбонгул охиригача хонга содиқ қолади, ҳибсда эканида ҳам садоқат билан хоннинг ҳизматида бўлади, оёқларини уқалайди, таҳоратига сув тайёрлайди, уни «Хон болам, арслоним» деб эрқалайди, оғир дамда хаста дилига далда бермоқчи бўлади бўлади. Бу одам хоннинг бир умрлик оддий хизматкори, яқини сифатида унинг барча савобу гуноҳ ишлари, кирдиқорларидан, саройдаги жамикки можааролардан яқини хабардор. Уларни куравериб паймонаси тулиб кетган. Аччиқ ҳаёт сабоқлари бу оддий одамни узиға ҳос фойласуф даражасига кутарган. Унинг дил суларайга, содда, самимий халқона мушоҳадаларига қўлоқ тутинга: «...шўрим кўрсун, дунёнинг қора чизикларини ўқимоқ учунни келдим мен! Худо-нинг сояси, деб подшоҳларнинг уйига сизгидим. Бунда курганларини ҳеч кўз кўрсатмас. Менинг шунча йиғлашларимга қарамайин, шул хон ақсанини улдуриди. Унинг тахтига чиқди. Қармана бегини бола-чақалари билан тутуб келтириб қамайди. Сўнгга битта-битта ҳаммасини бўғдуруб, қудуққа ташлатти. Бу кун эса узини Раҳим бей қамаб қўюбдур. Эрта, албатта улдуради. Бунинг жойида ўзи «сояйи худо» бўлур. Бир-икки йилдан кейин яна биттаси чиқар. Уни ҳам соғанга жўнатиб «сояйи худо»-ликини ўзи олар. Бида бу қора кунларнинг қайғуси қоладир». Қўрбонгул бу хил можааролардан четдаги, ҳолис одам экани билан фахрланади: «Тўғриси айтканда, яна узимиз тинч. Худо соясида бўлмаймиз, улдурулмаймизда, оч қорним, тинч қўлогим... Қўзим кўрсатинг-ў. Уч-тўрт йил худо сояси бўл, сўнгга қамал, сўнгга ўл... Менга нима керек шунлар...»

Бу — турмуш можаароларидан, курашлардан узини четта олган, шу хил четда турини, хоҳисорлиги билан фахрланадиган авом вақилининг қайфияти, фалсафаси. Бундай қайфият, фалсафа соҳиблари хатти-ҳаракати қанчалар самимий, бегараз бўлмасин, барибир, жоғибдан маҳрум: чуқки улар фалсафасида улуг муддаю, нажот йўлини еритадиган эиё йўқ. Ўқтимол шунинг учун ҳам муаллиф Қўрбонгулни асардаги кимсалар рўйхатиға киритишни лозим қўрмагандир.

Шу тариқа Абулфайзхон қисмати, фожиаси замонасининг турфа ижтимоий табақа, мафқуравий гуруҳ вақиллари, хилма-хил манфаат, қайфиятдаги шахслар, чунончи янги сулола намояндалари, ислоҳчи исёнкор, дин пешволари, оддий халқ — авом вақиллари нуқтаи назаридан баҳоланади. Ўқтимол, бу хил баҳо, бадий таҳлил усули барчаси бирдек маромиға етмай қолгандир. Бироқ 20-йиллар шароитида миллий адабиётимизда, драматургиямизда шундай йўл танлашнинг ўз катта ижодий жасорат эди.

Хилма-хил баҳо, талқинлардан аён бўлаётирки, Абулфайзхон ҳар қанча эolim, мустабид, қонхўр бўлмасин, жамиятдаги қабоҳатларнинг бош сабабкори бу одам эмас: хон тахтдан кетгач, унданда баттарроқ мустабид кимсалар ҳокимият тўласига келади. Абулфайзхон — нобоп ижтимоий тузум, носогол муҳит етиштирган ҳўқмдор, аини пайтда, шу муҳит қўрбони; табиятидаги тўгма оқилликлар эса вазиятни, қисматидаги фожиаларни кескинлаштиради, ҳолис. Муаллиф персонажларига қўшилиб улкадаги нотинчлик, беқарорлик, ўзаро ички зиддиятлар, беҳуда қон тукишларнинг туб сабаблари ҳақида тарихчи олим, маърифатчи мутафаккир сифатида теран мушоҳада юритади. Абулфайзхон: «Эл бошлиғи бўлгон бекарим менга қўл бўлмайлар, улар ўз элларига тояниб туташ менга ёмонлик қилмоқчи бўлалар... Бухорода эл бошлиқлари бўлмагонда, мен тинчгина хонлиқ сура олар эдим. Меним бутун қайғуларим шунлардандир» дея нолийди. Демак у хонлик ҳудудидан тула яккахокимлик ўрнатиниға эриша олмаган: унингча барча нотинчликлар боиси шунда. Муаллиф бошқа бир персонаж тилидан бу ҳол тарихини

мухтасар тарада шарҳлаб беради. Бу шарҳ бир оз бадийликдан йироқ, тарихий-илмий талқинга яқин. Аммо бу шарҳ ҳодиса моҳиятини очишда жуда муҳим аҳамиятга молик булгани учун, узунроқ бўлса-да, тўлиғича келтирамиз: «Подшоҳи оламга белгулидирким, бизнинг Бухорода куп эл-уймоқлар яшайлар. Буларнинг ҳаммалари эскида беклик усули билан бошқара эдилар. Амир Темур Самарқандда кучли марказий бир ҳукумат қўрган бўлса-да, бутун умрини уруш майдонларинда ўтқаргани учун, алларимизни марказий идорага эсиндирмоқ йўлинда тубли бир иш қўра олмаган. Амир Темур ўлиб, ҳукумати кучсизлангач, бу эл-уймоқлар яна ўзларининг эски беклик усулларига қайта бошлагонлар. Шул вақтларда «Дашти қипчоқ» дан биз ўзбеклар билан мангитлар келдик. Шайбонийхон, Абдуллахон каби ўзбек хонлари марказийликни куч билан сақлаб қолдилар. Буларнинг умри ҳам куп вақтлари беклик усулини истаганларга қарши урушмоқ билан ўтди. Ундан кейин ўзбек ҳукумати ҳам кучсизланди. Эл-уймоқларнинг бошлиқлари ўлкани кичкина бекликларга ажратиб бошқармоқ тилаги билан яна кўтарилдилар, ўлкамиздаги тинчсизликларнинг сабаби шу бўлса керак».

Абулфайзахоний салтанат бошида турган йиллари мана шу можаролар ичида кечди. Ҳақиқатда, унинг бутун қайтулари шундан. Ёнг ёмони, бу одам бекликларни ягона марказлашган хонлик идораси теварагида жипс-лаштира олмади, бу борада унда ақл-заковат, тadbиркорлик етишмади: у фақат зуравонлик, қатагон йўлини тутди, ўзига салгина бўлсин қарши турган ёки шубҳали туюлган мансабдорлар бошини қиличдан ўтказиш билан банд бўлди.

Бундай мушкул дамларда бир қарашда Иброҳим бей танлаган йўл чин нажот йўли бўлиб қўринади. Бир вақтлар Абулфайзахон тақлиф этган беклик лаъазимини рад этган, унга қарши кураш олиб борган, хондан жабр қўрган, хон зиндонидан қўзидан айрилган Иброҳим бей бутун ҳокимият тепасига келган ҳукмдорлардан Раҳим бей тақлифини ҳам рад этар экан, ўз режасини илгари суриб: «Мен булгонда, Абулфайзахонни тушурганч, қўрултой қақирар эдим. Янги хон билан унинг оталигини эл бошлиқларининг кенгашлари билан белгилар эдим» дейди. Қанчалар жозибали туюлмасин, бу уша кезлари рўбга чиқариш мумкин бўлмаган гоё эди: бунинг учун ҳали вазият етишмаган, халқ — оломон бунга тайёр эмас эди. Бу гоё ижодкорининг уша кезларда фақат оғзи ботир, холос. Аслида эса у кўзи ожиз, курашлардан четга чиққан бир одам. Бунинг устига унинг табиатида, гоё-ниятларини рўбга чиқариш усулида қандайдир ички зиддият, бетоқатлик, зуравонлик, бутунги иборалар билан айтадиган бўлсак, экстремистик кайфиятлар мавжуд. Саройдаги айрим улаомларнинг мунофиқлигини газабланган Иброҳим бей ҳокимият учун курашиб юрган кезлари «Бухорога бориб кирсак, бутун муллоларни бир мадрасага солиб ўт қўямиз-да, ҳаммасини ёндирамиз. Ёлимизни бузиб, расво қилгон шунлар. Булар, динингизни тузатамиз, деб дунёмизни мурдор қилдилар» деган қатъий қарорга келганлигини дангал айтади. У ўзи танлаган йўлдан бошқасини, жумладан, «шариат-мариятни» мутлақо тан олмади, унингча, улаомларнинг, шариат пешволарининг сўзи ярим чақага арзимайди. «Ишингизни тўғриламоқчи бўлсангиз, қўрултой қақирасиз» — тамом-вассалом, бошқасига ўрин йўқ... Шу тариқа реалист санъаткор мардона, исёнкор сиймо гоё ва хатти-ҳаракатларидаги хатарли тамойилларни ҳам назардан соқит этмайди.

Хуллас, асарда, қонхўр, зolim ҳукмдор Абулфайзахондан тортиб салтанатга қарши чиққан мардона шахс, исёнкор ислоҳчи, демократ Иброҳим бейу холос, хокисор кимса Қўрбонгулгача — айтарли барчаси бир хил рангда эмас, хилма-хил бўёқларда, мураккаблиги, зиддиятлари билан ғаройиб жумбоқ сифатида берилди. Асарда уртага ташланган инсониятнинг тож-тахт, мансаб-мартоба талашидан иборат «душман тангриси», «қоп-қора саодат» дан холос этиш чораси борми, деган энг аламли ва энг жидий умумбашарий саволга жавоб тариқасида Ҳавл-Сиевуш тилидан, бор, бу чора одамларнинг ўз ихтиёрида, «Инсонлик дунёси эсини бир жойга тўплаб, ўз ишига ўзи эга» бўлгандагина бу жумбоқ, муаммо ҳал этилиши мумкин, деган сўнгги сўзни айтади.

Шу хил фазилатларига қўра «Абулфайзахон» тарихий фожиаси ҳақли равишда Фитрат бадийи ижодининг чуққиси, 20-йиллар ўзбек адабиётининг ноёб намунаси, етук реализм мўъжизаси дейишга ҳар жиҳатдан лойиқдир; бу трагедия миллий бадийи тафаккур тараққиётида тўб янги босқични бошлаб берган асарлар қаторида туради, энг муҳими, муаллиф бу асарида ўз даври мафкуравий-сиёсий кучларининг жун тарафқаш тарғиботи си даражасидан юқори кўтарилиб, ҳодисаларни хилма-хил нуқтадан назардан холос бадийи таҳлил этишга, муаллиф ибораси билан айтганда, «инжу тизгунчи адиб» мақомига эришди, юксак фалсафий, умумбашарий муаммоларни дадил ўртага қўя билди.

Тўғлиқ

**6
1996**

Учредитель:
Министерство по делам
культуры
Республики Узбекистан.

На узбекском языке

Раском
Р.ҚУНГИРОВА.

Мусахҳиҳ
М.АБДУЛЛАЕВОВА.

Муҳарририят тураржойи:
700000, Тошкент — ГСП,
Матбуотчилар кучаси, 32-уй.

Телефонлар:
Бош муҳаррир — 36-78-90.
Бош муҳаррир урибосари —
33-07-94.
Масъул котиб — 33-07-94.
Санъат ва маданият назарияси
— 36-58-69.
Мушиқа ва халқ ижодиёти —
36-56-01.
Маданий-маърифий муассасалар — 33-07-94.
Тасвирий санъат — 36-58-69.
Раском — 36-56-02.
Мусахҳиҳ — 36-56-02.

Теришга берилди 23.09.96 й.
Босишга рухсат этилди
17.11.96 й.
Қўғоз ҳажми 60х84 1/8
Офсет босма.
Шартли босма тобоги 7,64.
Нашриёт ҳисоб тобоги 9,88.
Шартли бўёқли нуска 18,5.
Буюртма № 591.
4090 нусхада чоп этилади.
Сотувда эркин нарх.

«Шарқ» нашриёт-матбаа
концернининг босмахонаси,
700083

Тошкент шаҳри,
Буюк Турон кучаси, 41.

© «ГУЛИСТОН», 6,1996.

